

Χτίζοντας την ομαλότητα: η «βουβή» δεκαετία του '50 μέσα από τις διαδρομές της μνήμης και της λήθης

Η διαθεματική μελέτη της σύγχρονης ιστορίας με τη μέθοδο της ομαδικής ερευνητικής εργασίας με στόχο τη συγκριτική προσέγγιση της μαρτυρίας –προφορικής και γραπτής– και των αποτυπώσεων του βιώματος στη λογοτεχνία και τον κινηματογράφο

Μυρτώ Καραγεώργη Γυφτοδήμου

Διπλωματική Εργασία
2018

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή	5
1. Δεκαετία του '50: εποχή αντιφάσεων.....	6
2. Η λειτουργία της μνήμης και της λήθης.....	7
3. Οι πηγές.....	9
4. Το ζήτημα της διδασκαλίας της σύγχρονης Ιστορίας.....	9
5. Στόχοι και δομή της έρευνας.....	11
Κύριο Μέρος	13
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄	13
A.1. Η εποχή και οι πηγές της.....	13
A.1.α. Σχολική Ιστορία.....	14
A.1.β. Η ιστορική έρευνα.....	16
A.2. Απόηχος των πολέμων: θεμέλιο του μετεμφυλιακού κράτους.....	17
A.2.α. Αγώνας για το μέλλον του παρελθόντος.....	17
A.2.β. Μνήμες της δεκαετίας του '40 στη μετεμφυλιακή Ελλάδα.....	17
A.2.γ. Σύνταγμα και παρασύνταγμα: Η «κουτσή» Δημοκρατία.....	18
A.2.δ. Τα άλλα κέντρα εξουσίας.....	18
A.2.ε. ΗΠΑ, NATO και Ψυχρός Πόλεμος.....	19
A.2.στ. Επιβολή εθνικόφρονος φρονήματος.....	21
A.2.ζ. Εθνικοφροσύνη και μνήμη του Εμφυλίου.....	24
A.3. Νέα εποχή, νέα ζητούμενα: το αίτημα της λήθης.....	25
A.3.α. Χτίζοντας την ομαλότητα: οικονομικό θαύμα και κοινωνικός μετασχηματισμός.....	27
A.3.β. Ανασυγκρότηση του λαϊκού κινήματος και κοινωνικοί αγώνες.....	34
A.3.γ. Μνήμη της Ήττας – μια ανοιχτή πληγή.....	45
A.4. Λογοτεχνία της ήττας ή νέα ξεκινήματα; – η 1 ^η και η 2 ^η μεταπολεμική γενιά.....	47
A.4.α. Ποίηση της Αντίστασης – ποίηση της ήττας.....	48
A.4.β. Οι πεζογράφοι ως χρονογράφοι ενός νέου κόσμου.....	55
A.5. Κινηματογράφος: σύγχρονη πραγματικότητα και ιστορική μνήμη.....	71
A.5.α. Ο κινηματογράφος εκφραστής της νέας εποχής.....	72
A.5.β. Η κινηματογραφική απόδοση της πρόσφατης Ιστορίας.....	77
A.6. Απόηχοι μιας εποχής και ζωντανή μνήμη.....	82
A.6.α. Ζωντανή μνήμη της δεκαετίας του '50.....	85
A.6.β. Αυτοβιογραφικά κείμενα.....	92
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄	95
B.1. Η «συνομοσία της σιωπής».....	96
B.2. Μεταπολίτευση: το πέπλο της λήθης αρχίζει να ελαφραίνει.....	97
B.3. Αναζωπύρωση της μνήμης του Εμφυλίου.....	98
B.4. Οι «πόλεμοι της μνήμης» σε ελληνική εκτέλεση.....	98
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄	100
Γ.1. Προς μια διδακτική πρόταση – μέθοδος, υλικό και στόχοι.....	101
Γ.2. Αρχές και μέθοδος.....	101
Γ.2.α. Διερευνητική μάθηση και ομαδοσυνεργατικές εργασίες.....	101

Γ.2.β. Διαθεματική προσέγγιση	103
Γ.2.γ. Έρευνα μέσα από τις πηγές	104
Γ.2.δ. Το «τέχνημα».....	106
Γ.3. Οι στόχοι της εργασίας.....	107
Γ.4. Ένταξη στο σχολικό πρόγραμμα σπουδών	108
Γ.5. Προγραμματισμός και στάδια υλοποίησης	110
Γ.5.α. Εισαγωγή στο θέμα και καθορισμός ερευνητικών κατευθύνσεων	111
Γ.5.β. Χωρισμός ομάδων και προγραμματισμός	111
Γ.5.γ. Συγκέντρωση βιβλιογραφίας	111
Γ.5.δ. Προφορικές συνεντεύξεις: προετοιμασία, διεξαγωγή και επεξεργασία.....	112
Γ.5.ε. Επεξεργασία πηγών – παραγωγή νέας γνώσης.....	114
Γ.5.στ. Παρουσίαση των αποτελεσμάτων της έρευνας – δημιουργικός μετασχηματισμός	116
Γ.5.ζ. Παρουσίαση στην κοινότητα «για να θυμούνται οι παλαιότεροι και να μαθαίνουν οι νεότεροι».....	116
Γ.5.η. Αποτίμηση του έργου και αξιολόγηση.....	117
Στο τέλος της διαδρομής, τα συμπεράσματα	118
Παράρτημα	123
Προτεινόμενα θέματα, γενικές κατευθύνσεις, πηγές ερευνητικών εργασιών	123
Πόλεμος και ειρήνη	123
Προτεινόμενο υλικό.....	123
Ψυχρός πόλεμος και ισορροπία του τρόμου.....	124
Προτεινόμενο υλικό.....	124
Εργασία, ανεργία και επαγγέλματα:	124
Προτεινόμενο υλικό.....	125
Άλλες θεματικές ενότητες μπορεί να περιλαμβάνουν:	125
Επιλογή προτεινόμενων κειμένων του σχολικού προγράμματος	126
Γ΄ Λυκείου:	126
Γ΄ Γ/σίου:	126
Β΄ Γ/σίου.....	126
Βιβλιογραφία	127
Ιστορικά Συγγράμματα Γενικότερα – ‘σχολική’ Ιστορία	127
Ιστορικά Συγγράμματα για την εποχή	128
Προφορικές Μαρτυρίες.....	131
Αυτοβιογραφικά κείμενα (Απομνημονεύματα – Λογοτεχνία)	131
Λογοτεχνία 1 ^{ης} και 2 ^{ης} Μεταπολεμικής Γενιάς ή με αναφορές στην εποχή	132
Θεωρητικά κείμενα για την Ιστορία – τη μνήμη – τη λογοτεχνία	133
Ιστορία και Κινηματογράφος.....	136
Κινηματογραφικές ταινίες της χρονικής περιόδου 1949-1963 (ενδεικτικά):	138
Διδασκαλία της ιστορίας.....	138

Χτίζοντας την ομαλότητα: η «βουβή» δεκαετία του '50 μέσα από τις διαδρομές της μνήμης και της λήθης

**Η διαθεματική μελέτη της σύγχρονης ιστορίας με τη μέθοδο της ομαδικής
ερευνητικής εργασίας με στόχο τη συγκριτική προσέγγιση της μαρτυρίας
–προφορικής και γραπτής– και των αποτυπώσεων του βιώματος στη
λογοτεχνία και τον κινηματογράφο**

Εισαγωγή

Η δεκαετία του '50 είναι μια εποχή «βουβή», «μουντή», «μουδιασμένη». Έτσι βιώθηκε και περιγράφηκε από τους ανθρώπους που την έζησαν¹. Έτσι θολή και απόμακρη είναι και η εικόνα που έχουμε εμείς σήμερα γι' αυτήν. Οι μεγαλύτεροι σπάνια αναφέρονται σε αυτά τα χρόνια, ενώ για καιρό η επιστημονική έρευνα προσπερνούσε την πρώτη μετεμφυλιακή δεκαετία, θεωρώντας την ασήμαντη μπροστά στην κρίσιμη δεκαετία του '40 και στα ταραγμένα χρόνια που ακολούθησαν μέχρι τη Δικτατορία και τη Μεταπολίτευση. Ούτε επαναστάσεις ούτε σπουδαίες κατακτήσεις είχαμε κατά τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια – μόνο την επώδυνη, βασανιστικά αργή και βαθμιαία προσαρμογή στο νέο κόσμο που διαμορφώθηκε μέσα από δύο παγκοσμίους πολέμους και, στην περίπτωση της χώρας μας, έναν εμφύλιο, πρώτη έκφανση των ψυχροπολεμικών δυναμικών της εποχής. Στη συλλογική μνήμη μένει η πικρία της ήττας και των συνεχιζόμενων διώξεων για την αριστερή παράταξη, ενώ η επίσημη ιστορία προβάλλει τις προσπάθειες ανοικοδόμησης, οικονομικής ανόρθωσης και ένταξης στους αναδυόμενους τότε διεθνείς συνασπισμούς, παραβλέποντας εν πολλοίς τις ζυμώσεις που συντελούνταν και οδήγησαν στον σταδιακό εκδημοκρατισμό της χώρας και την ίδρυση και άνοδο της Ένωσης Κέντρου του Γεωργίου Παπανδρέου αλλά και στον κοινωνικό μετασχηματισμό με την υιοθέτηση δυτικότερων προτύπων και νοοτροπίας.

Οι εξελίξεις αυτές και οι αντιδράσεις που προκαλούν, με αποτέλεσμα τη βίαια ανακοπή τους από τη Δικτατορία των Συνταγματαρχών, διαμορφώνουν τελικά τη σύγχρονη Ελλάδα. Αν δεν κατανοήσουμε αυτήν την πορεία, κάθε ιστορική γνώση και ερμηνεία θα είναι αποσπασματική και ατελής.

1. Δεκαετία του '50: εποχή αντιφάσεων

Η εντύπωση που σχηματίζουν για αυτήν την ιστορική περίοδο όσοι δεν είναι ειδικευμένοι Ιστορικοί, δεν είναι μόνο ασαφής και ελλιπής, αλλά και μονόπλευρη, αφού κατά κανόνα παρουσιάζεται είτε ως εποχή ανοικοδόμησης και οικονομικής άνθησης είτε ως εποχή κρατικής καταστολής και τρομοκρατίας.

Για αυτήν την κατάσταση δεν είναι άμοιρη ευθυνών η εκπαίδευση και ο τρόπος με τον οποίο διδάσκεται η Ιστορία στο σχολείο. Αλλά και η ίδια η εποχή είχε κάποια χαρακτηριστικά που την κατέστησαν ιδιαίτερα ερμητική και δυσερμήνευτη. Η μεταπολεμική Ελλάδα οικοδομήθηκε στα θεμέλια ενός διαιρεμένου έθνους, απότοκου μιας σειράς πολέμων, καταστροφών και διχασμών². Στις αποσκευές της έφερε πλήθος αντιφάσεων, που δεν πήγάζαν μόνο από τη διχαστική της πολιτική παράδοση αλλά και από την ανομοιογενή σύσταση της κοινωνίας της και τις διαδοχικές φάσεις επέκτασης των συνόρων του νέου ελληνικού κράτους.

Ορισμένες από αυτές τις αντιφάσεις αμβλύθηκαν στην πορεία από τις μεταβολές της μεταπολεμικής κοινωνίας. Άλλες, όμως, παρέμειναν ή εντάθηκαν, ενώ η ραγδαία οικονομική ανάπτυξη κατά το δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα και το «άλμα προς τα εμπρός» του τεχνολογικού πολιτισμού προσέθεσαν νέες αντιφάσεις στις ήδη υπάρχουσες. Υπό αυτές τις συνθήκες ήταν δύσκολο η ελληνική κοινωνία να αποκτήσει την απαραίτητη συνοχή που θα της εξασφάλιζε αντίστοιχη κοινωνική συναίνεση με αυτήν που απολάμβαναν τα περισσότερα κράτη του ανεπτυγμένου Δυτικού κόσμου εκείνη την εποχή³.

Η εργασία αυτή επιχειρεί να καταδείξει τα ποικίλα αντιφατικά στοιχεία που συναπαρτίζουν το ψηφιδωτό της Ελλάδας του '50, παρακολουθώντας την πορεία ανοικοδόμησής της και την προσπάθεια των ανθρώπων να θέσουν τα θεμέλια μιας ομαλής και ειρηνικής ζωής, που θα τους εξασφάλιζε συνεχή ευημερία.

Το όραμα της ανάπτυξης ήταν κοινό, αλλά δεν οδήγησε στην αναμενόμενη ισομερή άνοδο του βιοτικού επιπέδου, αφού η αξιοθαύμαστη οικονομική άνθηση συντελέστηκε εις βάρος των εργατικών δικαιωμάτων και με καταστολή του συνδικαλιστικού κινήματος. Η οικονομική δραστηριότητα εκσυγχρονίστηκε, ξεφεύγοντας από τις αγροτικές τις καταβολές, χωρίς να θεμελιωθεί μια βαριά βιομηχανία δυτικού τύπου. Η ύπαιθρος ερήμωσε, τα αστικά κέντρα γιγαντώθηκαν και στρατιές ανέργων ζητούσαν να απορροφηθούν στην οικοδομή, στις μικροεπιχειρήσεις και στον κλάδο παροχής υπηρεσιών ή υποχρεώνονταν να μεταναστεύσουν.

Η νίκη της «Εθνικής» παράταξης στον Εμφύλιο Πόλεμο του 1946-1949 επισφράγισε οριστικά την υπαγωγή της Ελλάδας στο δυτικό συνασπισμό δυνάμεων του «ελεύθερου κόσμου»

και της ελεύθερης αγοράς της καπιταλιστικής οικονομίας. Καθ' όλη τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου, η χώρα παρέμεινε σταθερά ενταγμένη στη Βορειοατλαντική Συμμαχία (NATO) και στη σφαίρα επιρροής των ΗΠΑ. Παράλληλα ακολούθησε ευρωπαϊκό προσανατολισμό στην εξωτερική και οικονομική της πολιτική, επιδιώκοντας την ένταξή της στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ).

Η ένταξη της χώρας στη Δύση οδήγησε στην υιοθέτηση του δυτικού τρόπου ζωής με τα καταναλωτικά του πρότυπα και τον εκσυγχρονισμό της κοινωνίας. Οι νέες τάσεις της μόδας, τα νέα μουσικά είδη και η ανέμελη ζωή γεμάτη διασκεδάσεις διαφημιζόνταν στις αμερικανικές ταινίες που κατέκλυσαν την αγορά και σύντομα βρήκαν πρόθυμους εγχώριους μιμητές⁴.

Μέχρι εκεί έφτανε, όμως, η ταύτισή μας με τη Δύση. Τα πολιτικά δικαιώματα και οι ατομικές ελευθερίες που απολάμβαναν οι πολίτες των δυτικών κρατών πόρρω απείχαν από την κατάσταση της πολιτικής καταπίεσης που επικρατούσε στην Ελλάδα. Πέρα από τη βαθιά πολιτική διαίρεση, ο Εμφύλιος Πόλεμος είχε κληροδοτήσει στη χώρα ισχυρά κέντρα εξουσίας, τα οποία δρούσαν παράλληλα με τις εκλεγμένες κυβερνήσεις, οικοδόμησαν το πανίσχυρο «Κράτος της Δεξιάς» και εξασφάλιζαν με τα έκτακτα μέτρα, το παρασύνταγμα και το αστυνομικό κράτος την επιβολή της εθνικόφρονος ιδεολογίας. Η Δημοκρατία υπολειτουργούσε και οι άνθρωποι που ανήκαν στην παράταξη των ηττημένων υποβιβάστηκαν σε πολίτες β' κατηγορίας, οι οποίοι υφίσταντο ασφυκτική πίεση αφού, όπως το θέτει η Μαρία Καραγιώργη στη μαρτυρία της, *«οι εκτελέσεις [...], τα Μακρονήσια, το κυνηγητό, το χαφιεδολόι και το παρακράτος κρατούσαν ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού σε συνεχή επιφυλακή κι αγωνία»*⁵.

Για τον κόσμο αυτό της Αριστεράς επρόκειτο για μια σκοτεινή εποχή, όπου η ανάγκη της επιβίωσης παραμέριζε τα τσακισμένα οράματα και έστρεφε τους ανθρώπους στον ατομικισμό. Ακόμα κι έτσι, η κοινωνία εξελισσόταν και οι κοινωνικές και πολιτικές ανισότητες έφεραν αντιδράσεις που οδήγησαν σε νέα αγωνιστικά κινήματα και διεκδικήσεις για τα εργατικά δίκαια, την παιδεία, τα εθνικά θέματα, την ειρήνη και τα πολιτικά δικαιώματα. Ήταν *«μια “μουντή” δεκαετία, η οποία όμως κυφορούσε μεγάλα γεγονότα»*⁶.

2. Η λειτουργία της μνήμης και της λήθης

Η διερεύνηση της δεκαετίας του '50 εκκινεί από την υπόθεση ότι η κρίσιμη δεκαετία που είχε προηγηθεί διαμόρφωσε σε μεγάλο βαθμό την ελληνική πραγματικότητα της εποχής. Οι μνήμες της Κατοχής και του Εμφυλίου, τραυματικές και διαιρεμένες, επιβίωναν και επηρέαζαν τις μεταπολεμικές επιλογές των ανθρώπων. Οι διάφορες κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις επιδίωξαν είτε να υπερτονίσουν αυτή τη μνήμη, στην οποία βάσιζαν τη νομιμοποίηση ή την

ταυτότητά τους, είτε να την αποσιωπήσουν, επιζητώντας τη συμφιλίωση μέσω της λήθης του παρελθόντος. Κατ' αυτόν τον τρόπο η διαχείριση της μνήμης και το αίτημα της λήθης έπαιξαν καθοριστικό ρόλο για τη διαμόρφωση των κυριότερων τάσεων του ιστορικού γίνεσθαι των μετεμφυλιακών χρόνων. Στη συνέχεια θα μελετηθεί το μέγεθος και το βάθος της επίδρασης που άσκησαν οι μνήμες του παρελθόντος στις πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις αλλά και στην οικονομική και πολιτιστική σφαίρα. Μελετώντας τη διαιώνιση της διχαστικής μνήμης με την εμμονή στο εμφυλιοπολεμικό κλίμα, γίνονται ευκολότερα κατανοητές οι κατοπινές εξελίξεις και η ευκολία με την οποία επιβλήθηκε η Δικτατορία το 1967.

Η διαιρεμένη μνήμη της δεκαετίας του '50, με το χάσμα μεταξύ επίσημης Ιστορίας και προσωπικής, οικογενειακής και συλλογικής μνήμης, κατέστησε προβληματική την πρόσληψη του παρελθόντος και για τις επόμενες γενιές, αφού τους κληροδότησε μια έντονα χρωματισμένη, αποσπασματική και λογοκριμένη εικόνα γι' αυτό. Ο Εμφύλιος Πόλεμος υπήρξε κορυφαίο τραυματικό γεγονός για τους Έλληνες. Ως εκ τούτου κατακερμάτισε την αίσθηση του ιστορικού συνεχούς και συνεχίζει να αποτελεί συγκρουσιακό θέμα μέχρι σήμερα, εφόσον δεν έχει ολοκληρωθεί η διεργασία επεξεργασίας και επούλωσης του τραύματος μέσω της λειτουργίας της μνήμης.

Η παρούσα έρευνα παρακολουθεί τις διαδρομές της μνήμης από τη «συνομοσία της σιωπής» των πρώτων μετεμφυλιακών χρόνων, τις αρχικές αναζητήσεις των αιτίων του Εμφυλίου και της ήττας που επακολούθησε, μέχρι τους «πολέμους των Ιστορικών» για την αναθεώρηση της πρόσληψης του παρελθόντος και την ενασχόληση με τις επιπτώσεις του πολέμου για τους απλούς ανθρώπους και για την κοινωνία.

Οι επιπτώσεις αυτές, που φάνηκαν ανάγλυφα κατά την πρώτη μετεμφυλιακή δεκαετία, ερευνήθηκαν από τους μελετητές αλλά απασχόλησαν και την καλλιτεχνική δημιουργία των τελευταίων χρόνων. Η δεκαετία του '50 άρχισε να βγαίνει από την αφάνεια και όλο και πιο συχνά βλέπουμε κινηματογραφικές ταινίες ή λογοτεχνικά βιβλία να στρέφονται σε αυτήν (π.χ. η *Πολίτικη Κουζίνα* του Τάσου Μπουλμέτη ή τα *Ελαφρά ελληνικά τραγούδια* του Αλέξη Πανσέληνου). Η τάση αυτή ίσως σχετίζεται με τα βιώματα των παιδικών χρόνων των δημιουργών, που στην ωριμότητά τους επανέρχονται στη μνήμη τους. Εκτός αυτού, όμως, έχει αρχίσει να γίνεται κατανοητό ότι πρόκειται για μια εποχή κατά την οποία τέθηκαν οι βάσεις του σημερινού παγκόσμιου συστήματος. Αν θέλουμε, λοιπόν, να μελετήσουμε φαινόμενα όπως η παγκοσμιοποίηση, η οικονομική κρίση, η κρίση αξιών και η μετεξέλιξη του θεσμού του εθνικού κράτους, θα χρειαστεί να αναζητήσουμε τις καταβολές τους στην εποχή του Ψυχρού Πολέμου

και της ραγδαίας οικονομικής ανάπτυξης, την επιλεγόμενη «χρυσή εποχή» από το 1945 μέχρι το 1973⁷.

3. Οι πηγές

Η κάθε ιστορική εποχή δεν είναι μονοσήμαντη, αλλά συγκροτείται από ποικίλα στοιχεία που προέρχονται από διάφορους τομείς και θεματικές περιοχές. Η λογοτεχνία, ο κινηματογράφος και τα καλλιτεχνικά δημιουργήματα προσφέρουν εξίσου πολύτιμες πληροφορίες για τους ανθρώπους, τις συνήθειες και τον τρόπο σκέψης μιας χρονικής περιόδου όσο και τα δημογραφικά της δεδομένα, τα δικαστικά αρχεία και επίσημα έγγραφα της ή τα αρχαιολογικά ευρήματα, μνημεία και χρηστικά αντικείμενά της. Ιδίως για τη μελέτη της σύγχρονης Ιστορίας, οι πηγές παρουσιάζουν μεγάλο εύρος και πλούτο, αφού σώζονται οπτικοακουστικές πηγές πλάι σε υλικά κατάλοιπα, γραπτά έργα και αρχειακά τεκμήρια. Ειδικότερα για την μεταπολεμική εποχή υπάρχουν ακόμα προφορικές μαρτυρίες, ενώ μεγάλο μέρος της ιστορικής έρευνας για τον Εμφύλιο Πόλεμο αρχικά βασίστηκε κατ' ανάγκη στις προφορικές μαρτυρίες και τις καταθέσεις επιζώντων, αφού η ακαδημαϊκή Ιστορία δεν είχε εξετάσει το ζήτημα.

Μέσα από τη δειγματοληπτική μελέτη πηγών διαφόρων τύπων, με έμφαση στα σύγχρονα λογοτεχνικά και κινηματογραφικά έργα της πρώτης και της δεύτερης μεταπολεμικής γενιάς και τις μεταγενέστερες γραπτές και προφορικές μαρτυρίες, θα επιχειρηθεί η κατά το δυνατόν πληρέστερη ανασύσταση της εικόνας της εποχής. Με την επεξεργασία των πηγών επιδιώκεται η ανίχνευση στάσεων των ανθρώπων και τάσεων της κοινωνίας. Οι διαφορετικές πηγές, από τη δική τους σκοπιά η καθεμιά, αποπνέουν μια αίσθηση της εποχής, που μπορεί να συμβάλει στη βαθύτερη κατανόηση των προβληματισμών της και στον εμπλουτισμό των γνώσεων που αποκομίζουμε από τη μελέτη της επιστημονικής ιστοριογραφίας.

4. Το ζήτημα της διδασκαλίας της σύγχρονης Ιστορίας

Η χρήση των συγκεκριμένων πηγών εξυπηρετεί έναν τρίτο στόχο της παρούσας έρευνας, που αποσκοπεί να απολήξει σε μια αντίστοιχη πρόταση για τη διδασκαλία των νεώτερων χρόνων στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση. Η πρόταση βασίζεται στην προσδοκία ότι η ενεργητική συμμετοχή των μαθητών σε ομαδική ερευνητική εργασία για τη δεκαετία του '50 θα κινητοποιήσει το ενδιαφέρον τους, εφόσον τους δώσει την ευκαιρία να προσεγγίσουν διαθεματικά την εποχή. Η μικρή χρονική απόσταση από το διαθέσιμο πρωτογενές υλικό διευκολύνει την πρόσληψή του από τους μαθητές, αφού δεν υπάρχουν τα γλωσσικά ή άλλα εμπόδια που δυσχεραίνουν την κατανόηση παλαιότερων γραπτών τεκμηρίων. Συνάμα,

διαβάζοντας αποσπάσματα λογοτεχνικών κειμένων και παρακολουθώντας τις οικείες και γνωρίμες τους κωμωδίες του «παλιού καλού» εμπορικού κινηματογράφου, τα παιδιά μπορούν να γνωρίσουν αυτή τη σχετικά σύγχρονη αλλά άγνωστή τους εποχή. Έτσι, το θέμα φαίνεται ιδιαίτερα πρόσφορο για να εξασκηθούν τα παιδιά στις ιστορικές έννοιες, να κατακτήσουν τη γνώση μέσω της δικής τους δραστηριοποίησης και να μάθουν πώς να προσεγγίζουν κριτικά τις πηγές. Η χρονική εγγύτητα μπορεί να διευκολύνει την κατανόηση εννοιών όπως η ιστορική συνέχεια και αιτιότητα, αφού χάρη στις συνεντεύξεις με ηλικιωμένα άτομα του οικογενειακού τους περιβάλλοντος, οι μαθητές εύκολα συνειδητοποιούν την καταφανή σημασία των εξελίξεων εκείνης της ιστορικής περιόδου για τη σύγχρονη ζωή αλλά και τη δική τους καθημερινότητα.

Η διδακτική πρόταση εκκινεί από τη συνείδηση της ανάγκης να δοκιμαστούν νέες, βιωματικές μέθοδοι για τη διδασκαλία της Ιστορίας, που ενδεχομένως να τονώσουν το ενδιαφέρον των μαθητών, ώστε να ξεπεράσουν τη γνωστή σε κάθε μάχιμο εκπαιδευτικό αδιαφορία για ιστορικά θέματα και την άγνοια των θεμελιωδών ιστορικών εννοιών⁸. Ο τρόπος διδασκαλίας του μαθήματος της Ιστορίας με τη χρήση ενός, μοναδικού σχολικού εγχειριδίου, ο υπερβολικά μεγάλος όγκος της διδακτέας ύλης και η συμπίεση του διαθέσιμου χρόνου έχουν ως αποτέλεσμα μεγάλα τμήματα της Ιστορίας να παραμένουν ανεξερευνήτα και να διδάσκονται – αποκομμένες από το ιστορικό τους υπόβαθρο–, ορισμένες στιγμές που θεωρούνται κομβικής σημασίας. Την αποσπασματικότητα των προσφερόμενων πληροφοριών επιτείνει η προσφυγή στην εύκολη λύση της αποστήθισης, που κάθε άλλο παρά προάγει την ουσιαστική κατανόηση και κατάκτηση της ιστορικής γνώσης.

Η άγνοια αυτή εντείνεται όσο περισσότερο πλησιάζουμε στη σύγχρονη εποχή, αφού η διδασκαλία αυτών των χρονικών περιόδων παραμελείται στα Προγράμματα Σπουδών της Ιστορίας, τόσο στην πρωτοβάθμια όσο στη δευτεροβάθμια βαθμίδα της εκπαίδευσης. Έτσι οι μαθητές γνωρίζουν σε μεγαλύτερο βάθος τα αίτια, την έκβαση και τις συνέπειες του Πελοποννησιακού Πολέμου παρά εκείνα του Εμφυλίου, έχουν μεγαλύτερη εξοικείωση με την κατάρρευση του θεσμού της πόλης-κράτους και τη δημιουργία της πολυεθνικής αυτοκρατορίας του Μεγάλου Αλεξάνδρου παρά με τους μεταπολεμικούς πολιτικοοικονομικούς μετασχηματισμούς που οδήγησαν στην πολυπολιτισμική κοινωνία της εποχής μας.

Η απροθυμία της εκπαίδευσης να εντρυφήσει στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες είναι κατανοητή, αφού πηγάζει σε μεγάλο βαθμό από το δισταγμό να καταπιαστεί με ζητήματα που προκαλούν ακόμα και σήμερα αντιπαραθέσεις και ξυπνούν δυσάρεστες μνήμες. Εξάλλου,

λείπουν τα εντυπωσιακά και κομβικά αυτά γεγονότα, στα οποία εστιάζει συνήθως η διδασκαλία της ιστορίας⁹.

Όσο περιορισμένη κι αν είναι η έκταση που αφιερώνεται στη διδασκαλία αυτής της εποχής στο μάθημα της σχολικής Ιστορίας, ωστόσο, το πρόγραμμα σπουδών άλλων μαθημάτων περιέχει αρκετές αναφορές σε αυτήν. Ένα παράδειγμα είναι το μάθημα της Λογοτεχνίας, όπου τόσο στο Γυμνάσιο όσο και στο Λύκειο, διδάσκονται αρκετά κείμενα της πρώτης και της δεύτερης μεταπολεμικής γενιάς (Σαμαράκης, Αναγνωστάκης, Φραγκιάς, Σινόπουλος κλπ). Στο υλικό αυτό βασίζεται και η διδακτική πρόταση της παρούσας εργασίας, αξιοποιώντας το ως έναυσμα για την περαιτέρω ενασχόληση των μαθητών με την συγκεκριμένη χρονική περίοδο.

5. Στόχοι και δομή της έρευνας

Συνοψίζοντας τα όσα αναφέρθηκαν, ο πρώτος στόχος της μελέτης αυτής είναι να ερευνηθεί η δεκαετία του '50 στην Ελλάδα, με κύρια εστίαση τις στρατηγικές που εφαρμόστηκαν για την αντιμετώπιση του πρόσφατου παρελθόντος, τη διαχείριση της τραυματικής μνήμης και την οικοδόμηση της νέας πραγματικότητας με όλες τις αντιφάσεις της.

Για τη εξέταση της εποχής και τη διερεύνηση του απόηχου των πολέμων σε αυτήν, πέρα από τις ιστορικές μελέτες θα χρησιμοποιηθούν ως ιστορικές πηγές λογοτεχνικά και κινηματογραφικά έργα καθώς και αφηγήσεις προσώπων που έζησαν τα γεγονότα είτε ως συμμετέχοντες είτε ως «θύματα» των γεγονότων. Η ποιοτική και συγκριτική ανάλυση των πηγών αποσκοπεί να αναδείξει τις στρατηγικές διαχείρισης της μνήμης και προσαρμογής στη νέα πραγματικότητα, καθώς και τη βαθμιαία αλλαγή της κοινωνίας και της νοοτροπίας των ανθρώπων.

Η διερεύνηση της δεκαετίας του '50 και η μελέτη των πηγών στοχεύει επίσης να ανιχνεύσει τις διαδρομές της μνήμης και της λήθης, τα διάφορα επίπεδα πρόσληψης, επεξεργασίας και διαχείρισης του τραυματικού βιώματος του Εμφυλίου Πολέμου από τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια μέχρι την εποχή μας, θέτοντας το ερώτημα κατά πόσο η ελληνική κοινωνία έχει επιτύχει την εθνική συμφιλίωση και την αποδοχή του παρελθόντος της, εμμένει στη διχαστική μνήμη ή επιλέγει την αποσιώπηση των συγκρουσιακών θεμάτων.

Τέλος, επιδιώκεται να εκπονηθεί αντίστοιχο πλαίσιο ομαδικής ερευνητικής εργασίας για τη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση, που θα αξιοποιεί διάφορα κειμενικά είδη για τη γνωριμία των μαθητών με την ιστορική εποχή και θα καταλήγει στην παραγωγή δημιουργικού έργου, είτε σε γραπτό λόγο, είτε σε μουσικό, θεατρικό ή κινηματογραφικό δρώμενο.

Βάσει αυτών των στόχων, η εργασία ακολουθεί την εξής αδρή δομή (αναλυτικότερα παρουσιάζεται στον πίνακα περιεχομένων, σελ. 3):

- Εισαγωγή
- Κύριο Μέρος
 - Κεφάλαιο Α΄: Όψεις της δεκαετίας του '50 – Διαδρομές της μνήμης και της λήθης
 - Α.1. Η εποχή και οι πηγές της
 - Α.2. Απόηχος των πολέμων: θεμέλιο του μετεμφυλιακού κράτους
 - Α.3. Νέα εποχή, νέα ζητούμενα: το αίτημα της λήθης
 - Α.4. Λογοτεχνία της ήττας ή νέα ξεκινήματα; – η 1^η και η 2^η μεταπολεμική γενιά
 - Α.5. Κινηματογράφος: σύγχρονη πραγματικότητα και ιστορική μνήμη
 - Α.6. Απόηχοι μιας εποχής και ζωντανή μνήμη
 - Κεφάλαιο Β΄. Διχαστική μνήμη ή λήθη και αποσιώπηση;
 - Β.1. Η «συνομοσία της σιωπής»
 - Β.2. Μεταπολίτευση: το πέπλο της λήθης αρχίζει να ελαφραίνει
 - Β.3. Αναζωπύρωση της μνήμης του Εμφυλίου
 - Β.4. Οι «πόλεμοι της μνήμης» σε ελληνική εκτέλεση
 - Κεφάλαιο Γ΄. Η σχολική πράξη: Ανακαλύπτοντας τη σύγχρονη Ιστορία μέσα από τις πηγές της
 - Γ.1. Προς μια διδακτική πρόταση – μέθοδος, υλικό και στόχοι
 - Γ.2. Αρχές και μέθοδος
 - Γ.3. Οι στόχοι της εργασίας
 - Γ.4. Ένταξη στο σχολικό πρόγραμμα σπουδών
 - Γ.5. Προγραμματισμός και στάδια υλοποίησης
- Συμπεράσματα

Κύριο Μέρος

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

Όψεις της δεκαετίας του '50 – Διαδρομές της μνήμης και της λήθης

A.1. Η εποχή και οι πηγές της

Υπάρχουν διάφορες πηγές στις οποίες μπορούμε να στραφούμε όταν θέλουμε να πάρουμε πληροφορίες για μια εποχή, από τα υλικά κατάλοιπα, τα επίσημα αρχεία και τα δημοσιεύματα στον τύπο που άφησε πίσω της μέχρι την ιστοριογραφία και τα αυτοβιογραφικά κείμενα που την έχουν αποτυπώσει. Για τη σύγχρονη ιστορία η γκάμα διευρύνεται με το οπτικοακουστικό υλικό των επίκαιρων ή τεκμηριωτικών εκπομπών ραδιοφώνου και κινηματογράφου αλλά και από την κινηματογραφική παραγωγή μυθοπλασίας και τις προσωπικές αφηγήσεις ανθρώπων που την έζησαν.

Στη συνέχεια θα εξετάσουμε όψεις της δεκαετίας του '50, με ιδιαίτερη έμφαση στον τρόπο με τον οποίο η επίσημη πολιτεία, η ιστοριογραφία, η λογοτεχνία και ο κινηματογράφος προσέλαβαν τα γεγονότα της ταραγμένης δεκαετίας του '40. Οι γενιές που βίωσαν εκείνη την εποχή μας άφησαν ως παρακαταθήκη ένα αφήγημα που ούτε ενιαίο, ούτε οριστικό είναι. Το αφήγημα αυτό δημιουργήθηκε υπό την επίδραση μιας συγκεκριμένης ιστορικής πραγματικότητας και συνθηκών πολιτικού, πνευματικού και υλικού βίου. Αυτές αντανakλά. Αναδεικνύει λοιπόν με επίταση ορισμένες πλευρές του παρελθόντος ενώ «λησμονεί», καταπνίγει ή αποσιωπά άλλες. Ύστερα από το θρυμματισμό των βεβαιοτήτων που επέφερε «η Εποχή της Καταστροφής»¹⁰ στην ταυτότητα των ατόμων και στη συγκρότηση της κοινωνίας, αυτό το αφήγημα (ή ο ιδρυτικός μύθος) ήταν απαραίτητο στους ανθρώπους για να μπορέσουν να δώσουν μια πιστευτή ερμηνεία του παρελθόντος τους και να συναρμόσουν μια κάπως συνεκτική εικόνα για τον εαυτό τους και τον κόσμο.

Με βάση αυτό το αφήγημα και την επεξεργασία και τις αναθεωρήσεις που δέχτηκε από τις μεταγενέστερες γενιές, με τα δικά τους βιώματα, προβληματισμούς και προτάγματα, σχηματίστηκε η συλλογική, οικογενειακή, ακόμα και ατομική μνήμη για εκείνη την εποχή. Η μνήμη και μετα-μνήμη του παρελθόντος αποτελεί έναν από τους θεμέλιους λίθους πάνω στους οποίους οικοδομούνται και οι ταυτότητες των σημερινών νέων ανθρώπων.

Έργο του εκπαιδευτικού και στόχος της ιστορικής εκπαίδευσης δεν είναι μόνο η μεταβίβαση της γνώσης, αλλά και η διαμόρφωση ιστορικής σκέψης και κρίσης, που θα προφυλάξει τους μαθητές από τις κακοτοπιές της μονομέρειας και της ημιμάθειας. Κατακτώντας μια κατά το δυνατόν ολοκληρωμένη κατανόηση του παρελθόντος και της ιστορικής πορείας που οδήγησε στη σύγχρονη εποχή, οι νέοι άνθρωποι ίσως βοηθηθούν να σχηματίσουν μια πιο πολύπλευρη προσωπικότητα και ταυτότητα, μακριά από κάθε φανατισμένη μισαλλοδοξία ή ιδεοληψία¹¹.

Μελετώντας κανείς ως εκπαιδευτικός με τους μαθητές του ορισμένες από τις διαθέσιμες πηγές σχετικά με την εποχή, βλέπει να σχηματίζεται μια άλλη, πιο ολοκληρωμένη και πιο πολύπλοκη αφήγηση. Με τη δημιουργική ενασχόληση με τα θέματα που συναντούν στις πηγές, θέτοντας ερωτήματα, κάνοντας υποθέσεις και συγκρίσεις και βγάζοντας συμπεράσματα, οι νέοι μπορούν να προσεγγίσουν βιωματικά το ιστορικό γίνεσθαι, σε συνάρτηση πάντα με τη νοοτροπία, τις επιλογές, τον τρόπο ζωής και εντέλει το κλίμα εκείνης της εποχής.

A.1.α. Σχολική Ιστορία

Η πρώτη ύλη στα χέρια του εκπαιδευτικού και των μαθητών της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης για τη μελέτη της Ιστορίας είναι αναμφισβήτητα το σχολικό εγχειρίδιο, το οποίο αντικατοπτρίζει και την «επίσημη» ή κυρίαρχη εκδοχή για τα γεγονότα και την ιεράρχησή τους. Εδώ διακρίνεται εξ αρχής η απροθυμία των συγγραφέων να αφιερώσουν έκταση στην εποχή του Εμφυλίου και της δεκαετίας του '50, εμβαθύνοντας στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το εγχειρίδιο Ιστορίας Γενικής Παιδείας της Γ' Λυκείου, στο οποίο ο Εμφύλιος Πόλεμος περιγράφεται σε δύο παραγράφους, ενταγμένες στο κεφάλαιο που αναφέρεται στην έναρξη του Ψυχρού Πολέμου, τις επιπτώσεις του στην Ελλάδα και τον Εμφύλιο πόλεμο (σελ. 142-145). Το κείμενο αναφέρει τον Εμφύλιο πόλεμο ως την πρώτη εκδήλωση του Ψυχρού Πολέμου και αφορμή για την εξαγγελία του Δόγματος Τρούμαν¹², χωρίς να παρουσιάζει αναλυτικά τα αίτια της σύγκρουσης ή την πορεία και έκβασή της. Ως προς τις συνέπειες, αρκείται να επισημάνει το μεγάλο αριθμό θυμάτων και την επιδείνωση των προβλημάτων της ανασυγκρότησης, καθώς και την επώδυνη διάψευση των προσδοκιών για «κοινωνική απελευθέρωση και κοινωνική δικαιοσύνη» και τα μακροχρόνια «βαθιά ψυχολογικά τραύματα» που προκάλεσε στην ελληνική κοινωνία.

Στη δεκαετία του '50 αφιερώνονται 4 παράγραφοι της ενότητας «Η Ελλάδα έως το 1974» (σελ. 157-159), που επικεντρώνονται κυρίως στην οικονομική ανοικοδόμηση και ανάπτυξη, καθώς και τη σύνδεση με την ΕΟΚ. Η πολιτική ιστορία περιορίζεται στην παράθεση των διαδοχικών κυβερνήσεων με τους πρωθυπουργούς τους. Επίσης αναφέρεται στη συνεχιζόμενη

ισχύ των «έκτακτων μέτρων» με την εκτέλεση του Νίκου Μπελογιάννη και των συνεργατών του¹³. Όπως συμβαίνει στο σύνολο της καλυπτόμενης ύλης του εγχειριδίου αυτού, τα δεδομένα παρουσιάζονται σωρευτικά και μάλλον αποσπασματικά, χωρίς ιδιαίτερη εμβάθυνση. Αποτέλεσμα είναι να προϋποτίθεται πρότερη γνώση των γεγονότων εκ μέρους των μαθητών προκειμένου να κατανοήσουν το περιεχόμενο. Διαφορετικά οι εκπαιδευτικοί είναι υποχρεωμένοι να προβούν σε διεξοδική επεξεργασία της ενότητας με εκτενή χρήση υποστηρικτικού υλικού. Ωστόσο, η έκταση της διδακτέας ύλης είναι τόση που δεν επιτρέπει αυτού του είδους τη διδασκαλία, σε μάθημα μάλιστα που εξετάζεται πανελλαδικώς¹⁴.

Διεξοδικότερη διαπραγμάτευση του θέματος γίνεται στο βιβλίο Ιστορίας της Γ΄ Γυμνασίου, που αφιερώνει στον Εμφύλιο Πόλεμο και τα κύρια προβλήματα της μετεμφυλιακής Ελλάδας (1944-1963) μία ενότητα 4 σελίδων¹⁵, η οποία περιλαμβάνει και μία παράγραφο για τον κυπριακό αγώνα (1955-1960). Οι συγγραφείς αντιμετωπίζουν τα Δεκεμβριανά σαν πρώτη φάση της εμφύλιας σύγκρουσης, αποδίδοντάς την στις αντιτιθέμενες απόψεις σχετικά με το πολιτικό μέλλον της Ελλάδας, στην ανάμειξη των Βρετανών και στη συνέχεια των ΗΠΑ, καθώς και στις διώξεις που «εξαπολύθηκαν [...] εις βάρος αριστερών πολιτών, που έγιναν με την ανοχή, κάποτε και με την ενθάρρυνση της κυβέρνησης». Η αφήγηση περιγράφει την πορεία και την έκβαση του πολέμου, ενώ παραθέτει τις ανθρώπινες απώλειες και τους αριθμούς των προσφύγων και τονίζει το «βαθύ χάσμα ανάμεσα στους Έλληνες το οποίο σφράγισε τη μεταπολεμική ελληνική κοινωνία».

Συνολικά στον Εμφύλιο αφιερώνονται 8 παράγραφοι, ενώ άλλες δέκα ασχολούνται με το διάστημα μέχρι το 1963 (εκ των οποίων οι δύο πραγματεύονται το διάστημα 1961-63). Οι συγγραφείς μιλούν για τις δυσλειτουργίες του πολιτεύματος, την ανάμειξη των ΗΠΑ, του παρακράτους και της μοναρχίας στην πολιτική ζωή και για την αυταρχική λειτουργία του κράτους με τις εκτελέσεις και τα στρατόπεδα εξορίας. Επίσης γίνεται λόγος για την οικονομική ανάπτυξη, τα έργα υποδομής και τη διαδικασία ένταξης της Ελλάδας στην ΕΟΚ, χωρίς να παραλείπονται κοινωνικά προβλήματα όπως η συγκέντρωση του πληθυσμού στο λεκανοπέδιο της Αττικής και η μετανάστευση. Στο τέλος της ενότητας προτείνονται στους μαθητές λογοτεχνικά και κινηματογραφικά έργα «για μια άλλη ματιά στο παρελθόν».

Εκ πρώτης όψεως θα λέγαμε πως το θέμα φαίνεται να παρουσιάζεται με κάποια επάρκεια, και με στρωτή λογική και νοηματική αλληλουχία, η οποία επιτρέπει στους μαθητές να κατανοήσουν τις κυριότερες παραμέτρους της εποχής. Ωστόσο, εύκολα συνάγεται η ερμηνευτική προσέγγιση των συγγραφέων στα ακανθώδη ζητήματα που εγείρονται γύρω από τις

ιστορικές εξελίξεις, ενώ τα παραθέματα και οι φωτογραφίες που πλαισιώνουν την αφήγηση λειτουργούν επίσης υποστηρικτικά για την ίδια θέση και δεν αφήνουν κανένα περιθώριο αμφισβήτησης και κριτικού προβληματισμού επί των θεμάτων αυτών¹⁶. Επιπλέον, για τη *συνοπτική διδασκαλία* αυτής της ενότητας και της επόμενης¹⁷, που είναι και οι τελευταίες που περιλαμβάνονται στη διδακτέα ύλη σύμφωνα με τις οδηγίες του Υπουργείου Παιδείας για το σχολικό έτος 2017-18, προβλέπονται συνολικά δύο διδακτικές ώρες¹⁸.

Είναι αμφίβολο αν οι διδάσκοντες, στην ασφυκτική πραγματικότητα της σχολικής τάξης με τις πολλές χαμένες ώρες διδασκαλίας, θα φτάσουν να διδάξουν αυτές τις ενότητες, πόσο μάλλον να αφιερώσουν τον απαραίτητο χρόνο για την ουσιαστική επεξεργασία τους, με δεδομένη τη διστακτικότητα της πλειονότητας των εκπαιδευτικών να προσεγγίζουν παρόμοια συγκρουσιακά θέματα στη διδασκαλία¹⁹. Αντίστοιχο, άλλωστε δισταγμό, επιδεικνύει κατά κανόνα και η πολιτεία να εμπιστευθεί στους δασκάλους τη διαμόρφωση της εθνικής μνήμης και ταυτότητας εν γένει και ειδικότερα σε παρόμοια θέματα, όπου το διακύβευμα θεωρείται μεγαλύτερο. Ενδεικτική αυτής της δυσπιστίας είναι και η επιβολή του ενός υποχρεωτικού σχολικού εγχειριδίου, που συνοδεύεται από δεσμευτικές οδηγίες ενός κλειστού αναλυτικού προγράμματος²⁰, καθώς και ο τρόπος παρουσίασης των εμφυλίων συγκρούσεων, που ακολουθεί τη γραμμή «περισσότερη λήθη – λιγότερη ιστορία»²¹.

Η απροθυμία των εκπαιδευτικών να διακινδυνεύσουν να αναμοχλευτούν τα πάθη και να προκληθεί σύγκρουση στο περιβάλλον της τάξης είναι απολύτως κατανοητή. Ωστόσο, οι θεωρητικοί της παιδαγωγικής σήμερα φαίνεται να συμφωνούν πως η διδασκαλία ευαίσθητων ή συγκρουσιακών θεμάτων δεν είναι μόνο αναπόφευκτη, αλλά –εφόσον είναι ορθά δομημένη– και ιδιαίτερος εποικοδομητική για τη συγκρότηση μελλοντικών πολιτών με ιστορική συνείδηση, κριτική σκέψη και ικανότητα εξέτασης των συγκρουσιακών θεμάτων από διάφορες οπτικές γωνίες και με ενσυναίσθηση²².

A.1.β. Η ιστορική έρευνα

Ο εκπαιδευτικός που θα κληθεί να διδάξει την Ιστορία της δεκαετίας του '40, μπορεί να ανατρέξει σε πληθώρα επιστημονικών συγγραμμάτων που μελετούν τις ιστορικές, πολεμικές και πολιτικές εξελίξεις της εποχής αλλά και επιμέρους παραμέτρους της, όπως την ανάδυση των γυναικών και της νεολαίας ως ενεργών δυνάμεων στο κοινωνικό γίγνεσθαι. Η διδασκαλία των μετεμφυλιακών χρόνων, όμως, παρουσιάζει επιπλέον δυσκολίες, αφού η δεκαετία του '50 και ο τρόπος που εκείνη προσέλαβε την αμέσως προηγούμενή της παρέμεινε σχετικά παρθένο πεδίο, όπως επισημάνθηκε πριν λίγα χρόνια σε επιστημονικό συνέδριο για την εποχή 1940-1960.

Μόλις τα τελευταία χρόνια το ενδιαφέρον των ερευνητών έχει αρχίσει να περιλαμβάνει και την πρώτη μετεμφυλιακή περίοδο και να αξιοποιούνται με επιστημονική μέθοδο τα πολλά διαθέσιμα αρχεία²³.

Η εμβάθυνση σε επιμέρους όψεις της εποχής προϋποθέτει μια στερεή και κατά το δυνατόν σφαιρική γνώση των κυριότερων παραμέτρων που απασχόλησαν κατά αυτό το διάστημα την ελληνική κοινωνία ως προς την πολιτική, οικονομική και πνευματική ζωή αλλά και τις διεθνείς εξελίξεις που την επηρέασαν. Εκτός από τα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας²⁴, πληροφορίες μπορούμε να αντλήσουμε τόσο από τα αντίστοιχα κεφάλαια των γενικών ιστορικών πονημάτων για το νέο ελληνισμό²⁵ όσο και από επισκοπήσεις της εποχής²⁶, μονογραφίες ή ειδικότερα συγγράμματα²⁷ και δημοσιευμένες ανακοινώσεις σε επιστημονικά συνέδρια²⁸. Όσο για το διεθνές ιστορικό πλαίσιο του Ψυχρού Πολέμου, υπάρχει υπερπροσφορά επιστημονικών και εκλαϊκευτικών έργων, πολλά από τα οποία είναι διαθέσιμα και σε ελληνική μετάφραση²⁹.

A.2. Απώγος των πολέμων: Θεμέλιο του μετεμφυλιακού κράτους

A.2.a. Αγώνας για το μέλλον του παρελθόντος

Η Δεκαετία του 1940 με την Κατοχή, την Αντίσταση και τον Εμφύλιο αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα «διαιρεμένης μνήμης». Από το τέλος της ένοπλης σύγκρουσης με την επικράτηση των «εθνικών» δυνάμεων και την εδραίωση του κράτους της Δεξιάς, η αντιπαράθεση συνεχίστηκε στο ιδεολογικό πεδίο, με την κάθε παράταξη να επιδιώκει την επικράτηση της δικής της θέασης για το παρελθόν. Έτσι, ο Εμφύλιος ερμηνευόταν με απόλυτους όρους, εκείνους της πάλης του καλού εναντίον του κακού. Είτε ως «συμμοριτοπόλεμος» θα χαρακτηριζόταν από τους οπαδούς της Δεξιάς, είτε ως «Δεύτερο Αντάρτικο» και λαϊκός αγώνας εναντίον του «μοναρχοφασισμού», όπως τον αποκαλούσε η Αριστερά³⁰.

A.2.β. Μνήμες της δεκαετίας του '40 στη μετεμφυλιακή Ελλάδα

Επισήμως στην Ελλάδα υπήρχε μόνο μία επιτρεπτή εκδοχή για τα γεγονότα της δεκαετίας του '40 – εκείνη του μετεμφυλιακού κράτους των νικητών, η οποία επιβαλλόταν στην κοινωνία με τους δημόσιους εορτασμούς, τον επίσημο πολιτικό λόγο, την κατήχηση του στρατεύματος, τον συνολικό εκφοβισμό της κοινωνίας με τις διώξεις των «αντεθνικώς σκεπτόμενων»³¹ και τη διατήρηση της λογοκρισίας μέχρι τη Μεταπολίτευση³². Σε αυτήν την εκδοχή η μνήμη του Πολέμου έληγε με το Αλβανικό Έπος, αφού η κυβερνώσα παράταξη στην πλειονότητά της είτε δεν συμμετείχε στην εγχώρια Αντίσταση είτε συνεργάστηκε με τις κατοχικές δυνάμεις. Συνεπώς, όχι μόνο δεν είχε αντιστασιακές περγαμινές να επιδείξει, αλλά προτιμούσε να γίνεται όσο το

δυνατόν λιγότερη αναφορά σε αυτήν την χρονική περίοδο. Έτσι, ο «Αντιστασιακός» πολύ γρήγορα εξισώθηκε με τον «Κομμουνιστή» και η συμμετοχή στο ΕΑΜ αρκούσε για να αποκλειστεί ένας άνθρωπος και η οικογένειά του από κάθε ευκαιρία επαγγελματικής αποκατάστασης, αφού σήμαινε πως δεν θα είχε τη δυνατότητα να αποκτήσει το πιστοποιητικό κοινωνικών φρονημάτων, παρά μόνο αν είχε κάνει δήλωση νομιμοφροσύνης³³. Το πιστοποιητικό κοινωνικών φρονημάτων ήταν απαραίτητο για την πρόσληψη στον ευρύτερο δημόσιο τομέα και σε πολλές ιδιωτικές επιχειρήσεις, για την εγγραφή στο πανεπιστήμιο³⁴ και για την έκδοση διαφόρων αδειών, από την άδεια οδήγησης μέχρι την άδεια μετανάστευσης³⁵.

A.2.γ. Σύνταγμα και παρασύνταγμα: Η «κουτσή» Δημοκρατία

Ο έλεγχος των φρονημάτων στο δημόσιο τομέα ήταν μέρος μιας δέσμης των λεγόμενων «έκτακτων μέτρων», που θεσπίστηκαν για την αντιμετώπιση της «ανταρσίας» αλλά συνέχισαν να ισχύουν και μετά το τέλος του Εμφυλίου και την ψήφιση του νέου συντάγματος του 1952, αποτελώντας το λεγόμενο «παρασύνταγμα». Το νέο σύνταγμα, αν και ψηφίστηκε από κυβέρνηση του κεντρώου χώρου, βασίστηκε σε σχέδιο του 1949 και θεωρήθηκε αυταρχικότερο από το σύνταγμα του 1911³⁶. Η ακόλουθη νομιμοποίηση των έκτακτων μέτρων, πολλά από τα οποία περιείχαν αντισυνταγματικές διατάξεις, είχε ως αποτέλεσμα η «*νομιμότητα να λειτουργεί μόνο υπό την αίρεση της νομιμοφροσύνης*»³⁷. Στην Ελλάδα διαμορφώθηκε μια ιδιόμορφη κατάσταση, όπου εφαρμόζονταν μερικώς μόνο ένα σύνταγμα προσηλωμένο στην κοινοβουλευτική δημοκρατία και την ανάδειξη των κυβερνήσεων μέσω της ελεύθερης έκφρασης της λαϊκής βούλησης. Την ίδια στιγμή τα δημοκρατικά δικαιώματα τελούσαν υπό διωγμόν με την παρατεταμένη εφαρμογή των μέτρων του παρασυντάγματος και την παράλληλη λειτουργία εξωθεσμικών κέντρων εξουσίας, τα οποία με τη φανερή ή παρασκηνιακή τους δράση καθόριζαν τα όρια της εκάστοτε νομιμότητας και ελευθερίας κινήσεων των εκλεγμένων κυβερνήσεων³⁸.

Επρόκειτο για το «πρωτότυπο φαινόμενο ενός βαθύτατα αυταρχικού καθεστώτος που οικοδομήθηκε υπό την αιγίδα ενός δημοκρατικά οργανωμένου κοινοβουλευτικού κράτους»³⁹ ή αλλιώς, για το διάστημα της λεγόμενης «καχεκτικής»⁴⁰, «μισερής» ή «κουτσής»⁴¹ Δημοκρατίας.

A.2.δ. Τα άλλα κέντρα εξουσίας

A.2.δ.i. Η Μοναρχία

Το στέμμα βάσει του συντάγματος του 1952 διατηρούσε τη δυνατότητα παρέμβασής του στο στράτευμα και την πολιτική ζωή της χώρας, αφού διαιωνίζονταν όλες οι σχετικές διατάξεις του συντάγματος του 1911⁴². Έτσι, χάρη και στην ασαφή διατύπωση των διατάξεων αυτών, ο

Βασιλιάς συχνά παρενέβαινε στο διορισμό των Υπουργών Αμύνης και της ηγεσίας του στρατεύματος, αλλά δεν δίσταζε και να επιλέγει ή να απορρίπτει πρωθυπουργούς, όπως στην περίπτωση του Κωνσταντίνου Καραμανλή, ο οποίος ανέλαβε τη διακυβέρνηση με εντολή του Βασιλιά, χωρίς να έχουν προηγηθεί εσωκομματικές διεργασίες στον Ελληνικό Συναγερμό για την ανάδειξη του διαδόχου του αποθανόντος στρατηγού Παπάγου. Οι παρεμβάσεις έφτασαν μέχρι και στην εξώθηση της κυβέρνησης Καραμανλή σε παραίτηση στις 11.06.1963⁴³.

A.2.δ.ii. Ο στρατός

Αλλά και ο στρατός, με το στρατάρχη Παπάγο, διατήρησε τις υπερεξουσίες που είχε αποκτήσει κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου Πολέμου⁴⁴. Εξελίχθηκε έτσι σε ρυθμιστικό παράγοντα του πολιτεύματος και τρίτο πόλο εξουσίας σε συνεργασία και περιστασιακό ανταγωνισμό με τους άλλους δύο, το στέμμα και τις εκλεγμένες κυβερνήσεις⁴⁵. Στους κόλπους του στρατού δρούσε παρασκηνιακά, ελέγχοντας το στράτευμα, η πανίσχυρη μυστική οργάνωση ΙΔΕΑ⁴⁶, που παρακολουθούσε τις πολιτικές εξελίξεις και ήταν έτοιμη να επέμβει, σχεδιάζοντας πραξικοπήματα ή άλλες ενέργειες⁴⁷ σε περίπτωση δυσμενούς τροπής των γεγονότων. Παράδειγμα το πραξικόπημα του 1951, το οποίο απέτρεψε με προσωπική του παρέμβαση ο άρτι παραιτηθείς στρατάρχης Παπάγος, σώζοντας τη Δημοκρατία και καθιστώντας σαφή σε όλους την απόλυτη επιβολή του στο στράτευμα⁴⁸. Το γεγονός ότι οι υπαίτιοι του πραξικοπήματος αμνηστεύθηκαν αποτελεί ένδειξη του μεγέθους της επιρροής του στρατού στην πολιτική ζωή και της αδυναμίας της πολιτικής εξουσίας να του επιβληθεί⁴⁹, αλλά δείχνει επίσης τη μετατόπιση τμήματος του στρατεύματος από το στέμμα σε άλλα κέντρα εξουσίας.

A.2.ε. ΗΠΑ, NATO και Ψυχρός Πόλεμος

Η ενίσχυση της δύναμης του στρατού σχετίζεται και με τις διεθνείς εξελίξεις και τις ανάγκες του ανταγωνισμού των δύο υπερδυνάμεων και της άμυνας του «ελεύθερου κόσμου» εναντίον της κομμουνιστικής εξάπλωσης. Η είδηση ότι η ΕΣΣΔ απέκτησε την πυρηνική βόμβα πολύ νωρίτερα από όσο υπολογιζόταν, το 1949, καθώς και η επικράτηση των κομμουνιστικών δυνάμεων στην Κίνα όξυναν τις ανησυχίες των ΗΠΑ για επικείμενο νέο πόλεμο⁵⁰, παρά τις διαβεβαιώσεις της Σοβιετικής Ένωσης ότι επιθυμούσε την ειρηνική συνύπαρξη⁵¹. Παράλληλα εντείνονταν οι διαφωνίες για το μέλλον της Γερμανίας, με αποκορύφωμα τον αποκλεισμό του Βερολίνου από τους Σοβιετικούς και την τελική ενοποίηση των τριών ζωνών επιρροής των Δυτικών δυνάμεων σε μία. Η οριστικοποίηση των συνόρων σήμανε και τη μόνιμη στρατιωτική παρουσία των ΗΠΑ στην Ευρώπη και τη σύναψη της Βορειοατλαντικής Συμμαχίας (NATO),

τον Απρίλιο του 1949⁵², με εντεινόμενη πίεση των ΗΠΑ να επανεξοπλιστεί η Δυτική Γερμανία και να συγκροτηθεί μόνιμος ευρωπαϊκός στρατός⁵³

Όσο οξυνόταν ο Ψυχρός Πόλεμος, και ιδίως από τη στιγμή που ξέσπασε ο Πόλεμος της Κορέας τον Ιούνιο του 1950, η στρατηγική θέση της Ελλάδας ως αναχώματος εναντίον του διεθνούς Κομμουνισμού φάνταζε όλο και πιο σημαντική και δεν άφηνε περιθώρια πολιτικών ελιγμών στην εξωτερική της πολιτική.

Έτσι διατηρήθηκε με αμείωτη ισχύ η αμερικανική επιρροή στην Ελλάδα, που είχε ξεκινήσει αμέσως μετά την υποχώρηση των Βρετανών με την εξαγγελία του Δόγματος Τρούμαν το 1947⁵⁴ και εμπεδώθηκε πλήρως με την παροχή έμπρακτης βοήθειας και καθοδήγησης στις κυβερνητικές δυνάμεις για την επικράτησή τους έναντι του Δημοκρατικού Στρατού. Μετά τη λήξη των εχθροπραξιών η καθοδήγηση συνεχίστηκε από την πρεσβεία των ΗΠΑ, είτε από τους ίδιους τους πρέσβεις (αρχικά ο Grady⁵⁵ και στη συνέχεια ο Reunifoys⁵⁶) είτε από άλλα στελέχη της αμερικανικής αποστολής⁵⁷.

Είχε καταστεί επείγουσα προτεραιότητα να εξασφαλιστεί η υπαγωγή της Ελλάδας στο στρατόπεδο της Δύσης, με απώτερο στόχο να σχηματίζει με την Τουρκία, το Ιράν το Ιράκ και το Πακιστάν αμυντικό σύστημα στα νότια της ΕΣΣΔ⁵⁸. Πράγματι, τον Φεβρουάριο του 1952 ολοκληρώθηκε η διαδικασία ένταξης της χώρας, μαζί με την Τουρκία, στη Βορειοατλαντική Συμμαχία (NATO)⁵⁹, πράγμα που αποτελούσε στόχο του Σοφ. Βενιζέλου από τα τέλη του 1950⁶⁰. Ύστερα δε από τα συνοριακά επεισόδια με τη Βουλγαρία για τη Νησίδα Γ καλλιεργήθηκε κλίμα επικείμενου πολέμου⁶¹. Θεωρήθηκε ότι η Ελλάδα αποτελούσε τον επόμενο στόχο εισβολής ή εξέγερσης, αφού οι μυστικές υπηρεσίες των ΗΠΑ και η ελληνική κυβέρνηση είχαν «βάσιμες υποψίες» για την επαναδραστηριοποίηση μαχητών του ΔΣ στις χώρες του Ανατολικού μπλοκ⁶² και ανακάλυπταν κομμουνιστικές συνωμοσίες στο στράτευμα, όπως στην περίπτωση της Δίκης των Αεροπόρων⁶³.

Έτσι εγκαταλείφθηκε κάθε σχέδιο για μείωση του στρατεύματος στο πλαίσιο της ειρήνευσης και της προσπάθειας ανόρθωσης της οικονομίας⁶⁴. Η Ελλάδα συνέχισε να δαπανά σημαντικό μέρος του προϋπολογισμού της (το 43% κατά το διάστημα 1950-51) και της μειωμένης πλέον εξωτερικής βοήθειας από το σχέδιο Μάρσαλ σε αμυντικές δαπάνες⁶⁵. Μάλιστα, συμμετείχε με εκστρατευτικό σώμα στον Πόλεμο της Κορέας με πάνω από 1.000 άνδρες και υπέστη βαριές απώλειες, πράγμα που υποδαύλιζε το κίνημα ειρήνης που είχε ξεκινήσει τότε στην Ελλάδα, όπως και διεθνώς⁶⁶.

A.2.στ. Επιβολή εθνικόφρονος φρονήματος

A.2.στ.ι. Κράτος καταστολής και παρακράτος

Η στρατοκρατία συνοδευόταν από μια διάχυτη αστυνομοκρατία, αφού παράλληλα λειτουργούσαν, με μάλλον ασαφή όρια στη δικαιοδοσία τους, η Αστυνομία Πόλεων, η Χωροφυλακή, οι ημιεπίσημες παραστρατιωτικές οργανώσεις, όπως τα ΤΕΑ (Τάγματα Εθνικής Ασφαλείας)⁶⁷ και οι ΜΕΑ (Μονάδες Εθνικής Ασφαλείας, που αντικατέστησαν τους ΜΑΥδες)⁶⁸. Οι αστυνομικές δυνάμεις δεν μεριμνούσαν μόνο για την ασφάλεια των πολιτών, αλλά επιτηρούσαν και το φρόνημά τους, εφαρμόζοντας τα έκτακτα μέτρα που είχαν καταστεί πλέον δομικό στοιχείο αυτής της «κατ' επίφασιν» Δημοκρατίας. Αντίστοιχη λειτουργία επιτελούσαν και οι διάφορες παρακρατικές οργανώσεις, που τρομοκρατούσαν τους πολίτες με στόχο την ιδεολογική τους συμμόρφωση και τη χειραγώγηση της εκλογικής τους συμπεριφοράς⁶⁹.

Η δράση των κατασταλτικών μηχανισμών εντάθηκε εκ νέου μετά το 1958 και την αιφνίδια άνοδο της ΕΔΑ στη θέση της αξιωματικής αντιπολίτευσης. Πριν τις Δημοτικές Εκλογές του 1959 πραγματοποιήθηκαν συλλήψεις στελεχών της ΕΔΑ, και οι συγκεντρώσεις της, όταν δεν απαγορεύονταν από τις Αρχές, δέχονταν επίθεση από παρακρατικούς⁷⁰. Αποκορύφωμα των ενεργειών του παρακράτους ήταν βέβαια η εφαρμογή του σχεδίου «Περικλής» κατά τις εκλογές του 1961, όπου ασκήθηκε βία τέτοιας έκτασης στην ύπαιθρο, που σε ορισμένα εκλογικά κέντρα οι ψηφοφόροι (αριστεροί ή κεντρώοι σε προηγούμενες και επόμενες εκλογικές αναμετρήσεις) ψήφισαν σχεδόν αποκλειστικά την ΕΡΕ. Το σχέδιο είχε καταστρωθεί από μέρος της ηγεσίας του στρατού σε συνεργασία με την ΚΥΠ, οριστικοποιήθηκε σε σύσκεψη στο ΓΕΕΘΑ (Γενικό Επιτελείο Εθνικής Αμύνης)⁷¹, αλλά ο ίδιος ο Πρόεδρος της ΕΡΕ και Πρωθυπουργός της χώρας, Κ. Καραμανλής, δήλωνε αργότερα άγνοια για την ύπαρξή του⁷². Στοιχεία για την έκταση της εμπλοκής μελών της κυβέρνησης με τους μηχανισμούς του παρακράτους αποκαλύφθηκαν κατά την εισαγγελική έρευνα μετά τη δολοφονία του βουλευτή, συνεργαζόμενου με την ΕΔΑ, και γιατρού Γρηγόρη Λαμπράκη στη Θεσσαλονίκη το 1963⁷³. Φάνηκε τότε καθαρά σε ποιο σημείο ήταν ικανά να φτάσουν ορισμένα τμήματα της εθνικόφρονος παράταξης προκειμένου να διατηρήσουν ακλόνητη την ηγεμονία της Δεξιάς, που κυβερνούσε αδιάλειπτα την Ελλάδα από τις εκλογές του 1952, όταν σχεδόν όλοι οι παλαιότεροι κομματικοί σχηματισμοί της απορροφήθηκαν από το Λαϊκό Συναγερμό του Στρατάρχη Παπάγου⁷⁴.

A.2.στ.ii. Έκτακτα μέτρα: εκτοπίσεις και εκτελέσεις

Το εμφυλιοπολεμικό κλίμα και ο διχασμός διατηρήθηκαν κατ' αυτόν τον τρόπο για πολλά χρόνια μετά την τελευταία μάχη του πολέμου, με πρόσχημα τη συνέχιση της ανταρσίας⁷⁵, ένα

μύθευμα που συντηρούσαν οι ελληνικές κυβερνήσεις και οι μυστικές υπηρεσίες των ΗΠΑ⁷⁶. Παρά την ολοκληρωτική ήττα και διάλυση του Δημοκρατικού Στρατού, η θεωρία της επαπειλούμενης αναζωπύρωσης της ανταρσίας βασίστηκε σε ορισμένες άστοχες και ασαφείς διατυπώσεις της ηγεσίας του ΚΚΕ περί προσωρινής υποχώρησης, συνέχισης του αγώνα με μικρές αντάρτικες ομάδες και με το «όπλο παρά πόδα»⁷⁷.

Αυτές οι απειλές πιθανότατα διατυπώθηκαν με στόχο να μετριαστούν οι αντιδράσεις του κόσμου της Αριστεράς για την ήττα και να επιτευχθεί εκ νέου η συσπείρωσή του υπό την ηγεσία του Κόμματος. Ωστόσο προσέφεραν στις ελληνικές κυβερνήσεις την απαραίτητη αφορμή για τη διαιώνιση του παρασυντάγματος και την επιβολή ολοκληρωτικού ελέγχου σε κάθε κίνηση των «αντεθνικώς φρονούντων».

Διότι τα έκτακτα μέτρα, οι εκτοπίσεις, η παρακολούθηση, οι εκτελέσεις και το πιστοποιητικό κοινωνικών φρονημάτων ήταν μερικοί μόνο από τους τρόπους με τους οποίους εξασφαλιζόταν η επιβολή της «εθνικοφροσύνης» ως μοναδικής νόμιμης ιδεολογίας και ο απόλυτος έλεγχος της κρατικής μηχανής με την οικοδόμηση του γνωστού «κράτους της Δεξιάς»⁷⁸. Δεν ήταν άλλωστε τυχαίος ο ασφυκτικός έλεγχος που ασκούσε η λογοκρισία στο ραδιόφωνο και τον κινηματογράφο, που λόγω της δύναμής τους να διαμορφώνουν συνειδήσεις είχαν εξαιρεθεί από το δικαίωμα της ελευθεροτυπίας⁷⁹.

Η εφαρμογή των έκτακτων μέτρων, επομένως, απέβλεπε εξίσου στην τιμωρία της εγκληματικής, αντεθνικής ενέργειας καθ' εαυτής, όσο στην πλήρη κάμψη του «εγκληματικού φρονηματος» και στην απο-εαμοποίηση της κοινωνίας σε κάθε κύτταρό της. Έτσι υιοθετήθηκε η αρχή της συλλογικής ευθύνης των μελών της οικογένειας με τον Αναγκαστικό Νόμο 516 του 1948 «Περί ελέγχου νομιμοφροσύνης των δημοσίων κλπ. υπαλλήλων και υπηρετών», ο οποίος ενεργοποιούσε αντίστοιχες διατάξεις ενός νόμου περί ληστείας του 1871⁸⁰.

Το ΚΚΕ είχε τεθεί εκτός νόμου βάσει του Αναγκαστικού Νόμου 509/27.12.1947, που οδήγησε σε αθρόες συλλήψεις, καταδίκες αλλά και προληπτικές εκτοπίσεις κομμουνιστών, συμπαθούντων ή όσων κρίνονταν ύποπτοι για αντεθνική ιδεολογία. Τα στρατοδικεία και οι εκτοπίσεις συνεχίζονταν και μετά τη λήξη του Εμφυλίου, εφόσον δεν καταργήθηκε ούτε ο ν. 509 ούτε τα έκτακτα μέτρα του Γ' Ψηφίσματος της 18.06.1946, ούτε βέβαια ο Α.Ν. 375/1936 περί κατασκοπείας⁸¹.

Με το νόμο 375 εκτελέστηκε και η τελευταία θανατική καταδίκη για πολιτικούς λόγους στην Ελλάδα, εκείνη του Νίκου Πλουμπίδη στις 14.08.1954⁸². Από τον Οκτώβριο του 1949, με παρέμβαση του ΟΗΕ, είχε τεθεί σε ισχύ συμφωνία για την αναστολή των θανατικών καταδικών,

η οποία όμως δεν περιλάμβανε και τον Α.Ν. 375. Σε αυτόν τον νόμο υπαγόταν το κατηγορητήριο για την «υπόθεση των ασυρμάτων», που χρησιμοποιήθηκαν για την επικοινωνία στελεχών με το παράνομο, εξόριστο ΚΚΕ. Έτσι, στις 30.03.1952 οδηγήθηκαν σε εκτέλεση ο Νίκος Μπελογιάννης, ο Δημ. Μπάτσης, ο Ηλ. Αργυριάδης και ο Κ. Καλούμενος, παρά την προγενέστερη δήλωση του ίδιου του Πρωθυπουργού, Ν. Πλαστήρα, περί του αντιθέτου⁸³.

Έτσι, με τη βοήθεια των στρατοδικείων και της ποινικοποίησης των φρονημάτων οικοδομήθηκε η νέα τάξη πραγμάτων, «στην οποία μια μεγάλη μερίδα του ελληνικού πληθυσμού δεν είχε πια θέση»⁸⁴, αφού η ελληνική κοινωνία είχε διαιρεθεί σε δύο μερίδες πολιτών, στους νομιμόφρονες, εθνικά σκεπτόμενους και στα «μιάσματα», που στερούνταν βασικών πολιτικών δικαιωμάτων.

Α.2.στ.iii. Μέτρα ειρήνευσης: Πολύ λίγα, βασανιστικά αργά

Η εκτέλεση, που προκάλεσε κατακραυγή και συγκίνηση διεθνώς αλλά ενθουσιασμό στον εθνικό τύπο, πραγματοποιήθηκε σε ένα διάστημα που η κυβέρνηση Πλαστήρα, εφαρμόζοντας τις προεκλογικές της εξαγγελίες, είχε προγραμματίσει Μέτρα Ειρήνευσης. Πράγματι, τον Απρίλιο του 1952 ψηφίστηκαν μέτρα τα οποία περιλάμβαναν τη μείωση των θανατικών καταδικών σε ισόβια, την μείωση του αριθμού των κρατουμένων από 14.000 σε 5.500, περίπου, ενώ από τους εκτοπισμένους στον Άγιο Ευστράτιο και το Τρίκερι δεν απέμειναν περισσότεροι από 1.000⁸⁵.

Η ισχύς του παρασυντάγματος μειώθηκε μόλις το 1962, όταν η κυβέρνηση της ΕΡΕ κήρυξε τη λήξη της ανταρσίας (ν.δ. 4334/1962), σε μια προσπάθεια εκτόνωσης της πολιτικής κρίσης της εποχής. Έτσι καταργήθηκαν ορισμένα έκτακτα μέτρα και, ως απάντηση προς τις επιφυλάξεις που εκφράζονταν για την καταπάτηση ανθρωπίνων δικαιωμάτων στην Ελλάδα, εν όψει της σύνδεσης με την ΕΟΚ απελευθερώθηκαν ορισμένοι πολιτικοί κρατούμενοι. Ωστόσο, παρέμειναν στις φυλακές πάνω από 1.000 κρατούμενοι. Χρειάστηκε να φτάσουμε στο 1964 και την ανάληψη της εξουσίας από την Ένωση Κέντρου για να απελευθερωθούν και οι υπόλοιποι. Μετά τις εκλογές του Νοεμβρίου του '63 απολύθηκαν 400 κρατούμενοι και άλλοι 453 τον Απρίλιο του 1964 ενώ παρέμειναν με μειωμένες ποινές όσοι είχαν καταδικαστεί με το ν. 375/1936 περί τρομοκρατίας (από τους 125, τον Ιούλιο του 1965 είχαν μείνει 77 άτομα)⁸⁶.

Η αναστολή της εφαρμογής των έκτακτων μέτρων δεν περιλάμβανε εξάλλου ούτε τη νομιμοποίηση του ΚΚΕ. Μάλιστα, ξεκίνησε να διώκεται κάθε προσπάθεια ανασύστασής του⁸⁷, εκφράζοντας ιδανικά τη λογική της παράνοιας που είχε επικρατήσει στην ψυχροπολεμική ελληνική κοινωνία. Η παρανοϊκή αυτή λογική του «διωκόμενου διώκτη»⁸⁸, με τις ασύστατες

φοβίες περί κομμουνιστικού κινδύνου και τη βεβαιότητα για την ανάγκη μόνιμης άμυνας απέναντί του, έφτασε στο αποκορύφωμά της με την εκδήλωση της Δικτατορίας των Συνταγματαρχών, μόλις ξεκίνησε να αμφισβητείται η καθεστηκυία τάξη την οποία είχε εξασφαλίσει η νίκη στον Εμφύλιο.

A.2.ζ. Εθνικοφροσύνη και μνήμη του Εμφυλίου

Το επίσημο αφήγημα της εθνικοφροσύνης για τον Εμφύλιο περνούσε στην κοινωνία μέσω των εκδηλώσεων μνήμης. Καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του '50 διοργανώνονταν επίσημοι εορτασμοί ανά την Ελλάδα για την επέτειο της «συντριβής της κομμουνιστικής ανταρσίας»⁸⁹ στις 29 Αυγούστου 1949. Μνημόσυνα τελούνταν μεταξύ άλλων για τους πεσόντες χωροφύλακες των Δεκεμβριανών στου Μακρυγιάννη⁹⁰ και για τα θύματα του Μελιγαλά⁹¹, ενώ στήθηκαν και αντίστοιχα μνημεία για τους πεσόντες υπό των κομμουνιστών. Όσο για τα εγκλήματα των «συμμοριτών», αυτά μνημονεύονταν με κάθε ευκαιρία και ιδίως με τη δημοσίευση των δηλώσεων μετανοίας των ανανηψάντων κομμουνιστών. Οι εφημερίδες δημοσίευαν κατά εκατοντάδες τις δηλώσεις αυτές, όπου οι μετανοούντες αποκήρυσσαν δημόσια την ιδεολογία, τους συντρόφους τους αλλά και την ίδια τους τη δράση. Η υπογραφή της δήλωσης, που ήταν συχνά προϊόν καταναγκασμού και αποτέλεσμα βασανιστηρίων (π.χ. στη Μακρόνησο)⁹², συνοδευόταν συνήθως από την υποχρέωση ο ανανήψας να καταδώσει τους συντρόφους του. Η πράξη της υπογραφής τραυμάτιζε ποικιλοτρόπως τους «δηλωσίες», αφού όχι μόνο ένιωθαν οι ίδιοι τον εξευτελισμό της προδοσίας των ιδανικών και του παρελθόντος τους, αλλά και στα μάτια της κοινωνίας κουβαλούσαν το στίγμα για δεκαετίες. Δεν γίνονταν αποδεκτοί ούτε από τους παλιούς τους συντρόφους, μια και το ΚΚΕ αντιμετώπιζε τη δήλωση σαν «αμαρτία» και ένδειξη «μικροαστισμού», ούτε από τον κρατικό μηχανισμό, που συνέχιζε να τους βλέπει ως υπόπτους, αφού η δήλωση ισοδυναμούσε με την παραδοχή της ενοχής τους⁹³.

Ο αντικομμουνισμός και η εθνοσωτήριος δράση κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου χρησίμευσαν για πολιτικούς και κόμματα ως βάση για την ιδεολογική τους νομιμοποίηση. Σε αυτό το πλαίσιο η καθαρή Δεξιά του Λαϊκού Κόμματος, όσοι πολιτικοί ανήκαν στην παραδοσιακή προπολεμική βασιλική παράταξη ή στους συνοδοιπόρους του καθεστώτος του Ι. Μεταξά θεωρούσαν ότι ήταν δικαιωματικά κληρονόμοι της εθνικοφροσύνης. Την αποκλειστικότητα αυτή αμφισβητούσαν πολιτικά μορφώματα του φιλελεύθερου, κεντρώου χώρου, τα τμήματα αυτά της παραδοσιακής Βενιζελικής παράταξης που είχαν μείνει έξω από το ΕΑΜ. Παράδειγμα ο Γεώργιος Παπανδρέου, που ζητούσε να προβάλει την ιδιότητά του ως σωτήρα της Ελλάδας από τον Κομμουνισμό κατά τα Δεκεμβριανά⁹⁴. Δεξιά και κεντρώος χώρος

εμφορούνταν κατά τα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια από τα ίδια αντικομμουνιστικά αισθήματα και δρούσαν βάσει της κοινής πεποίθησης ότι η Ελλάδα έπρεπε να κυβερνάται από «εθνικές» κυβερνήσεις.

Αυτός ο κοινός προσανατολισμός άμβλυνε και σταδιακά εξάλειψε τις παλαιές διαιρέσεις του Εθνικού Διχασμού σε Βενιζελικούς και Βασιλικούς, παγιώνοντας το νέο χωρισμό της κοινωνίας στα αντιμαχόμενα στρατόπεδα του Εμφυλίου Πολέμου: τους εθνικόφρονες και τους αντεθνικώς δρώντες⁹⁵. Η ιδεολογική αυτή συγγένεια εκφράστηκε κατά διαστήματα και με μεταπηδήσεις στελεχών κεντρώων κομμάτων σε δεξιούς πολιτικούς σχηματισμούς και τανάπαλιν, όπως η προσχώρηση τμήματος του Κόμματος Φιλελευθέρων, με κυριότερο τον Γεώργιο Παπανδρέου, στο Λαϊκό Συναγερμό του στρατηγού Αλεξάνδρου Παπάγου, εν όψει των εκλογών του 1952. Η συνεργασία αυτή ήταν ενδεικτική του ρεύματος που είχε δημιουργηθεί προς τον «χαρισματικό ηγέτη» Παπάγο, που είχε πλέον την υποστήριξη και μέρους του παραδοσιακά φιλελεύθερου τύπου, όπως το *ΒΗΜΑ* του συγκροτήματος Λαμπράκη. Ο Παπάγος είχε εξασφαλίσει πλέον την έγκριση του Παλατιού παρά τις αρχικές αντιδράσεις και έχαιρε της εμπιστοσύνης της Αμερικανικής Πρεσβείας. Στο διεθνές κλίμα όξυνσης του Ψυχρού Πολέμου και τη στιγμή που η στρατιωτική ετοιμότητα της Ελλάδας είχε γίνει πάλι προτεραιότητα, ο δυναμικός νικητής του Εμφυλίου φάνταζε ως ιδανική λύση⁹⁶. Έτσι παγιώθηκαν οι νέοι συσχετισμοί και εδραιώθηκε η κυριαρχία της Δεξιάς, που θα διαρκούσε για τα επόμενα 11 χρόνια⁹⁷.

A.3. Νέα εποχή, νέα ζητούμενα: το αίτημα της λήθης

Η συνεχής υπόμνηση των εμφυλιοπολεμικών διαιρέσεων υπήρξε έτσι ένα από τα θεμέλια του κράτους της Δεξιάς και κατά κάποιον τρόπο ιδρυτικός μύθος ή *raison d'être** όλης της παράταξης. Μολαταύτα, ένα μεγάλο μέρος του μη κομμουνιστικού κόσμου, που περιλάμβανε όσους είχαν πάρει μέρος στην Εθνική Αντίσταση από τις τάξεις του ΕΑΜ, είτε προέρχονταν από τον φιλελεύθερο είτε από τον ευρύτερο κεντροαριστερό χώρο, αποκλειόταν με αυτόν τον τρόπο από το πολιτικό γίγνεσθαι. Το τμήμα αυτό της κοινωνίας είχε κουραστεί από τους πολέμους και τα μίσση του παρελθόντος και ζητούσε να ξεχαστούν τα περασμένα και να επέλθει συμφιλίωση και ειρήνευση.

Αυτός ο κόσμος είχε αρχικά στραφεί σε έναν άλλο «χαρισματικό ηγέτη», τον στρατηγό Νικόλαο Πλαστήρα και την ΕΠΕΚ (Εθνική Προοδευτική Ένωση Κέντρου), που επικράτησε

* λόγος ύπαρξης

στις εκλογές του 1950⁹⁸ και 1951⁹⁹, αποτελώντας ένα «κεντρώο διάλειμμα» κυβερνήσεων συνασπισμών με το Κόμμα Φιλελευθέρων και τον Σοφοκλή Βενιζέλο στη διακυβέρνηση της χώρας¹⁰⁰. Μετά την εκλογική ήττα του 1952, το θάνατο του Πλαστήρα και τη διάλυση της ΕΠΕΚ¹⁰¹, ο χώρος αυτός είτε ζήτησε να εκπροσωπηθεί από τους εκάστοτε κεντροαριστερούς σχηματισμούς είτε κινήθηκε προς τα αριστερά και την ΕΔΑ. Το μέγεθος της επιθυμίας του κόσμου για εκδημοκρατισμό και κοινωνική αλλαγή διαγράφηκε καθαρά από τα αποτελέσματα των εκλογών του 1956, όταν σχεδόν όλα τα κόμματα που αντιτίθεντο στον Ελληνικό Συναγερμό είχαν σχηματίσει εκλογική συνεργασία, κατεβαίνοντας σε κοινό συνδυασμό (Δημοκρατική Ένωση). Αρχισε τότε να διαγράφεται η τάση που θα κυριαρχούσε στην πολιτική ζωή της επόμενης δεκαετίας, η μετατόπιση δηλαδή από την αντιπαράθεση εθνοφροσύνης και αντεθνικού φρονήματος στη διαίρεση Δεξιάς/Αντιδεξιάς. Αν και τα καθαρά ποσοστά της ενωμένης κεντροαριστεράς (48,2%) τότε ξεπέρασαν εκείνα της Δεξιάς (47,4%), η κοινοβουλευτική εκπροσώπησή της δεν ήταν αντίστοιχη (32 έδρες), αφού ο «τριφασικός» εκλογικός νόμος εξασφάλισε άνετη πλειοψηφία 165 εδρών στο νέο κόμμα της Δεξιάς, την ΕΡΕ, που είχε ιδρύσει ο Κωνσταντίνος Καραμανλής ως διάδοχο του Ε.Σ¹⁰².

Ο Καραμανλής, που θεωρήθηκε το πιο επιτυχημένο και ικανό στέλεχος της κυβέρνησης Παπάγου, με αξιόλογο έργο ως Υπουργός Δημοσίων Έργων και Συγκοινωνιών, αντιπροσώπευε ένα διαφορετικό πρόσωπο της Δεξιάς. Η ρητορική του δεν περιστρεφόταν τόσο γύρω από το παρελθόν, όσο εστίαζε στην πορεία ανασυγκρότησης της χώρας, στην εξυγίανση, στην εδραίωση της θέσης της ως μέλους του Δυτικού Κόσμου και την επιδίωξη της ένταξής της στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα¹⁰³.

Πλέον η επίκληση του κλέους του Εμφυλίου έπαψε να επαρκεί ως ιδεολογική και πολιτική νομιμοποίηση της εξουσίας. Η ελληνική κοινωνία συμφώνησε σιωπηρά να αφήσει να περιπέσουν σε λήθη τα τραυματικά γεγονότα του εμφύλιου σπαραγμού, κι ας επιβίωναν οι επιπτώσεις τους σε κάθε πτυχή της ζωής του τόπου και ας αποτελούσαν ακόμα ανοιχτή πληγή στη συλλογική μνήμη των ανθρώπων¹⁰⁴. Τι κι αν ήταν γεμάτες πολιτικούς κρατούμενους οι φυλακές και τα στρατόπεδα συγκεντρώσεως, τι κι αν στέλνονταν στο «Νέο Παρθενώνα» της Μακρονήσου οι ύποπτοι για αντεθνικά φρονήματα για να αναμορφωθούν; Πέρα από τις διαμαρτυρίες των συγγενών των κρατουμένων και των οργανώσεών τους, όπως η ΠΕΟΠΕΦ, η οργάνωση των γυναικών που είχαν συγγενείς εκτοπισμένους¹⁰⁵, μόνο η ΕΔΑ ανακινούσε το θέμα στη Βουλή. Οι υπόλοιποι –πολιτικός κόσμος και πολίτες– θα προτιμούσαν να ξεχαστούν οι εξόριστοι μαζί με τις δυσάρεστες μνήμες του παρελθόντος.

A.3.α. Χτίζοντας την ομαλότητα: οικονομικό θαύμα και κοινωνικός μετασχηματισμός

Η Ελλάδα φαινόταν να έχει γυρίσει πλέον σελίδα· ζούσε στο ρυθμό της νέας εποχής και είχε το βλέμμα σταθερά προσηλωμένο στο μέλλον. Πρώτο μέλημα όλων των μετεμφυλιακών κυβερνήσεων ήταν βέβαια η ανασυγκρότηση μετά από τις καταστροφές που είχε υποστεί η χώρα στους πολέμους¹⁰⁶. Το κύριο βάρος έπεσε στην οικονομία, η σταθεροποίηση της οποίας θεωρήθηκε προϋπόθεση για την κοινωνική συνοχή και την αποφυγή νέων εξεγέρσεων. Όλες οι πολιτικές δυνάμεις του τόπου συμφωνούσαν στην ανάγκη ανάπτυξης της οικονομίας μέσω της εκβιομηχάνισης, της αύξησης της παραγωγής και εξισορρόπησης του εμπορικού ισοζυγίου¹⁰⁷. Η υλοποίηση, ωστόσο, αυτών των στόχων δεν ήταν καθόλου εύκολη υπόθεση.

A.3.α.ι. Ανασυγκρότηση και ανάπτυξη

A.3.α.ι.1. Κατευθύνσεις του οικονομικού σχεδιασμού και Αμερικανική Βοήθεια

Τα αναπτυξιακά σχέδια¹⁰⁸ της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου διαμορφώθηκαν βάσει των αρχών του κεϋνσιανισμού, ακολουθώντας ένα «μικτό σύστημα», μεταξύ της ελεύθερης αγοράς και του οικονομικού σχεδιασμού¹⁰⁹, μια και ήταν κοινώς παραδεκτό πλέον, μετά από τα διδάγματα της μεγάλης ύφεσης της δεκαετίας του '30, ότι ένας βαθμός κρατικής παρέμβασης ήταν απαραίτητος για την ανάκαμψη της οικονομίας. Την εκπόνηση των αναπτυξιακών σχεδίων ανέλαβε η Επιτροπή Οικονομικής Πολιτικής, λαμβάνοντας υπ' όψιν της τις προτάσεις της αμερικανικής Επιτροπής Εμπειρογνομόνων για θεσμικές μεταρρυθμίσεις και δημοσιονομικά μέτρα¹¹⁰. Οι διμερείς συμφωνίες της Ελλάδας με τις ΗΠΑ, που της επέτρεπαν να δέχεται οικονομική ενίσχυση από το σχέδιο Μάρσαλ¹¹¹, προέβλεπαν και την άμεση συμμετοχή της ECA/G (European Cooperation Administration for Greece – του ελληνικού σκέλους της ευρωπαϊκής αποστολής) στη διαμόρφωση του οικονομικού προγραμματισμού της χώρας¹¹². Με την οικονομία, τις παραγωγικές δυνάμεις και τους εισπρακτικούς μηχανισμούς της χώρας σε κατάσταση διάλυσης¹¹³, το οικονομικό επιτελείο της κυβέρνησης βασιζόταν σε μεγάλο βαθμό στην αμερικανική βοήθεια για τον οικονομικό σχεδιασμό του¹¹⁴.

Το σχέδιο Μάρσαλ ήταν το οικονομικό σκέλος του Δόγματος Τρούμαν και στόχευε να δώσει ώθηση στην οικονομία των Ευρωπαίων συμμάχων των ΗΠΑ, ώστε να εξασφαλίσει την πρόσδεσή τους στο καπιταλιστικό σύστημα και να καταστούν ικανοί μελλοντικά να αναλάβουν το κόστος της αυτοάμυνάς τους εναντίον της Σοβιετικής Ένωσης¹¹⁵. Εξάλλου ο αμερικανικός επιχειρηματικός κόσμος είχε ανάγκη μια εύρωστη ευρωπαϊκή οικονομία για την απορρόφηση των προϊόντων του, ώστε να συνεχιστεί η αλματώδης ανάπτυξη της οικονομίας των ΗΠΑ¹¹⁶.

Η Ελλάδα αποτελούσε και αυτή μέρος ενός συνολικού σχεδιασμού για την ευρωπαϊκή οικονομία¹¹⁷, που έδινε προτεραιότητα στην ανασυγκρότηση της γερμανικής κυρίως βαριάς βιομηχανίας και της αξιοποίησής της σε ένα πλέγμα οικονομικών σχέσεων που θα εξασφάλιζαν την ενσωμάτωση του ελεγχόμενου από τους Δυτικούς τμήματος της Γερμανίας στην οικογένεια του «ελεύθερου κόσμου»¹¹⁸. Για την Ελλάδα το σχέδιο προέβλεπε σε πρώτη φάση πρόγραμμα νομισματικής σταθεροποίησης και ακολούθως ανάπτυξη στο χώρο της μεταποίησης και του τουρισμού¹¹⁹, προσέλκυση επενδύσεων και αύξηση της γεωργικής παραγωγής¹²⁰. Επίσης κρίθηκε αναγκαία η μείωση του στρατεύματος, παρά τις αντιδράσεις μερίδας του πολιτικού και στρατιωτικού κόσμου¹²¹.

A.3.a.i.2. Πρόγραμμα οικονομικής σταθεροποίησης

Όταν ξέσπασε ο πόλεμος της Κορέας και οξύνθηκε ο Ψυχρός Πόλεμος, η αποστρατικοποίηση πάγωσε, όπως και το αναπτυξιακό πρόγραμμα¹²², που άλλωστε κρίθηκε μάλλον αποτυχημένο από τους Αμερικανούς εμπειρογνώμονες¹²³, ενώ μειώθηκε σημαντικά και το ποσό της αμερικανικής βοήθειας¹²⁴. Εφαρμόστηκε στη συνέχεια αυστηρό πρόγραμμα οικονομικής σταθεροποίησης¹²⁵, που έφερε μεν αποτελέσματα αλλά είχε βαρύ κοινωνικό κόστος¹²⁶. Μέχρι και ο Αμερικανός πρέσβης Peurifoy και η ECA/G αντέδρασαν στη μείωση της χρηματοδότησης και στην υπερβολική επιμονή στη νομισματική σταθερότητα, κρίνοντας πως έτσι θα σταματούσαν οι επενδύσεις και θα κατέρρεε «όσο από το ελληνικό σπίτι, το οποίο μάλιστα κτίστηκε με την συμβολή της αμερικανικής βοήθειας, είναι αναγκαίο για να εξοστρακίσουμε τον πληθωρισμό»¹²⁷.

Πράγματι, οι επενδύσεις ήταν ελάχιστες, οι μισθοί συμπιέζονταν ακόμα περισσότερο, ενώ η ανεργία είχε εκτοξευθεί (κατά τόπους έφτανε στα 20-25%) και η οικονομία μπήκε σε παρατεταμένη ύφεση¹²⁸. Το 1951 η φτώχεια είχε φτάσει σε τέτοιο σημείο που η κυβέρνηση αναγκάστηκε να επιβάλει δελτίο στα τρόφιμα για να συγκρατήσει τις τιμές. Η κυβέρνηση δυσκολευόταν να εξασφαλίζει φορολογικά έσοδα από επικερδείς δραστηριότητες, όπως η ναυτιλία, η οικοδομή και οι εισαγωγές, εξαιτίας των εκτεταμένων ελαφρύνσεων που είχαν θεσπιστεί για την τόνωση της οικονομίας. Παράλληλα ο δημόσιος τομέας είχε αρχίσει να διογκώνεται¹²⁹, ενώ τα ημερομίσθια παρέμεναν καθηλωμένα σε πολύ χαμηλά επίπεδα¹³⁰. Τελικά δεν απεφεύχθη η υποτίμηση της Δραχμής το 1953 κατά 50%, που έμεινε γνωστή με το όνομα του Υπουργού Συντονισμού, Σπ. Μαρκεζίνη¹³¹, η οποία επέδρασε θετικά στην ανταγωνιστικότητα των ελληνικών προϊόντων και επέτρεψε να εδραιωθεί κατά τις επόμενες δύο δεκαετίες μια σχετική νομισματική σταθερότητα¹³².

A.3.α.ι.3. Πορεία μετ' εμποδίων

Ένα από τα ζητούμενα για την ελληνική οικονομία ήταν η αξιοποίηση των κεφαλαίων που είχαν αποθησαυρισθεί κατά τη διάρκεια της Κατοχής και παρέμεναν εν πολλοίς ανενεργά, αφού τα μέλη της νέας αστικής τάξης τηρούσαν επιφυλακτική στάση προς τις επενδύσεις και τις τράπεζες, προτιμώντας να μετατρέπουν σε λίρες τα έσοδά τους και να τα αποταμιεύουν. Με απαράβατη αρχή την ιερότητα της ιδιοκτησίας, οι αρχές επιχείρησαν να μεταβάλουν αυτή τη συμπεριφορά, θεσπίζοντας οργανισμούς που στόχευαν να ρυθμίζουν το εξωτερικό εμπόριο (η Υπηρεσία Εξωτερικού Εμπορίου) και το πιστωτικό σύστημα (η Νομισματική Επιτροπή)¹³³.

Οι πόλεμοι είχαν φέρει μεγάλη αναστάτωση στις παραδοσιακές παραγωγικές δραστηριότητες¹³⁴. Πολλοί άνθρωποι είχαν διωχθεί από τα χωριά τους λόγω των εκκαθαριστικών επιχειρήσεων του εθνικού στρατού ή της παρουσίας του Δημοκρατικού Στρατού. Πολλά από τα χωριά που αποτέλεσαν θέατρο των μαχών είχαν καταστραφεί ολοσχερώς, καμένα από το στρατό ή τους αντάρτες¹³⁵. Οι «ανταρτόπληκτοι», που συνέρρεαν στα μεγάλα αστικά κέντρα, αποτελούσαν μια δεξαμενή απασχολήσιμου εργατικού δυναμικού, όπως και πολλοί αριστεροί, που έφευγαν κυνηγημένοι από τον τόπο τους και ζητούσαν καταφύγιο στις πόλεις. Σε αυτούς προστέθηκαν όσοι έμεναν άνεργοι από την εκμηχάνιση της αγροτικής παραγωγής και δυσκολεύονταν να απορροφηθούν από τις βιομηχανίες, που επιδίωκαν την αύξηση της παραγωγής με την εντατικοποίηση της εργασίας παρά με την πρόσληψη εργατών¹³⁶.

Σε αυτές τις συνθήκες, με μια βιομηχανία που υπολειτουργούσε, με μεγάλο μέρος του πληθυσμού να αποκλείεται από την αποκατάσταση στο Δημόσιο και με τις προοπτικές για μόρφωση και άλλες διεξόδους να είναι μηδαμινές, είχε γίνει όνειρο μεγάλης μερίδας του κόσμου να αποκτήσει το «δικό της μαγαζί» και να «πιάσει την καλή». Πολλοί επίδοξοι μικροεπιχειρηματίες δυσκολεύονταν να βρουν χρηματοδότηση ή δανειοδότηση για την υλοποίηση των σχεδίων τους από τις τράπεζες¹³⁷, που διαχειρίζονταν τις επιδοτήσεις του σχεδίου Μάρσαλ. Τα κονδύλια αυτά διοχετεύτηκαν σε μεγάλο βαθμό στην ενίσχυση ήδη εγκατεστημένων παραγωγικών μονάδων και σε λίγες μεγάλες επιχειρήσεις¹³⁸. Πολλοί νέοι επιχειρηματίες βασίστηκαν στην εμπορική πίστη που τους παρείχαν οι μεγάλες επιχειρήσεις, στα συγγενικά και φιλικά δίκτυα, και ενίοτε σε τοκογλύφους για να εξασφαλίσουν ιδιωτική χρηματοδότηση και ξεκίνησαν μικρής κλίμακας μονάδες μεταποίησης ή δραστηριοποιήθηκαν στην παροχή υπηρεσιών και στις εισαγωγές-εξαγωγές προϊόντων¹³⁹. Ακόμα και χωρίς κρατική ενίσχυση, η ανάπτυξη των κλάδων αυτών ξεπέρασε όλες τις προβλέψεις¹⁴⁰.

Άλλοι υποχρεώθηκαν να μεταναστεύσουν στο εξωτερικό και να αναζητήσουν την τύχη τους στις ανεπτυγμένες βιομηχανικές χώρες της Δυτικής Ευρώπης ή στην Αμερική και την Αυστραλία¹⁴¹. Πρόκειται για ένα από τα μεγαλύτερα μεταναστευτικά ρεύματα που έζησε η Ελλάδα, αφού στο διάστημα μεταξύ 1955-1964 το 7% του πληθυσμού κατόρθωσε να ξεπεράσει τους περιορισμούς στις διεθνείς μετακινήσεις που επιβάλλονταν από το ψυχροπολεμικό κλίμα¹⁴² και το μετεμφυλιακό ελληνικό κράτος¹⁴³ και να μεταναστεύσει. Η μετανάστευση οδήγησε στην περαιτέρω ερήμωση της υπαίθρου, έδωσε όμως μια διέξοδο στους ανθρώπους και αποτέλεσε μέρος των οικονομικών σχεδιασμών του κράτους, αφού κατά τη διάρκεια όλης αυτής της περιόδου τα μεταναστευτικά εμβάσματα τόνωναν την ελληνική οικονομία και μείωναν το έλλειμμα του συναλλάγματος¹⁴⁴.

Οι έλληνες παραγωγοί συναντούσαν αρκετά εμπόδια για την απορρόφηση των αγροτικών προϊόντων τους, αφού οι παραδοσιακές τους αγορές είτε είχαν κλείσει (Ανατολικές χώρες) είτε είχαν στραφεί σε άλλους προμηθευτές λόγω διακρατικών συμφωνιών ή ανταγωνιστικότερων τιμών (π.χ. η Γερμανία που προπολεμικά ήταν από τους μεγαλύτερους καταναλωτές του ελληνικού καπνού, μεταπολεμικά προμηθευόταν καπνό από τις ΗΠΑ)¹⁴⁵. Πρόσθετο εμπόδιο ήταν η μη μετατρεψιμότητα της Δραχμής, που υποχρέωνε την Ελλάδα να εισάγει και να εξάγει προϊόντα με το σύστημα κλήρινγκ, με επιπτώσεις στην ποιότητα των προϊόντων που επιλέγονταν για ανταλλαγή¹⁴⁶. Το ισοζύγιο εισαγωγών εξαγωγών αποτελούσε πάντα μεγάλο πρόβλημα, αφού μετά τον πόλεμο οι ανάγκες ήταν αυξημένες ακόμα και για είδη πρώτης ανάγκης¹⁴⁷, ενώ η συμμετοχή της χώρας σε διεθνείς οργανισμούς και ρυθμιστικές αρχές (ΟΕΟΣ, GATT), δεν της άφηνε περιθώρια να επιβάλει υψηλούς δασμούς στις εισαγωγές¹⁴⁸.

A.3.a.i.4. Το «ελληνικό θαύμα»

Παρά τις αντιξοότητες, κατά την εικοσαετία 1950-1970, και ιδιαιτέρως από τα τελευταία χρόνια της δεκαετίας του '50, η ελληνική οικονομία είχε αλματώδη ανάπτυξη, διανύοντας την πιο δυναμική της περίοδο με τριπλασιασμό του ΑΕΠ¹⁴⁹. Οι δείκτες ανάπτυξης της Ελλάδας ακολούθησαν και ξεπέρασαν τους αντίστοιχους διεθνείς σε μια εποχή που εκ των υστέρων ονομάστηκε η «χρυσή εποχή». Εκτός από το χαμηλό σημείο εκκίνησης, που μεγέθυνε τη διαφορά, για αυτήν την αναπτυξιακή έκρηξη συνέβαλαν διάφοροι παράγοντες, όπως η διεθνής ανάπτυξη του τουρισμού και των μετακινήσεων, που επέτρεπαν τις διακοπές στις χώρες του ευρωπαϊκού νότου ακόμα και στις μεσαίες και κατώτερες τάξεις των Δυτικοευρωπαίων. Οι ευνοϊκές διατάξεις (ήδη από το 1953)¹⁵⁰, τα φτηνά εργατικά χέρια και η κινητικότητα της κυβέρνησης Καραμανλή και του ίδιου του Πρωθυπουργού στο διπλωματικό χώρο, με ταξίδια

και διαπραγματεύσεις για διμερείς εμπορικές συμφωνίες, έφεραν κατά τα τέλη της δεκαετίας του '50 μεγάλες ξένες επενδύσεις, όπως της γαλλικής Pechiney¹⁵¹. Η διεθνής ύφεση του Ψυχρού Πολέμου με τις προσπάθειες του Χρυστόφορ για ειρηνική συνύπαρξη επέτρεψε επίσης να επιτευχθεί ευρύτερο εμπορικό άνοιγμα προς τις ανατολικές χώρες¹⁵². Τέλος, συνεχιζόταν το πρόγραμμα δημοσίων επενδύσεων με μεγάλα αναπτυξιακά έργα υποδομής, όπως η κατασκευή μονάδων ηλεκτροδότησης και η επέκταση του οδικού δικτύου και πραγματοποιήθηκαν κρατικές επενδύσεις σε τομείς που θεωρούνταν 'εθνικής σημασίας', όπως τα λιπάσματα, η ζάχαρη, κ.ά.¹⁵³.

A.3.a.ii. Σύνδεση με την ΕΟΚ

Σταθερή επιδίωξη των ελληνικών κυβερνήσεων και από τις βασικές προτεραιότητες του Κ. Καραμανλή και των συνεργατών του υπήρξε η ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα, πορεία για την οποία ήταν σύμφωνες όλες οι πολιτικές δυνάμεις εκτός από την ΕΔΑ. Η Ευρωπαϊκή Κοινότητα ήταν η απόληξη μιας μακρόχρονης διαδικασίας που βασίστηκε στο ευρωπαϊκό ιδεώδες¹⁵⁴, η οποία προτάθηκε από πολιτικούς άνδρες όπως ο Aristide Briand προπολεμικά, αλλά εξυπηρετούσε πλέον και πρακτικές σκοπιμότητες¹⁵⁵.

Ήδη κατά τη λήξη του πολέμου, ήταν εμφανής η ανάγκη της ευρωπαϊκής συνεργασίας και κοινής οικονομικής και αναπτυξιακής πολιτικής, για να αντιμετωπίσει τις καταστροφές που άφησε πίσω του ο πόλεμος και να οικοδομήσει μια αγορά που θα μπορούσε να αντισταθεί στις κρίσεις όπως εκείνη της εποχής του μεσοπολέμου. Οι προτεραιότητες αυτές τέθηκαν στη βάση του οικονομικού σχεδιασμού για την εκπόνηση του σχεδίου Μάρσαλ και οδήγησαν στην ίδρυση του ΟΕΟΣ (Οργανισμός Ευρωπαϊκής Οικονομικής Συνεργασίας)¹⁵⁶. Με παρόμοιο σκεπτικό, να τεθούν οι δύο κύριες πρώτες ύλες της πολεμικής βιομηχανίας υπό κοινή διαχείριση των πρώην εμπόλεμων κρατών, ιδρύθηκε τον Απρίλιο του 1951 η Ευρωπαϊκή Κοινότητα Άνθρακα και Χάλυβα, υλοποιώντας το σχέδιο του Γάλλου Υπουργού Εξωτερικών Robert Schuman.

Στη συνέχεια η ένωση διευρύνθηκε με την ίδρυση και των άλλων κοινοτήτων, της Ευρωπαϊκής Κοινότητας Ατομικής Ενέργειας (EURATOM) και της ΕΟΚ, η δημιουργία της οποίας εξυπηρετούσε κατά κύριο λόγο οικονομικές ανάγκες για μια ενιαία και ισχυρή ευρωπαϊκή αγορά που θα μπορούσε να αντεπεξέλθει στις πιέσεις του ανταγωνισμού και να δώσει ώθηση στην ευρωπαϊκή οικονομία. Συνάμα εξασφάλιζε την πρόσδεση της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας με στενές αμοιβαίες σχέσεις συμφέροντος και καλής γειτονίας με τις υπόλοιπες δυτικοευρωπαϊκές χώρες, αποτρέποντας τον κίνδυνο επανάληψης των συγκρούσεων του παρελθόντος.

Εκτός από τους πρωτοπόρους του ευρωπαϊκού οράματος, όπως ο Jean Monnet, το σχέδιο προωθήθηκε ενεργά και από τις ΗΠΑ, που επιδίωκαν την ίδρυση μιας ευρωπαϊκής ομοσπονδίας ως αντίβαρο στο σοβιετικό επεκτατισμό¹⁵⁷, αφού η συμμετοχή στο πολυδάπανο στρατιωτικό σχεδιασμό του NATO προϋπέθετε ισχυρές οικονομίες των χωρών μελών. Επιπλέον επιθυμούσαν να απαλλαγούν από το βάρος της οικονομικής βοήθειας προς την Ευρώπη και προσδοκούσαν πρόσθετα οφέλη για τις επιχειρήσεις τους. Η συνέχεια ξεπέρασε τις προσδοκίες τους, αφού η ΕΟΚ σύντομα αποδεσμεύτηκε από την καθοδήγησή των Ηνωμένων Πολιτειών και άρχισε να τις ανταγωνίζεται οικονομικά¹⁵⁸.

Στην Ελλάδα η ευρωπαϊκή ιδέα βρήκε μεγάλη απήχηση¹⁵⁹. Η ένταξη σε μια ευρωπαϊκή κοινή αγορά θεωρήθηκε πως μόνο οφέλη θα είχε, αφού θα απορροφούσε την αυξημένη αγροτική παραγωγή της χώρας, θα έδινε ώθηση στη βιομηχανική παραγωγή¹⁶⁰ και θα σφράγιζε αμετάκλητα το δυτικό προσανατολισμό της εξωτερικής της πολιτικής. Ήδη η κυβέρνηση της ΕΡΕ είχε κάνει κινήσεις για την εξασφάλιση συμμαχιών με την ΟΔΓ του Adenauer¹⁶¹ και τη Γαλλία του De Gaulle, με τις διαπραγματεύσεις και διμερείς συμφωνίες και την ανταλλαγή επίσημων επισκέψεων. Η κινητικότητα στο διπλωματικό επίπεδο εντάθηκε κατά το διάστημα 1958-1961¹⁶². Έτσι, παρά τις επιφυλάξεις που εκφράστηκαν σχετικά με το θέμα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στην Ελλάδα και το δισταγμό να επιτραπεί στην ελληνική παραγωγή αγροτικών προϊόντων να ανταγωνιστεί την αντίστοιχη των άλλων μεσογειακών χωρών μελών, τελικά ύστερα από διετείς διαπραγματεύσεις, τον Ιούλιο του 1961, υπογράφηκε η συμφωνία σύνδεσης¹⁶³. Η ενταξιακή πορεία της Ελλάδας, που ανακόπηκε λόγω της Δικτατορίας των Συνταγματαρχών, ολοκληρώθηκε τελικά το 1981¹⁶⁴.

A.3.a.iii. Τα χρόνια της αντιπαροχής

Εκτός από τον κλάδο της μεταποίησης, την κλωστοϋφαντουργία και την επεξεργασία χημικών προϊόντων, μεγάλη άνθηση είχε η οικοδομή, και ιδίως στα μεγάλα αστικά κέντρα, που εκείνο το διάστημα γιγαντώθηκαν, λόγω της εσωτερικής μετανάστευσης για οικονομικούς και άλλους λόγους, στην οποία αναφερθήκαμε πιο πάνω¹⁶⁵. Στην εικοσαετία 1951-1971 το ποσοστό του πληθυσμού που κατοικούσε στις πόλεις από 38% έφτασε στο 53%.

Η διόγκωση του αστικού πληθυσμού, και κυρίως της Αθήνας, επέφερε οξύ πρόβλημα στέγασης και την ανέγερση πρόχειρων παραπηγμάτων, ενώ υπήρχαν ακόμα παραγκουπόλεις από την εγκατάσταση των προσφύγων της Μικρασιατικής καταστροφής, όπως ο Ασύρματος (ή Ατταλιώτικα στα Πετράλωνα) ή το Δουργούτι (Νέος Κόσμος)¹⁶⁶. Το 1951 υπήρχαν στην Αθήνα περισσότερες από 6.500 παράγκες και γύρω στις τέσσερις χιλιάδες παρέμεναν το 1957. Μέχρι

τις αρχές της δεκαετίας του '60 η ηλεκτροδότηση είχε φτάσει μόνο στο 53% των οικιών ενώ η εσωτερική τουαλέτα ήταν σχεδόν άγνωστο είδος, αφού υπήρχε μόνο στο 6% των σπιτιών¹⁶⁷. Η εικόνα αυτή της φτώχειας και των καταυλισμών φαινόταν να διαψεύδει το αφήγημα της ανασυγκρότησης και αμαύρωνε την εικόνα της ανεπτυγμένης ευρωπαϊκής πρωτεύουσας, έδωσε ωστόσο μεγάλη ώθηση στον κατασκευαστικό κλάδο και τους μικροεργολάβους.

Επειδή οι κατασκευαστές κατά κανόνα δεν είχαν στη διάθεσή τους το απαραίτητο κεφάλαιο για την αγορά του οικοπέδου, κατέφευγαν στο σύστημα της αντιπαροχής, με το οποίο οι ιδιοκτήτες παραχωρούσαν την ιδιοκτησία τους στον κατασκευαστή με αντάλλαγμα ένα διαμέρισμα στην πολυκατοικία που θα χτιζόταν. Έτσι κατεδαφίστηκε σταδιακά μεγάλο μέρος των μονοκατοικιών της Αθήνας και μαζί με τις άναρχα δομημένες πολυκατοικίες αναδύθηκε και ένας νέος τρόπος ζωής, με κοινωνικές σχέσεις διαφορετικής υφής¹⁶⁸. Το διαμέρισμα, που παλαιότερα ήταν προνόμιο των πιο ευκατάστατων, άρχισε να γίνεται προσβάσιμο και σε χαμηλότερες τάξεις, προσφέροντας πρωτόγνωρες ανέσεις, όπως το μπάνιο με τρεχούμενο νερό μέσα στο διαμέρισμα, το σαλονάκι με τις βιβλιοθήκες και το ηλεκτρικό ψυγείο.

A.3.a.iv. Καταναλωτισμός: το νέο ιδεώδες

Ο καταναλωτισμός άρχισε να γίνεται το νέο ιδεώδες που προωθούσε το κράτος για την τόνωση της αγοράς και –βοηθούμενος από την αύξηση των εισαγωγών ειδών πολυτελείας και την οικονομική ανάκαμψη– έγινε το σήμα κατατεθέν του μικροαστικού τρόπου ζωής¹⁶⁹. Στο τέλος του πολέμου «οι άνθρωποι ήταν αποφασισμένοι, αφού επιβίωσαν, να ζήσουν»¹⁷⁰. Από τα μέσα της δεκαετίας του '50, πλέον, ήταν αποφασισμένοι να ζήσουν καλά, να ξεχάσουν κάθε τι στενόχωρο και δυσάρεστο και να χαρούν τη ζωή τους. Μπορεί το αυτοκίνητο να ήταν άπιαστο όνειρο για τους περισσότερους και τηλέφωνο να υπήρχε μόνο στο ψιλικατζίδικο στις πιο πολλές γειτονιές, ωστόσο στην αγορά κυκλοφορούσε πλήθος αγαθών που έφερε η πρόοδος της τεχνολογίας, όπως οι ηλεκτρικές κουζίνες και τα μπομπινόφωνα και τα πικάπ. Ο ημερήσιος τύπος και τα περιοδικά, όπως οι *Εικόνες*, ο *Ταχυδρόμος* και η *Γυναίκα* ήταν γεμάτα διαφημίσεις για ποτά, τρόφιμα, και τσιγάρα, για οικιακό εξοπλισμό και απορρυπαντικά, μέχρι και για αεροπορικά ταξίδια, αναδεικνύοντας την αγοραστική δύναμη του κοινού στο οποίο απευθύνονταν. Μεγάλο μέρος των καταχωρίσεων αφορούσε προϊόντα ελληνικής κατασκευής, όπως η μπύρα ΦΙΕ ή τα ηλεκτρικά είδη της ΙΖΟΛΑ, δίνοντας μια ένδειξη για την ανάπτυξη της εγχώριας βιομηχανίας¹⁷¹.

Στην αναπτυξιακή πορεία αυτή, η Ελλάδα συμβάδιζε με την εκρηκτική ανάπτυξη της οικονομίας που παρατηρήθηκε παγκοσμίως σε όλες τις ανεπτυγμένες χώρες (τόσο στις Δυτικές

όσο και στις χώρες του Ανατολικού Μπλοκ), ενώ ο Τρίτος Κόσμος έμενε ολοένα πιο πίσω, με αποτέλεσμα να διευρύνεται το χάσμα μεταξύ των πλούσιων εκβιομηχανισμένων χωρών και των λιμοκτονούντων υπανάπτυκτων¹⁷². Η Ελλάδα ακολούθησε μεν τον αλματώδη ρυθμό ανάπτυξης, αλλά με ορισμένες ιδιομορφίες που τη διατήρησαν επισφαλή και εξαρτώμενη από τις διεθνείς επενδύσεις. Οι ιδιαιτερότητες αυτές σχετίζονται εν μέρει με τις κατευθύνσεις της αναπτυξιακής πολιτικής της, οι οποίες εξέθρεψαν εκτός από τον τριτογενή τομέα και το μικροαστισμό που επικράτησε στην ελληνική κοινωνία το δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα¹⁷³. Σημαντικό ρόλο έπαιξαν και η προέλευση και σύσταση της αστικής της τάξης, που παρέμεινε σε μεγάλο βαθμό κρατικοδίαιτη¹⁷⁴. Στις παθογένειες που διαιωνίζονταν ήδη από το Μεσοπόλεμο προστέθηκε και η συνεχής επιβάρυνση του κρατικού προϋπολογισμού με τη διόγκωση του Δημόσιου Τομέα. Το κομματικό, πελατειακό κράτος ήταν απαραίτητο για τη διατήρηση της εθνικόφρονος παράταξης στην εξουσία και για το συνεχιζόμενο έλεγχο των συνειδήσεων. Το κόστος αυτής της πολιτικής επιλογής βάραινε, ως συνήθως, τα λαϊκά στρώματα.

A.3.β. Ανασυγκρότηση του λαϊκού κινήματος και κοινωνικοί αγώνες

Και πώς να χαμηλώσεις το μπόι του αφυπνισμένου λαού για να χωρέσει στα χαμηλοτάβανα μέτρα του '53, όπως θα ήθελε η δεξιά και τα ξένα συμφέροντα;

Διδώ Σωτηρίου, από τον πρόλογο της *Εντολής*¹⁷⁵

Η θεαματική οικονομική ανάπτυξη δεν συντελέστηκε, όπως είδαμε, δίχως κοινωνικό κόστος. Είχαν σχεδόν ολοκληρωτικά παροπλιστεί οι φορείς που θα εκπροσωπούσαν το λαό – εργαζόμενους, αγρότες ή ανέργους– απέναντι στην εργοδοσία. Το ΚΚΕ παρέμενε εκτός νόμου, οι απεργίες είχαν απαγορευτεί και η συνδικαλιστική εκπροσώπηση των εργαζομένων ελεγχόταν με διάφορα μέσα από το κράτος. Σύντομα η ανέχεια, οι σκληρές συνθήκες εργασίας και η ανεργία έφτασαν τη λαϊκή δυσανεμία σε τέτοιο σημείο, που ξεκίνησαν μαζικές κινητοποιήσεις για διάφορα αιτήματα.

A.3.β.ι. Συνδικαλιστικό κίνημα

Το αναπτυξιακό άλμα στην Ελλάδα συντελέστηκε χωρίς να έχει εξασφαλιστεί η απαραίτητη κοινωνική συναίνεση όσων πλήττονταν από τις ρυθμίσεις που ευνοούσαν την εργοδοσία και είχαν στόχο να προσελκύσουν ξένες επενδύσεις¹⁷⁶. Αντιθέτως, διατηρήθηκε εν πολλοίς η προπολεμική αντεργατική νομοθεσία¹⁷⁷ και η επιτυχία των οικονομικών σχεδιασμών εξασφαλίστηκε με την εφαρμογή αυταρχικής πολιτικής, επεκτείνοντας τις διώξεις από τα πολιτικά στα εργασιακά θέματα¹⁷⁸. Ο έλεγχος του εργατικού κινήματος εξασφαλιζόταν ακόμα

με τη χειραγώγηση των συνδικαλιστικών φορέων από το κράτος, αφού στην ηγεσία των σωματείων επιβάλλονταν καθεστωτικοί συνδικαλιστές¹⁷⁹. Αυτές οι πρακτικές εκφοβισμού και νομικών διώξεων σε κάθε προσπάθεια αυτόνομης δράσης του συνδικαλιστικού κινήματος είχαν τις ρίζες τους στην εποχή της δικτατορίας του Μεταξά¹⁸⁰. Μετεμφυλιακά οι προσπάθειες οργάνωσης του συνδικαλιστικού κινήματος έβρισκαν περαιτέρω εμπόδια στα έκτακτα μέτρα, όπως τον Α.Ν. 516/1948, που όριζε ότι οι Δημόσιοι Υπάλληλοι όφειλαν να είναι νομιμόφρονες και εθνικόφρονες, επομένως κινδύνευαν με φυλακίσεις και απολύσεις σε περίπτωση Απεργίας, αφού το δικαίωμα αυτό τους είχε αφαιρεθεί με το Σύνταγμα του 1952¹⁸¹.

Η δραματική μείωση του βιοτικού επιπέδου ως απόρροια του προγράμματος νομισματικής σταθερότητας και η μεγέθυνση των κοινωνικών ανισοτήτων, ωστόσο, ωθούσε τους εργαζόμενους σε δυναμικές διεκδικήσεις οικονομικών και θεσμικών αιτημάτων. Αντίστοιχα προβλήματα είχαν και οι αγρότες, μια και ο κατακερματισμός της ιδιοκτησίας σε πολλούς μικροκαλλιεργητές περιόριζε την παραγωγή τους, ενώ μεγάλο μέρος της γης είχε συγκεντρωθεί στα χέρια λίγων μεγάλων γαιοκτημόνων. Η έλλειψη αγροτικών επενδύσεων και η αισχροκέρδεια των μεσαζόντων επίσης επιδείνωναν την κατάσταση¹⁸².

Από τα μέσα της δεκαετίας του '50 οι αντιδράσεις διαφόρων κλάδων εντάθηκαν και έγινε μια συντονισμένη προσπάθεια να ιδρυθούν ανεξάρτητες συνδικαλιστικές οργανώσεις, όπως το Ενιαίο Συνδικαλιστικό Κίνημα (προσκειμένο στην ΕΔΑ) και το Κίνημα Ελεύθερου Συνδικαλισμού του Δημήτρη Στρατή (ΔΚΕΛ). Οι οργανώσεις αυτές προχώρησαν σε συνεργασία και συνενώθηκαν το 1955 στο Δημοκρατικό Συνδικαλιστικό Κίνημα¹⁸³.

Από τους πρωτοπόρους τους συνδικαλιστικού κινήματος υπήρξαν οι εκπαιδευτικοί, που διεκδίκησαν το δικαίωμα στην απεργία. Τον Ιούνιο του 1957 η ΔΟΕ (Διδασκαλική Ομοσπονδία Ελλάδος) κήρυξε απεργία, συνδυάζοντας τα συντεχνιακά αιτήματα για βελτίωση των συνθηκών εργασίας και για αξιοπρεπείς αποδοχές με την προβολή των προβλημάτων της παιδείας. Η αυταρχική αντίδραση του Υπουργείου Παιδείας με συλλήψεις και απειλές απόλυσης των συνδικαλιστών βρήκε αντίθετη μεγάλη μερίδα του τύπου και της κοινής γνώμης, που υποστήριζε τα αιτήματα των εκπαιδευτικών.

A.3.β.ii. Προίκα στην παιδεία

Ο προβληματισμός για την κακή κατάσταση της παιδείας και τα προβλήματα που συναντούσαν τα παιδιά των λιγότερο ευκατάστατων για να μορφωθούν έφερε νέες κινητοποιήσεις με μαθητικούς και φοιτητικούς αγώνες για την κατάργηση των διδάκτρων στη μέση εκπαίδευση και του πιστοποιητικού κοινωνικών φρονημάτων ως προϋπόθεσης εγγραφής στο πανεπιστήμιο. Το νεανικό κίνημα μετά τον Εμφύλιο αποτέλεσε κατά κάποιον τρόπο τη

συνέχεια της παράδοσης που είχε ξεκινήσει με την ΕΠΟΝ στην Κατοχή, η νεολαία να έχει αυτόνομη δράση. Προς το τέλος της δεκαετίας του '50, το νεανικό και φοιτητικό κίνημα είχε αρχίσει να οργανώνεται στις μεμονωμένες πανεπιστημιακές σχολές, ενώ γίνονταν προσπάθειες κοινής δράσης των διαφόρων οργανώσεων με στόχο την επίλυση των θεμάτων της εκπαίδευσης, όπως η έλλειψη σχολείων και καθηγητών, τα ακριβά συγγράμματα, η μεταφορά μαθημάτων, το κόστος της μετακίνησης στις συγκοινωνίες. Οι φοιτητικοί αγώνες αποκρυσταλλώνονται στις αρχές της επόμενης δεκαετίας στην αύξηση της χρηματοδότησης της παιδείας στο 15% του προϋπολογισμού και στο περίφημο σύνθημα «προίκα στην παιδεία, όχι στη Σοφία», με την ευκαιρία του βασιλικού γάμου και της επιβάρυνσης του κρατικού ταμείου για την προικοδότηση της πριγκίπισσας¹⁸⁴.

A.3.β.iii. Κοινωνικό κράτος και πρόνοια

Δεν έπασχε μόνο η εκπαίδευση από την απουσία χρηματοδότησης στην Ελλάδα, αφού οι κοινωνικές δαπάνες παρέμεναν σε πολύ χαμηλά επίπεδα σε σύγκριση με εκείνες άλλων δυτικοευρωπαϊκών κρατών, που εκείνο το διάστημα οικοδομούσαν ή ενίσχυαν το κοινωνικό κράτος, ώστε η ανάπτυξη να συμβαδίζει με τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου¹⁸⁵. Τη στιγμή που οι δαπάνες Κοινωνικής Προστασίας έφταναν στη Δ. Γερμανία το 21% και στη Γαλλία το 20,4% του καθαρού εθνικού εισοδήματος, στην Ελλάδα η συνολική δαπάνη για Κοινωνική Προστασία ανερχόταν το 1960 σε 9,03%¹⁸⁶.

Στην Ελλάδα οι υψηλές αμυντικές δαπάνες δεν άφηναν πολλά περιθώρια για την επιδότηση των Ασφαλιστικών Ταμείων από τον κρατικό προϋπολογισμό¹⁸⁷. Ακόμα και τα κονδύλια που προβλέπονταν για την επιδότηση του ΙΚΑ από τον Α.Ν. 1846/1951 δεν έφτασαν ποτέ στον προορισμό τους¹⁸⁸, ενώ ταμεία άλλων κλάδων, που ήταν πιο κοντά στον πυρήνα του κρατικού μηχανισμού, όπως των βουλευτών και των δικαστικών, επιδοτούνταν με άλλους τρόπους, όπως με τους έμμεσους φόρους¹⁸⁹. Όπως και στην περίπτωση του συνδικαλιστικού κινήματος, όπου κάθε κλάδος είχε το δικό του σωματείο και η συνεργασία τους ήταν δύσκολη υπόθεση, ο πολυκερματισμός των ασφαλιστικών τους φορέων δεν επέτρεπε την άμβλυνση των κοινωνικών ανισοτήτων¹⁹⁰.

Η κακοδιαχείριση και τα οικονομικά σκάνδαλα της κυβέρνησης Παπάγου ανέδειξαν την ανάγκη εξυγίανσης του ΙΚΑ, την οποία επαγγέλóταν η κυβέρνηση της ΕΡΕ, φέρνοντας τον ασφαλιστικό φορέα σε δυσχερή θέση. Οι δυσκολίες επιδεινώθηκαν από την αδυναμία να ελέγχει τα αποθεματικά του, αφού το πρόγραμμα νομισματικής σταθεροποίησης για την αντιμετώπιση

του πληθωρισμού είχε παραχωρήσει στη Νομισματική Επιτροπή τη δικαιοδοσία να λαμβάνει αποφάσεις για τη διάθεση των πιστώσεων των Ταμείων¹⁹¹.

Αποτέλεσμα της οικονομικής δυσπραγίας αλλά και της έλλειψης πολιτικής προτεραιότητας για την κοινωνική πολιτική ήταν το χαμηλό επίπεδο των παρεχόμενων υπηρεσιών στον τομέα της υγείας¹⁹² και οι μειωμένες κοινωνικές παροχές σε συνταξιούχους, ανέργους και μισθωτούς, ενώ οι μισθοί συμπίεζονταν από την περιοριστική εισοδηματική πολιτική. Οι εργαζόμενοι, εξάλλου, αναγκάζονταν να επωμίζονται το μεγαλύτερο μέρος των ασφαλιστικών εισφορών, αφού οι ευνοϊκές ρυθμίσεις που αποσκοπούσαν στην προσέλκυση του κεφαλαίου μετακυλούσαν το βάρος των εισφορών από τους εργοδότες στους μισθωτούς (των οποίων η συμμετοχή από το 29,5% το 1948 έφτασε στο 38,4% το 1967)¹⁹³.

Υπό αυτές τις συνθήκες μεγάλο μέρος του πληθυσμού ζούσε στο όριο, ή κάτω από το όριο της φτώχειας. Ως άποροι καταγράφονταν κατά τη δεκαετία του '50 επισήμως το 25-40% του πληθυσμού και τα ποσοστά ανεργίας ήταν τα υψηλότερα της Ευρώπης¹⁹⁴. Ήταν φυσικό η κοινωνική ένταση να βρίσκεται σε υψηλά επίπεδα και να ξεσπά εναντίον κάθε πραγματικού ή φανταστικού υπαίτιου, είτε ήταν τα «αφεντικά», είτε οι «Αμερικάνοι» και το NATO είτε οι κυβερνήσεις που τους παραχωρούσαν τα ινία¹⁹⁵.

A.3.β.iv. Το Κυπριακό

Η λαϊκή δυσαρέσκεια έφτασε στο αποκορύφωμά της λόγω των χειρισμών των διαδοχικών κυβερνήσεων στο θέμα της Κύπρου¹⁹⁶. Το αίτημα της αυτοδιάθεσης της Κύπρου, της απελευθέρωσής της από το αποικιοκρατικό βρετανικό καθεστώς και της ένωσης με την Ελλάδα ήταν ένα όραμα που συσπείρωνε όλους τους «πατριώτες» Έλληνες, αριστερούς, κεντρώους και δεξιούς.

Μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και στο πνεύμα της προάσπισης του δικαιώματος αυτοδιάθεσης των λαών ολοκληρώθηκε η διαδικασία αποαποικιοποίησης, η οποία ωστόσο συνάντησε σθεναρή αντίσταση από τις αποικιοκρατικές δυνάμεις, πριν καταλήξει στην ανεξαρτητοποίηση των νέων εθνικών κρατών¹⁹⁷. Τα απελευθερωτικά κινήματα των Ινδιών, της Αλγερίας και της Ινδοκίνας, π.χ., έτυχαν ευρείας αποδοχής από τη διεθνή κοινή γνώμη ακόμα και στις παλαιές αποικιοκρατικές δυνάμεις και υποστηρίχθηκαν και από τις ελληνικές προοδευτικές δυνάμεις¹⁹⁸.

Η συμμετοχή της Ελλάδας στον Παγκόσμιο Πόλεμο με την πλευρά των νικητών και το βαρύ τίμημα που πλήρωσε είχε δώσει στους Έλληνες την εντύπωση ότι μεταπολεμικά η χώρα θα είχε την ευκαιρία να διεκδικήσει με μεγαλύτερη επιτυχία τα εθνικά της δίκαια, όπως έγινε στην

περίπτωση της Δωδεκανήσου. Και οι Ελληνοκύπριοι θεώρησαν πως ήταν ευκαιρία να διεκδικήσουν την ανεξαρτησία τους, αλλά σύντομα οι προσδοκίες τους διαψεύστηκαν, αφού φάνηκε πως η Μεγάλη Βρετανία δεν ήταν με κανέναν τρόπο διατεθειμένη να χάσει τον έλεγχο της Κύπρου, η στρατηγική σημασία της οποίας ήταν κρισιμότερη από κάθε άλλη εποχή.

Από τις αρχές της δεκαετίας του '50 το θέμα της Κύπρου αναβαθμίζεται και μπαίνει στην πρώτη γραμμή των εθνικών θεμάτων, όπου παραμένει με αυξομειούμενη ένταση μέχρι το 1961¹⁹⁹, χάρη στις επίμονες προσπάθειες της κυπριακής ηγεσίας (του αρχιεπισκόπου Μακαρίου) και, από το 1955, τον ένοπλο απελευθερωτικό αγώνα της ΕΟΚΑ (Εθνική Οργάνωσις Κυπρίων Αγωνιστών). Η κυβέρνηση του Πλαστήρα αρνείται να προωθήσει το θέμα στον ΟΗΕ, παρά τις πιέσεις του Μακαρίου, φοβούμενη μήπως επιδεινωθούν οι σχέσεις με την Τουρκία ή δυσανεστηθούν οι Βρετανοί και οι Αμερικανοί²⁰⁰. Οι μαχητικές διαδηλώσεις και η πίεση της αντιπολίτευσης και του τύπου πείθουν τελικά την κυβέρνηση Παπάγου να προσφύγει στον ΟΗΕ το 1954, με το αίτημα της αυτοδιάθεσης της Κύπρου, που αν και ατελέσφορο διεθνοποιεί το θέμα²⁰¹ και, σε συνδυασμό με την αντιστασιακή δράση της ΕΟΚΑ, υποχρεώνει τους Βρετανούς να συγκαλέσουν τον Αύγουστο του 1955 τριμερή σύσκεψη, μεταξύ Ελλάδας, Βρετανίας και Τουρκίας, στο Λονδίνο. Η αποτυχία των συνομιλιών επιστεγάζεται από τα Σεπτεμβριανά επεισόδια βανδαλισμού εναντίον των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης²⁰². Η ακόλουθη έκρηξη αντιαμερικανικού αισθήματος στην Ελλάδα συνεπαίρνει μέχρι και τις Δεξιές εφημερίδες²⁰³.

Οι σχέσεις με την Τουρκία εξομαλύνονται με την ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Καραμανλή, ο οποίος είχε διαχωρίσει τη στάση του από τους χειρισμούς της κυβέρνησης Παπάγου στο Κυπριακό και είχε την εμπιστοσύνη των Αμερικανών ότι θα ενεργούσε για την επίτευξη μιας ικανοποιητικής λύσης²⁰⁴. Πράγματι, η ελληνική διπλωματία επιδιώκει μια λύση που θα στηρίζεται στις αμοιβαίες υποχωρήσεις. Ωστόσο, οι διαπραγματεύσεις ναυαγούν με την απόρριψη του σχεδίου Harding από τον Μακάριο και οι Βρετανοί απαντούν με τη σύλληψη του Μακαρίου και την εξορία του στις Σεϋχέλλες τον Μάρτιο του 1956²⁰⁵. Η αυταρχική στάση των Βρετανών, που προκάλεσε τη διαμαρτυρία της Ελλάδας στο Συμβούλιο Ασφαλείας του ΟΗΕ και την ανάκληση του πρεσβευτή της στη Μ. Βρετανία, φτάνει στο αποκορύφωμά της με τον απαγχονισμό των μαχητών της ΕΟΚΑ Καραολή και Δημητρίου το Μάιο του 1956. Στην Αθήνα πραγματοποιείται διαδήλωση διαμαρτυρίας, που έχει τέσσερα θύματα. Οι εξελίξεις εξαναγκάζουν σε παραίτηση τον Υπουργό Εξωτερικών Σπ. Θεοτόκη, που είχε χειριστεί μέχρι τότε τις διαπραγματεύσεις. Στη θέση του αναλαμβάνει καθήκοντα ο Ευ. Αβέρωφ²⁰⁶. Οι διπλωματικές κινήσεις της κυβέρνησης για εξεύρεση στήριξης στον ΟΗΕ από τις ΗΠΑ, οδηγούν σε συνάντηση του Καραμανλή με τον Πρόεδρο Ντ. Αϊζενχάουερ στις ΗΠΑ το Νοέμβριο του

1956²⁰⁷. Η κυβέρνηση απευθύνεται εκ παραλλήλου και σε άλλους δυνητικούς συμμάχους, αναθερμαίνοντας τις σχέσεις με τη Γιουγκοσλαβία²⁰⁸ και υποδεχόμενη τον Υπουργό Εξωτερικών της Σοβιετικής Ένωσης στην πρώτη, ανεπίσημη επίσκεψή του²⁰⁹. Η κινητικότητα φαίνεται να αποδίδει, αφού οι Βρετανοί επανέρχονται με πρόταση ενός «φιλελεύθερου» συντάγματος για την Κύπρο²¹⁰ και ο ΟΗΕ βγάζει την πρώτη απόφαση για το Κυπριακό στις 22.02.57. Τελικά ο αρχιεπίσκοπος Μακάριος απελευθερώνεται τον Απρίλιο του 1957 και γίνεται δεκτός στην Αθήνα με θριαμβευτική υποδοχή²¹¹.

Το δυσμενέστερο σενάριο για την ελληνοκυπριακή πλευρά ήταν το εκβιαστικό σχέδιο Μακμίλαν, που προέβλεπε τριπλή διοίκηση (ελληνική, τουρκική, βρετανική), με πιθανή μελλοντική διχοτόμηση. Τον Ιούνιο του 1958 ξέσπασαν εκτεταμένες διακοινοτικές συγκρούσεις στη Λευκωσία, οι οποίες έδειξαν πως η ειρηνική συνύπαρξη των δύο κοινοτήτων είχε πλέον καταστεί αδύνατη²¹². Η νέα όξυνση επέφερε ένταση και στις σχέσεις της Ελλάδας με το ΝΑΤΟ. Ο κίνδυνος αποσταθεροποίησης της περιοχής της Ανατολικής Μεσογείου επέβαλε να δοθεί μια κοινώς αποδεκτή λύση στο θέμα²¹³. Τελικά, το Σεπτέμβριο του 1958, ο αρχιεπίσκοπος Μακάριος αποδέχθηκε τη δημιουργία ενός ανεξάρτητου κράτους. Οι ακόλουθες διαπραγματεύσεις κατέληξαν σε συμφωνία το Φεβρουάριο του 1959. Η συμφωνία προέβλεπε μεν τη δημιουργία ενός ανεξάρτητου, δικοινοτικού κράτους, αλλά με παρουσία ελληνικών και τουρκικών στρατιωτικών μονάδων ως εγγύηση για την ασφάλεια του. Επίσης θα παρέμεναν οι στρατιωτικές βάσεις των Άγγλων²¹⁴.

Η έλλειψη πυγμής και η αδυναμία υπεράσπισης των εθνικών συμφερόντων έχει πολιτικό κόστος για την κυβέρνηση, που κατηγορείται από την αντιπολίτευση για εθνική μειοδοσία και υποταγή στις προσταγές των Αμερικανών και του ΝΑΤΟ²¹⁵. Ιδιαίτερα έντονες είναι οι αντιδράσεις της ΕΔΑ, που βγαίνει ενισχυμένη και από τη θετική στάση της ΕΣΣΔ στο θέμα. Η ΕΔΑ, παρά τις αρχικές της επιφυλάξεις για τα ένοπλα μέσα πάλης της ΕΟΚΑ, στηρίζει στη συνέχεια τον αγώνα των Κυπρίων. Το κόμμα της Αριστεράς βλέπει την Κύπρο ως θύμα του νεο-αποικιοκρατισμού και συνδέει το αίτημα της αυτοδιάθεσης της Κύπρου με το αίτημα της εθνικής κυριαρχίας της Ελλάδας, στιγματίζοντας την πρόσδεσή της στα συμφέροντα του ΝΑΤΟ²¹⁶. Η μαχητική προβολή των εθνικών δικαιών επιτρέπει συνάμα στην Αριστερά να αποσείσει το στίγμα της αντεθνικής παράταξης, που την ακολουθούσε από τον Εμφύλιο, λόγω της θέσης της για το Μακεδονικό, και να αναδειχθεί ως πατριωτικό κίνημα και εκφραστής της λαϊκής βούλησης.

Α.3.β.ν. Κίνημα Ειρήνης

Σε μια σκηνή του προφητικού μυθιστορήματος επιστημονικής (δυστοπικής) φαντασίας του Ray Bradbury, *Fahrenheit 451*, οι ήρωες ακούν το βόμβο ενός βομβαρδιστικού αεροπλάνου που περνά από πάνω τους. Ο ηλικιωμένος, παροπλισμένος καθηγητής συμβουλεύει τον μετανιωμένο «πυροσβέστη» - καταστροφέα βιβλίων να κάνει υπομονή: ‘Patience, Montag. Let the war turn off the “families”. Our civilization is flinging itself to pieces. Stand back from the centrifuge.’[†] Το έργο δημοσιεύτηκε το 1953 και αν και τοποθετείται σε ένα ακαθόριστο μέλλον, στην πραγματικότητα μιλά περισσότερο για τον τόπο και την εποχή στην οποία γράφτηκε: τις ΗΠΑ του Ψυχρού Πολέμου, με την πανταχού παρούσα άμεση απειλή του πολέμου, όπου οι άνθρωποι επιδίδονται στο φρενήρη ρυθμό των διασκεδάσεων και των θεαμάτων για να μην πέφτουν σε σκέψεις, να μην προβληματίζονται για τα αίτια των πολέμων²¹⁷.

Το κλίμα του Ψυχρού Πολέμου²¹⁸ και η αίσθηση της επικείμενης καταστροφής δεν επηρέαζε μόνο τους σκεπτόμενους Αμερικανούς· ο φόβος ενός νέου «θερμού» παγκοσμίου πολέμου είχε εξαπλωθεί σε όλον τον κόσμο. Η ισορροπία του τρόμου που εξασφάλιζε η αμοιβαία διασφαλισμένη καταστροφή σε περίπτωση πυρηνικής αναμέτρησης (Mutually Assured Destruction – MAD)²¹⁹ φάνταζε υπερβολικά επισφαλής, τη στιγμή που οι ηγέτες των δύο υπερδυνάμεων δεν δίσταζαν να εξαπολύουν ρητορικά πυροτεχνήματα και να απειλούν με τη χρήση πυρηνικών όπλων σε κάθε κρίση. Η μόνιμη ένταση μεταξύ των δύο μεγάλων συνασπισμών μπορεί να μην κατέληξε στη χρήση των πυρηνικών όπλων, αλλά τα πολιτικά παιχνίδια είχαν το «τίμημα της καταρράκωσης των νεύρων γενιών ολόκληρων». Ο επαπειλούμενος όλεθρος οδήγησε στη δημιουργία διεθνών κινημάτων ειρήνης, που διαμαρτύρονταν για τους εξοπλισμούς και ζητούσαν την κατάργηση των πυρηνικών όπλων²²⁰.

Το 1950 συγκροτήθηκε η Διεθνής Επιτροπή Ειρήνης, ακολουθώντας την προτροπή της Κομινφόρμ, να δοθεί προτεραιότητα στην εισαγωγή νέων μορφών πάλης για την ειρήνη με τη συγκρότηση ενός «κινήματος οπαδών της ειρήνης», ως απάντηση στο σχέδιο Μάρσαλ και τις «επιθετικές στρατιωτικές συμμαχίες» των μπλοκ²²¹. Το Μάρτιο διοργανώθηκε συνδιάσκεψη στη Στοκχόλμη, που κατέληξε στην «έκκληση της Στοκχόλμης» για πυρηνικό αφοπλισμό των δύο υπερδυνάμεων και συγκέντρωσε πάνω από 200 εκατομμύρια υπογραφές. Εκτός από τους αμιγείς Κομμουνιστές, και η ευρωπαϊκή Κεντροαριστερά υποστήριζε το κίνημα ειρήνης, προκρίνοντας το ρόλο ενός ουδέτερου, τρίτου πόλου για την Ευρώπη, έξω από τους ανταγωνισμούς των υπερδυνάμεων. Ιδίως η Γαλλία έβλεπε με επιφύλαξη το ενδεχόμενο επανεξοπλισμού της

[†] «Άσε τον πόλεμο να σβήσει τις ‘οικογένειες’. Ο πολιτισμός μας από μόνος του γίνεται κομμάτια. Μείνε μακριά από τη δίνη». Bradbury Ray (1954, 2013), *Fahrenheit 451*. Ebook edition. London: Harper Voyager, σελ. 125.

Δυτικής Γερμανίας, που φαινόταν όλο και πιο πιθανό, όσο περιχαράκωνονταν οι συμμαχίες του Ψυχρού Πολέμου²²². Συνάμα ξεκινούσε μια προσπάθεια ορισμένες χώρες, όπως η Γιουγκοσλαβία, να χαράξουν το δικό τους δρόμο, εναποθέτοντας την επίλυση των συγκρούσεων στον ΟΗΕ. Σύντομα συγκροτήθηκε το κίνημα των αδέσμευτων χωρών, στο οποίο συμμετείχαν ορισμένες από τις πρώην αποικίες, προβάλλοντας τα κοινά συμφέροντα και τις διαφορετικές αναπτυξιακές ανάγκες του Τρίτου Κόσμου²²³.

Το διεθνές κίνημα ειρήνης είχε μεγάλη απήχηση και στην Ελλάδα, όπου η πρόσφατη εμπειρία του Εμφυλίου Πολέμου και τα τραύματα που άφησε πίσω του έδινε πρόσθετους λόγους στους ανθρώπους να θέλουν να αποφύγουν την επανάληψη των πολεμικών αναμετρήσεων και να επιζητούν την ειρήνευση της κοινωνίας. Οι αντιπολεμικές εκδηλώσεις συνδυάστηκαν, όμως, και με τη γενικευμένη δυσαρέσκεια για την πορεία της εξωτερικής πολιτικής της χώρας, την πρόσδεσή της στο ΝΑΤΟ και στις επιταγές των ΗΠΑ. Η αποστολή του ελληνικού εκστρατευτικού σώματος στην Κορέα και οι απώλειές του (με πάνω από 150 θανάτους στο διάστημα μεταξύ Δεκεμβρίου 1950 και του τέλους του 1952) ενέτειναν το αντιπολεμικό ρεύμα, με αποτέλεσμα κάποιες περιπτώσεις άρνησης στράτευσης.

Η σχέση του διεθνούς κινήματος ειρήνης με τη σοβιετική πολιτική αντανakλάται και στην αντίστοιχη φρασεολογία που υιοθετούσε η απόφαση της 6^{ης} Ολομέλειας του ΚΚΕ (09.10.1949), η οποία προέβλεπε τη «συνένωση όλων των προοδευτικών δυνάμεων του τόπου, ... σε ένα κοινό μέτωπο πάλης για τα ζητήματα του λαού, για την αποστράτευση, για την ανεξαρτησία και την υπεράσπιση της ειρήνης»²²⁴. Έτσι το κίνημα ειρήνης θεωρήθηκε προσπάθεια ανασυγκρότησης του ΚΚΕ και η συλλογή υπογραφών για την «έκκληση της Στοκχόλμης» πράξη τρομοκρατίας. Με αυτό το σκεπτικό καταδικάστηκε από στρατοδικείο το μέλος της Ενιαίας Δημοκρατικής Νεολαίας Ελλάδας (ΕΔΝΕ, η νεολαία της ΕΔΑ) και της Επιτροπής Ειρήνης, Νίκος Νικηφορίδης, που εκτελέστηκε το Μάρτιο του 1951, κατηγορούμενος για απόπειρα διάδοσης ιδεών²²⁵. Παρά τις διώξεις, το φιλειρηνικό κίνημα συνέχισε τη δράση του, με ιδιαίτερη απήχηση στους νέους. Η ανάληψη των ινίων της σοβιετικής ηγεσίας από τον Χρουστσόφ μετά το θάνατο του Στάλιν, που πρέσβευε το δρόμο της ειρηνικής συνύπαρξης, οδήγησε στην αποκλιμάκωση της έντασης με τη λήξη του πολέμου της Κορέας και εξέθρεψε ελπίδες για διαρκή βελτίωση των σχέσεων και παγκόσμια ειρήνη²²⁶. Οι ελπίδες αυτές διαψεύστηκαν μετά την αποτυχία της διάσκεψης κορυφής του Παρισιού το 1960 και την κατασκευή του Τείχους του Βερολίνου, αυτού του «συμβόλου του Ψυχρού Πολέμου» με το οποίο επισφραγίστηκε η διχοτόμηση της Γερμανίας και έκλεισε οριστικά το γερμανικό μέτωπο²²⁷.

Α.3.β.vi. Διεκδικήσεις πολιτικών δικαιωμάτων

Η εκτέλεση του Νικηφορίδη και τα βίαια επεισόδια στις διαδηλώσεις για το Κυπριακό χρησιμεύουν ως μία υπόμνηση ότι η ομαλότητα μπορεί να είχε αποκατασταθεί στους περισσότερους τομείς της ζωής στην Ελλάδα, ωστόσο τα πολιτικά δικαιώματα ήταν ακόμα υπό την αίρεση των έκτακτων μέτρων. Πάγιο αίτημα της Αριστεράς ήταν η αποφυλάκιση των πολιτικών κρατουμένων, το κλείσιμο των στρατοπέδων και η νομιμοποίηση του ΚΚΕ, ώστε να επέλθει η οριστική ειρήνευση και συμφιλίωση μετά τον Εμφύλιο. Οι οργανώσεις των κρατουμένων και των εκτοπισμένων, καθώς και των συγγενών τους, όπως η ένωση γυναικών ΠΕΟΠΕΦ (Πανελλήνια Ένωση Οικογενειών Πολιτικών Εξορίστων και Φυλακισμένων), συνεργάζονταν με πολιτικές οργανώσεις, όπως ο Σύνδεσμος για τη δημοκρατία στην Ελλάδα (League for Democracy in Greece)²²⁸ και με τον Ερυθρό Σταυρό, με στόχο να κοινοποιήσουν τις εκκλήσεις τους προς τον ΟΗΕ και να δημοσιοποιήσουν τις συνθήκες κράτησης και βασανισμού στο «κολαστήριο της Μακρονήσου», ώστε να ευαισθητοποιήσουν την κοινή γνώμη στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Το 1950, η διεθνής κατακραυγή οδήγησε στην κατάργηση του Ειδικού Σχολείου Αναμορφώσεως Γυναικών (ΕΣΑΓ) της Μακρονήσου, και στη σταδιακή απελευθέρωση με «προσωρινά έγγραφα αποφυλάκισης» των 1.300 γυναικών και παιδιών που κρατούνταν εκεί, ή στη μεταφορά όσων δεν είχαν υπογράψει δήλωση στο Τρίκερι (περίπου 500)²²⁹.

Οι ενέργειες αυτές δεν μπορούσαν όμως να αναιρέσουν την αυταρχική φυσιογνωμία του κράτους με την «ασφυκτική αστυνόμευση του βίου, ακόμη και του ιδιωτικού, και [την] αναγωγή του χαφιεδισμού σε εθνικό καθήκον»²³⁰, ούτε φαίνονταν να συγκινούν ιδιαίτερα τις πολιτικές δυνάμεις του Κέντρου, που ως εθνικόφρονες δεν υφίσταντο στον ίδιο βαθμό διακρίσεις εναντίον τους. Το σκηνικό άρχισε να αλλάζει προς τα τέλη της δεκαετίας του '50, όταν στις εκλογές του 1958 η ΕΔΑ σημείωσε εντυπωσιακή άνοδο κοντά στο 25% και με 79 έδρες κατέλαβε τη θέση της αξιωματικής αντιπολίτευσης²³¹. Φάνηκε τότε ότι σημαντική μερίδα του –όχι απαραίτητα κομμουνιστικού– κόσμου αποζητούσε την πολιτική αλλαγή και ότι έφτανε σε εκρηκτικό σημείο η αγανάκτηση για τη διαιώνιση των κοινωνικών αδικιών και τη στέρηση των πολιτικών δικαιωμάτων με την ανάμειξη εξωθεσμικών κέντρων στη διακυβέρνηση της χώρας²³².

Το κίνημα για τον εκδημοκρατισμό και την διασφάλιση των πολιτικών ελευθεριών προσέλαβε παλλαϊκό χαρακτήρα, συσπειρώνοντας όλες τις προοδευτικές, αντιδεξιές δυνάμεις του τόπου από τη στιγμή που ανακοινώθηκαν τα αποτελέσματα των εκλογών του Οκτωβρίου 1961. Ο πρόεδρος της Ένωσης Κέντρου, Γεώργιος Παπανδρέου, κατήγγειλε τα αποτελέσματα ως «προϊόν βίας και νοθείας» και εξήγγειλε τον «ανένδοτο αγώνα», ενώ η εφημερίδα Ελευθερία

έγραφε ότι ψήφισαν και τα δέντρα. Η ΕΔΑ και η ΕΚ έβγαλαν Μαύρες Βίβλους που αναφέρονταν σε περιστατικά βίας και νοθείας. Ακολούθησαν πρωτοφανείς φοιτητικές και μαζικές διαδηλώσεις με κεντρικό σύνθημα το 114, το ακροτελεύτιο άρθρο του Συντάγματος, που όριζε ότι η φύλαξη του επαφιόταν στον πατριωτισμό των Ελλήνων. Οι κινητοποιήσεις συνεχίστηκαν με τις αγροτικές διεκδικήσεις και την πανεθνική κινητοποίηση για την παιδεία (με σύνθημα το 15%), που κορυφώθηκε τον Ιανουάριο του '63 με 20ήμερη απεργία.

Η παρατεταμένη αναταραχή έφτασε σε σημείο παροξυσμού μετά τη δολοφονία του ειρηνιστή βουλευτή Γρηγορίου Λαμπράκη και τις αποκαλύψεις για τη δράση του παρακράτους, σημαίνοντας την αρχή του τέλους για την ηγεμονία του ενός κόμματος ή κράτους-κόμματος²³³ και την εμφυλιοπολεμική διαίρεση της κοινωνίας σε εθνικόφρονες και αντεθνικούς σκεπτόμενους²³⁴.

A.3.β.vii. Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά

Στην πρώτη γραμμή του «λαϊκού αγώνα», είτε επρόκειτο για τα εθνικά θέματα, είτε για κοινωνικά αιτήματα ή τη διεκδίκηση πολιτικών δικαιωμάτων και ελευθεριών, βρίσκονταν πάντα στελέχη της Αριστεράς, συμμετέχοντας και οργανώνοντας κάθε κινητοποίηση²³⁵. Σε μια εποχή που η Αριστερά είχε βουβαθεί από την απογοήτευση της ήττας και την πικρία των χαμένων ιδανικών, που την είχαν φιμώσει ο φόβος, οι απαγορεύσεις και οι διωγμοί και ο κόσμος της πελαγοδρομούσε βουλιάζοντας στο βάρος της βιοπάλης²³⁶, κατόρθωσε να ανασυγκροτηθεί και να στρατευτεί εκ νέου στο «λαϊκό κίνημα», όπως το χαρακτήριζαν τότε, και να συνεχίσει τον αγώνα με άλλα μέσα. Το κοινό, καθαρό πρόταγμα των εθνικών δικαίων και της εθνικής κυριαρχίας και το αίτημα της ειρήνης συνδυάστηκαν με τη διεκδίκηση της κοινωνικής ισότητας, της δωρεάν παιδείας και των πολιτικών ελευθεριών. Με καθαρούς στόχους, σταθερά συνδεδεμένη με τις ανάγκες και τις προτεραιότητες του κόσμου, η Αριστερά αποτίνασσε την αδράνεια και ξανάβρισκε τη χαμένη της φωνή και το βηματισμό της. Ωστόσο, αυτή η πορεία ανασύστασης δεν ήταν καθόλου απλή υπόθεση, αφού ο χώρος της Αριστεράς δεν είχε να αντιπαλέψει μόνο τις απαγορεύσεις, τις εξορίες και τα έκτακτα μέτρα, αλλά και τις εγγενείς δικές της δυσκολίες και διαιρέσεις.

Μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο η Αριστερά βγήκε όχι μόνο ηττημένη, αλλά και διαιρεμένη σε τρεις διαφορετικούς πόλους που προέκριναν άλλες κατευθύνσεις για τη συνέχιση του Αγώνα στη νέα κατάσταση. Ο ένας πόλος, του «βουνού» και του επίσημου ΚΚΕ στην υπερορία, κυβερνούσε με ατσάλινη πυγμή τους πολιτικούς πρόσφυγες και συνέχιζε να παίρνει αποφάσεις για τη δράση του κόμματος στην πατρίδα²³⁷. Ο άλλος πόλος ήταν οι πολιτικοί κρατούμενοι και εξόριστοι, που συνέχιζαν το δικό τους ενδοπαραταξιακό διάλογο. Εκεί άρχισε να εκφράζεται και

η πρώτη αμφισβήτηση για την πολιτική του ΚΚΕ. Ο τρίτος πόλος ήταν οι αριστεροί που είχαν παραμείνει, καταφύγει ή επιστρέψει στα αστικά κέντρα, αφού με την τακτική εκκαθαρίσεων που είχε εφαρμοστεί από τον εθνικό στρατό η Αριστερά είχε χάσει μεγάλο μέρος των ερεισμάτων της στην ύπαιθρο²³⁸.

Στις πόλεις αναπτύσσεται μια νέα πολιτική κουλτούρα της Αριστεράς, που προσαρμόζεται στις ανάγκες και τις συνθήκες της καθημερινής βιοπάλης και των περιορισμών, ενώ παράλληλα εφαρμόζει τις κατευθύνσεις της ιεραρχίας, σύμφωνα με τις αποφάσεις της 6^{ης} Ολομέλειας (9 Οκτωβρίου 1949). Ακολουθεί επομένως πολιτική συμμαχιών, στην προσπάθεια να αποκατασταθεί ένα ενιαίο αριστερό μέτωπο, με διευρυμένη βάση πέρα από τους οργανωμένους στο παράνομο πλέον ΚΚΕ. Στόχος είναι να εξομαλυνθούν οι διαφορές μεταξύ των διαφόρων τάσεων του ευρύτερου αριστερού χώρου, ώστε να συμπορευθούν με βάση τις κοινά αποδεκτές αρχές του εκδημοκρατισμού, της εθνικής ανεξαρτησίας, της ειρήνης και της επιστροφής στη νομιμότητα²³⁹. Αποτέλεσμα αυτών των προσπαθειών είναι η ίδρυση το 1951 ενός κοινού φορέα, της Ενιαίας Δημοκρατικής Αριστεράς (ΕΔΑ)²⁴⁰.

Η ΕΔΑ λειτούργησε με διπλή ιδιότητα καθ' όλη τη διάρκεια της δράσης της μέχρι τη Δικτατορία: αφ' ενός ως χώρος πολιτικής έκφρασης του έκνομου ΚΚΕ, με στελέχη της να παίρνουν την κομματική γραμμή από την υπερορία, και αφ' ετέρου ως συνολικό μέτωπο των αριστερών δυνάμεων της χώρας, που επιζητούσε και συχνά επιτύγγανε ευρύτερες συνεργασίες και σύμπλευση με τον εν γένει δημοκρατικό και αντιδεξιό χώρο, με κύρια επιδίωξη τον εκδημοκρατισμό και την εμπέδωση των πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων²⁴¹. Ο πολιτικός αυτός σχηματισμός, που προήλθε από την ένωση διαφόρων προοδευτικών κομμάτων και προσωπικοτήτων με βασικό κορμό το Δημοκρατικό Συναγερμό (τμήμα της Δημοκρατικής Παράταξης, της ένωσης κομμάτων που είχε εκπροσωπήσει την Αριστερά στις εκλογές του 1950), τα πρώτα χρόνια διοικούνταν από επιτροπή, με μια κάπως άμορφη οργανωτική δομή. Στη συνέχεια μετεξελίχθηκε σε κόμμα με την αντίστοιχη δομή²⁴².

Το πλαίσιο των διεκδικήσεων της ΕΔΑ παρέμεινε σε μεγάλο βαθμό σταθερό καθ' όλη τη διάρκεια της μετεμφυλιακής εποχής και σχετιζόταν με τα θεμελιώδη ζητήματα του εκδημοκρατισμού και της κοινωνικής ειρήνης. Ως μοναδικός νόμιμος εκπρόσωπος του κόσμου της Αριστεράς, η ΕΔΑ ζητούσε να αμνηστευθούν οι πολιτικοί κρατούμενοι και να αναγνωριστεί η Εθνική Αντίσταση. Ως κόμμα πλήρως ενταγμένο στην κοινοβουλευτική νομιμότητα, διεκδικούσε με επίταση να τηρείται το σύνταγμα, που αν και αυταρχικό, ήταν το μοναδικό εχέγγυο για τις δημοκρατικές ελευθερίες. Ως προοδευτικό κίνημα αλλαγής, η ΕΔΑ υποστήριζε

την οικονομική ανάπτυξη με τρόπο που να εξασφαλίζει την κοινωνική δικαιοσύνη και τόνιζε τη σημασία της εκπαίδευσης και της μόρφωσης του λαού²⁴³. Στο χώρο της εξωτερικής πολιτικής η διεκδίκηση της εθνικής κυριαρχίας και της ένωσης με την Κύπρο σε εφαρμογή της αρχής της αυτοδιάθεσης των λαών²⁴⁴ συμβάδιζε με τη συμμετοχή στο διεθνές κίνημα της ειρήνης και στον προσανατολισμό των διακρατικών ανοιγμάτων προς Ανατολή και Δύση²⁴⁵.

Από τα μέσα της δεκαετίας του '50, μετά το θάνατο του Στάλιν το 1953 και το 20^ο συνέδριο του ΚΚΣΕ (1956) και την περίφημη «αποσταλινοποίηση», άρχισε ένας κύκλος συζητήσεων και διεργασιών στην Αριστερά που επηρέασαν και την ΕΔΑ, χαλαρώνοντας τους δεσμούς εξάρτησης με το ΚΚΕ, το οποίο αποφάσισε να διαλύσει τις παράνομες οργανώσεις του. Στη συνείδηση του κόσμου, που δεν γνώριζε ότι υπήρχε το ΚΚΕ της υπερορίας, το αριστερό κίνημα ταυτίστηκε με την ΕΔΑ, που με την πολιτική της δράση και τη συμμετοχή στους κοινωνικούς αγώνες βρισκόταν πάντα στην πρωτοπορία διεκδικώντας το δικαίωμα της συμμετοχής στην πολιτική όχι μόνο για τους πολιτικούς αλλά και για τον απλό λαό²⁴⁶.

Α.3.γ. Μνήμη της Ήττας – μια ανοιχτή πληγή

Θεωρητικά, η Αριστερά μπορούσε πλέον να κοιτάζει μπροστά, να αφήσει πίσω της τις μνήμες του Εμφυλίου και να προχωρήσει στη νέα εποχή. Στην πράξη αυτό αποδείχθηκε σχεδόν ακατόρθωτο, με αποτέλεσμα πολλοί από τους ηττημένους αγωνιστές μέχρι τα βαθιά γεράματα να συνεχίζουν να ζουν και να ξαναζούν τις ίδιες αναμνήσεις, να ξαναβιώνουν τραυματικές καταστάσεις σε επανερχόμενους εφιάλτες και να ξαναγυρνούν εμμονικά «στα παλιά», χωρίς να μπορούν να απαλλαγούν από αυτά, να τα επεξεργαστούν και να προχωρήσουν ξαναφτιάχνοντας τη ζωή τους.

Τέτοια διαβρωτική ισχύ είχε η ανάμνηση του τραυματικού παρελθόντος, που κληροδοτήθηκε και στους απογόνους τους, στοιχειοθετώντας μια συλλογική «αριστερή» μεταμνήμη, όπως την χαρακτήρισε η Ρίκη βαν Μπούσχοτεν, δηλαδή μια κληρονομημένη μνήμη που παραμένει όμως ακόμα και στη δεύτερη ή τρίτη γενιά ζωντανή²⁴⁷. Είναι η μνήμη του «αδικημένου ήρωα-θύματος»²⁴⁸, που χρωματίζει την πρόσληψη όχι μόνο του παρελθόντος αλλά και κάθε εκδήλωσης του παρόντος, εντάσσοντάς την στο ίδιο, επαναλαμβανόμενο ερμηνευτικό σχήμα.

Αυτή η προσκόλληση στο παρελθόν συναντάται συχνά σε επιζώντες τραυματικών γεγονότων ή καταστάσεων, είτε πρόκειται για συλλογικά τραύματα, όπως το ολοκαύτωμα ή οι φυλετικές διώξεις στη Νότιο Αφρική του Απαρτχάιντ²⁴⁹, είτε για ατομικά, όπως συμβαίνει με θύματα κακοποίησης. Συμβαίνει όταν μία κατάσταση βιώνεται από το άτομο με τόση ένταση ως

οδυνηρή, καταστροφική ή εξευτελιστική της προσωπικότητας και της ανθρώπινης υπόστασής του, ώστε κατακερματίζει την εικόνα του εαυτού του και τέμνει το χρονικό συνεχές του βίου του. Σαν να υπάρχουν δύο κόσμοι και δύο προσωπικότητες, μία πριν και μία μετά, που όμως δεν συνδέονται μεταξύ τους με κάποια συνέχεια ή λογική αιτιώδη σχέση. Το τραυματικό βίωμα ξεπερνά τις δυνατότητες προσαρμογής του ατόμου, ακυρώνοντας κάθε ερμηνεία που θα μπορούσε να προτείνει. Συνέπεια είναι είτε η προσκόλληση του ατόμου στο ίδιο το άφατο και ασύλληπτο τραυματικό γεγονός και η αδυναμία να επανέλθει στην φυσιολογική λειτουργία της καθημερινότητας, είτε η απώθησή του στο υποσυνείδητο. Σα να μη συνέβη ποτέ το τραυματικό γεγονός, το άτομο προχωρά, έχοντας απολέσει ένα κομμάτι της μνήμης του και μαζί του εαυτού του²⁵⁰.

Αυτού του είδους η αδυναμία διαχείρισης του τραύματος παρατηρείται συχνότερα σε περιπτώσεις όπου δεν υπήρξε η δυνατότητα επεξεργασίας του παρελθόντος μέσω της αφήγησης των αναμνήσεων και της ανοιχτής συζήτησης εντός της οικογένειας ή της κοινότητας, λόγω απαγορεύσεων ή διαφόρων ταμπού.

Σε αυτήν την κατηγορία θα μπορούσαμε να κατατάξουμε την αριστερή μνήμη της Κατοχής και ακόμη περισσότερο του Εμφυλίου. Αντίθετα από όσους συμμετείχαν στη σύγκρουση από την πλευρά των Δεξιών, οι Αριστεροί δεν είχαν τη δυνατότητα της δημόσιας επεξεργασίας και ενθύμησης του παρελθόντος. Δεν ανεγέρθηκαν μνημεία που να εξαίρουν τον ηρωισμό τους, δεν γίνονταν μνημόσυνα που να τιμούν τη θυσία τους, δεν αναγνωριζόταν καν η προσφορά τους στην Εθνική Αντίσταση. Έφεραν το στίγμα του προδότη «Εαμοβούλγαρου» και του φονιά «με το κονσερβοκούτι» και δεν είχαν τη δυνατότητα να απαντήσουν και να μπουν σε διαδικασία διαλόγου επί ίσοις όροις με τους κατηγορούς τους. Τα έκτακτα μέτρα και η λογοκρισία επέβαλλαν τη σιωπή και απαγόρευαν την κυκλοφορία κάθε αντίθετης γνώμης, είτε εκφραζόταν στους στίχους των τραγουδιών, σε μια ραδιοφωνική εκπομπή ή σε μια κινηματογραφική ταινία, ενώ οι αριστερές εφημερίδες κινδύνευαν ανά πάσα στιγμή να κλείσουν, αν ξεπερνούσαν τα επιτρεπτά όρια.

Στο χώρο της Αριστεράς παρατηρήθηκε προσέτι το φαινόμενο της διπλής λογοκρισίας, αφού εκτός από τους περιορισμούς που επέβαλλε το μετεμφυλιακό κράτος στην ελεύθερη έκφραση, οι «πιστοί κομμουνιστές» επέβαλαν αυτολογοκρισία στον εαυτό τους, προκειμένου να μην ασκήσουν κριτική στην ηγεσία του Κόμματος και «ρίξουν νερό στο μύλο της αντίδρασης»²⁵¹.

Εξάλλου η σιωπή επιβαλλόταν και από τον ίδιο τον κομματικό μηχανισμό, όπως φάνηκε και από τις εσωκομματικές εκκαθαρίσεις στελεχών που θέλησαν να αναστοχαστούν πάνω στα αίτια της ήττας και άσκησαν κριτική στις επιλογές του Γενικού Γραμματέα του ΚΚΕ, Νίκου Ζαχαριάδη²⁵². Αντίστοιχοι περιορισμοί επιβάλλονταν και στους «διπλά ηττημένους» πολιτικούς πρόσφυγες στις χώρες του Ανατολικού μπλοκ, που κινδύνευαν, αν εξέφραζαν διαφορετική άποψη από εκείνη της ηγεσίας, να υποστούν νέες διώξεις²⁵³, εφόσον το ΚΚΕ συνέχιζε να δρα ως κόμμα εξουσίας, αν και στην εξορία²⁵⁴. Ιδίως κατά το πρώτο διάστημα, η επιμονή η υποχώρηση να θεωρείται προσωρινή και η απαίτηση οι αγωνιστές να έχουν «το όπλο παρά πόδα», δεν επέτρεπε να κλείσει οριστικά ο κύκλος της εμφύλιας σύγκρουσης και να ξεκινήσει η διαδικασία της επούλωσης των πληγών²⁵⁵.

Υπό αυτές τις συνθήκες η μόνη αποδεκτή μνήμη στους κόλπους των ηττημένων ήταν οι σύντομες αυτοβιογραφίες που έγραφαν ως μέρος της αυτοκριτικής που ασκούσαν υποχρεωτικά, ώστε να ελέγχονται από τον κομματικό μηχανισμό στην υπερορία, είτε τα «μαρτυρολόγια» για τη μνημόνευση των βασάνων που υπέστησαν στις εξορίες οι εκτοπισμένοι²⁵⁶. Τα πρώτα χρονικά ή οι προσπάθειες εξιστόρησης των γεγονότων που γράφτηκαν, πέρα από την κατάθεση της μνήμης στόχευαν και να απαντήσουν στις κατηγορίες της αντίπαλης παράταξης και να επιρρίψουν τις ευθύνες για την εκδήλωση του πολέμου στους «μοναρχοφασίστες», στους Εγγλέζους, στους Αμερικανούς ή, αργότερα, στην «οπορτουνιστική» ηγεσία ή ακόμα την ευθύνη για την ήττα στους προδότες, στους Αμερικάνους, στον Τίτο...²⁵⁷. Η μνήμη γινόταν εργαλείο²⁵⁸ και δεν είχε τη δυνατότητα να επιτελέσει τη λειτουργία της, να καταλαγιάσει και να οδηγήσει σε πιο αποστασιοποιημένους στοχασμούς και ερμηνείες.

Α.4. Λογοτεχνία της ήττας ή νέα ξεκινήματα; – η 1^η και η 2^η μεταπολεμική γενιά

Πουθενά αλλού δεν αποτυπώνονται το κλίμα της απογοήτευσης και ματαίωσης από την ήττα, η κόπωση από τους πολέμους και η συναίσθηση του χρέους προς τους πεσμένους συντρόφους όσο στη λογοτεχνία της πρώτης μετεμφυλιακής δεκαετίας²⁵⁹. Οι νέοι λογοτέχνες που είχαν ζήσει τα γεγονότα, πολλοί από αυτούς συμμετέχοντας ενεργά στους αγώνες, ξεκίνησαν να εκδίδουν έργα τους μετά τον Πόλεμο. Το θέμα που κυριαρχεί στα κείμενά τους είναι οι εμπειρίες τους από τους πολέμους. Γράφουν για τις τσακισμένες ελπίδες, τη βαριά μνήμη των χαμένων συντρόφων και ιδανικών, μένοντας προσκολλημένοι στις τραυματικές εικόνες του παρελθόντος, ενώ παράλληλα παρατηρούν και σχολιάζουν τις αλλαγές και το μετασχηματισμό του κόσμου, ακόμα και των παλαιών συναγωνιστών. Τους προβληματισμούς

της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς μοιράστηκε και η δεύτερη, οι λογοτέχνες που ενώ ως παιδιά δεν συμμετείχαν στα γεγονότα της Κατοχής και του Εμφυλίου, στιγματίστηκαν από τις μνήμες των πολέμων. Η γενιά αυτή, αν και δεν είχε την ευκαιρία να πρωταγωνιστήσει στις πολιτικές εξελίξεις και χαρακτηρίστηκε ως «χαμένη», στάθηκε ως ένα βαθμό αλληλέγγυα στους προβληματισμούς και τα οράματα της προηγούμενης²⁶⁰.

Αλλά ούτε οι παλαιότεροι λογοτέχνες έμειναν αλώβητοι από τα βιώματα των πολέμων· μετά το τέλος του Εμφυλίου συνεχίζουν την εκδοτική τους δραστηριότητα, απηχώντας στα γραπτά τους το βάρος της νέας εμπειρίας. Ακόμα και μοντερνιστές ποιητές της γενιάς του '30, που δεν ήταν στρατευμένοι και παλαιότερα φαίνονταν αποκομμένοι από τη σύγχρονή τους πολιτική επικαιρότητα, επηρεάζονται από την ταραγμένη εποχή. Ο Σεφέρης εκφράζει τις ανησυχίες του για το μέλλον της Ελλάδας σε ποιήματα όπως *Ο τελευταίος σταθμός (Ημερολόγιο Καταστροφώματος Β')*, *Το ραδιόφωνο* και *Το φως* (Β' και Γ' στη συλλογή «*Κίχλη*») και την πικρία του για τις εξελίξεις στο Κυπριακό στην ποιητική συλλογή *Ημερολόγιο Καταστροφώματος Γ'*²⁶¹. Εντυπωσιακή είναι η μεταστροφή της Μέλπως Αξιώτη προς το ρεαλισμό²⁶², ενώ και ο Καζαντζάκης σε έργα όπως *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται* φαίνεται να επεξεργάζεται με τον δικό του τρόπο τα ζητήματα της κοινωνικής ανισότητας και των επαναστάσεων ενάντια στην αδικία. Οι λογοτέχνες της μεταπολεμικής περιόδου γράφουν έντονα πολιτικοποιημένη λογοτεχνία²⁶³, με «ιδεολογική υπερφόρτιση»²⁶⁴, όπου η κοινή αγωνία της εποχής ξεπερνά τις ηλικιακές διαφορές ή τις διακρίσεις των λογοτεχνικών «γενεών»²⁶⁵.

Α.4.α. Ποίηση της Αντίστασης – ποίηση της ήττας

Αυτή η ίδια η αγωνία της εποχής υπαγορεύει τις αισθητικές αναζητήσεις της μεταπολεμικής ποίησης, που πηγάζει από την κοινή κοιτίδα της αριστερής στράτευσης και από την ανάγκη έκφρασης των περιπετειών της. Παραδείγματα αποτελούν ο Μίλτος Σαχτούρης, ο Τάκης Σινόπουλος, ο Τίτος Πατρίκιος, ο Τάσος Λειβαδίτης και ο Μανώλης Αναγνωστάκης²⁶⁶. Είναι όλοι τους «πολιτικοί» ποιητές που έλαβαν μέρος στους αγώνες της Κατοχής και του Εμφυλίου, που βγήκαν από το σχολείο αυτό «ώριμοι από μικροί, εξοικειωμένοι με τις σκληρές προσπάθειες ενός πολέμου»²⁶⁷, εκφράζουν τις ανησυχίες τους για την ήττα, την ηγεσία του κινήματος και τους μετασχηματισμούς της κοινωνίας, την ίδια στιγμή που πασχίζουν να μένουν πιστοί και να υπερασπίζονται την κομματική ορθοδοξία²⁶⁸.

Α.4.α.ι. Αισθητικές αναζητήσεις στη σκιά της Ιστορίας

Μπροστά στην ανάγκη της επικοινωνίας με το κοινό τους, οι ποιητές εγκαταλείπουν σε μεγάλο βαθμό τις ακραίες μοντερνιστικές αναζητήσεις της Γενιάς του '30, χωρίς να παύει ποτέ

ολότελα ο διάλογος και ο ανταγωνισμός τους με αυτήν²⁶⁹. Ο λυρισμός της έκφρασης ατονεί όλο και περισσότερο για να αντικατασταθεί από τη λιτότητα του ρηματικού λόγου, που, απαλλαγμένος από περιττά καλολογικά στοιχεία και αισθηματολογίες, έχει τη ζητούμενη εκφραστική ευθύτητα²⁷⁰. Η αναζήτηση της απλότητας εκφράζεται εμβληματικά από τον Τάσο Λειβαδίτη: «Μας φτάνει να μιλήσουμε απλά / όπως πεινάει κανείς απλά / όπως αγαπάει / όπως πεθαίνουμε / απλά.» («Απλή Κουβέντα», από τα *Τρία ποιήματα*, που γράφτηκαν το 1950 και εκδόθηκαν στη συλλογή *Ο άνθρωπος με το ταμπούρλο* το 1956, σελ. 111).

Επηρεασμένες από τις καινοτομίες ποιητών όπως ο Σεφέρης, ο Εμπειρικός, ο Εγγονόπουλος, ο Ελύτης και ακόμα περισσότερο ο Ρίτσος, οι μεταπολεμικές γενιές αξιοποιούν την ποιητική αυτή παρακαταθήκη για τη δική τους έκφραση. Εξίσου σπουδαία είναι η επιρροή του Καβάφη, του Σικελιανού και του Καρυωτάκη, στους οποίους οι νέοι ποιητές αναζητούν την προγονική τους παράδοση, καθώς και οι επιδράσεις ξένων ποιητών όπως οι «αγωνιστές» Φ.Γ. Λόρκα και Βλ. Μαγιακόφσκι και ο μοντερνιστής Τ.Σ. Έλιοτ²⁷¹.

A.4.a.ii. Οι ποιητές εκφραστές των αγώνων

Η ποίηση της Πρώτης Μεταπολεμικής Γενιάς έχει χαρακτηριστεί συλλήβδην «ποίηση της ήττας», εννοώντας κυρίως την οικουμενική ήττα των ιδανικών, των οραμάτων και του πολιτισμού μετά τον κατακλυσμό του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, αλλά ως ένα βαθμό και τις συνέπειες της στρατιωτικής ήττας στον Εμφύλιο Πόλεμο για τον κόσμο της Αριστεράς στην Ελλάδα. Τα πρώτα μεταπολεμικά και μετεμφυλιακά χρόνια ωστόσο, η προβληματική αυτή επισκιάζεται από την έκφραση του ηρωικού και αντιστασιακού φρονήματος. Ακόμα και έγκλειστοι ή άρτι απολυθέντες από τα στρατόπεδα, ποιητές όπως ο Τάσος Λειβαδίτης (*Μάχη στην άκρη της νύχτας, Αυτό το αστέρι είναι για όλους μας*, 1952) και ο Τίτος Πατρίκιος διατυπώνουν την πίστη τους στα ιδανικά του αγώνα και στην τελική επικράτηση του σοσιαλιστικού ιδεώδους.

Έτσι, στο *Χωματόδρομο* (1954) ο Πατρίκιος, μολονότι βιώνει τη σκληρή πραγματικότητα της εξορίας στη Μακρόνησο και τον Αϊ Στράτη, πεισμώνει και «Κατάφατσα στον Ουρανό» αρνείται να δεχτεί το θάνατο, γιατί «πέρα από το βόγγο / υπάρχει η νίκη». Ο ποιητής, παρά τον πόνο του για τους φίλους, με τους οποίους «τώρα που γνωριστήκαμε, χωρίζουμε», και για την καταπονημένη πατρίδα του, δηλώνει έτοιμος να θυσιαστεί «για την Αγάπη, θα θυσιάζουμε ως και την αγάπη». Χωρίς να προσαρμόζεται, να ξεχνά την πίκρα, τις διώξεις, τις στερήσεις και «τα τόσα πρόσωπα που ξέχασαν τον εαυτό τους», ο Πατρίκιος δεν χάνει την ελπίδα του και «μια καινούργια αισιοδοξία σφυρηλατημένη από το σήμερα» (σελ. 150-167).

Ανάλογη μαχητικότητα επιδεικνύει ο Τάσος Λειβαδίτης στις πρώτες του ποιητικές συλλογές. Η *Μάχη στην Άκρη της Νύχτας* (1952) αποτελεί μια ασθμαίνουσα καταγραφή της εφιαλτικής πραγματικότητας της μάχης, του στρατοπέδου, των εκτελέσεων. Παρά την απελπισία και το σκοτάδι της νύχτας – σταθερή επωδός στις σελίδες 23, 24, 25, 26 είναι το «γιατί είναι νύχτα σύντροφε / παγωνιά σύντροφε», και αργότερα: «μα ακόμα είναι νύχτα σύντροφε» (σελ. 41), το ποιητικό υποκείμενο δε χάνει την ελπίδα του: «ο ήλιος είναι για όλους τους ανθρώπους / η μέρα είναι κοντά. / θα βαδίσουμε» (σελ. 45). Μέσα στο ζοφερό κλίμα του φόβου, όπου «τους λένε για πατρίδα / μα δε φτάνει να ξεσταθούνε [...] κι ο ύπνος τους είναι μια σκαλωσιά / όπου γκρεμίζονται τα όνειρα» (σελ. 33) ακόμα είναι ζωντανό το όραμα ενός καλύτερου κόσμου για όλους, μέχρι και για τους φαντάρους και τους δήμιους. Ο ανθρωπισμός του Λειβαδίτη τον κάνει να αναρωτιέται «Όμως αυτά τα έξι παιδιά / πώς δέχτηκαν να πυροβολήσουν» (σελ.20) και να τονίζει πάντα την κοινή ανθρώπινη υπόσταση που τους ενώνει, να μην αναγνωρίζει μεταξύ των ανθρώπων διαχωριστικές γραμμές. Ζητώντας από τον αδελφό του, το σκοπό, να μη σημαδέψει την καρδιά του, ο ποιητής υπογραμμίζει με ανθρωπιά τα κοινά στοιχεία που τον ενώνουν ακόμα και με τον εκτελεστή του, την κοινή παιδική ηλικία, την αγάπη για κάποιο κορίτσι, ότι και οι δύο έχουν μια καρδιά: «Κάπου βαθιά της ζει το παιδικό σου πρόσωπο. / Δε θάθελα να το λαβώσεις» («Μη σημαδέψεις την καρδιά μου», *Τρία ποιήματα*, στη συλλογή *Ο Άνθρωπος με το ταμπούρλο*, σελ. 117-118).

Ωστόσο η ανθρώπινη ιδιότητα δεν αποτελεί αυτονόητο απόκτημα κάθε ανθρώπου, αλλά αποτέλεσμα μιας συνεπούς στάσης ζωής. Στο *Παράρτημα Α'* ο Λειβαδίτης παραθέτει τα κριτήρια που πρέπει να πληροίς «Αν θες να λέγεσαι Άνθρωπος», το συνεχή αγώνα, την ετοιμότητα να παραμερίζεις τις ατομικές σου επιθυμίες για το συλλογικό καλό και να είσαι πρόθυμος κάθε στιγμή να θυσιάσεις (*Ο Άνθρωπος με το Ταμπούρλο*, 1956, σελ. 121-123).

Στη συλλογή *Αυτό το αστέρι είναι για όλους μας* (1952) αντιδιαστέλλονται οι κοινές ανθρώπινες επιθυμίες και τα συναισθήματα με τη συναίσθηση των επιταγών του ιστορικού γίνεσθαι. Η ιστορία αγάπης του ποιητικού υποκειμένου και της αγαπημένης του εξαρτάται από την πορεία του κοινού αγώνα για ένα καλύτερο αύριο και επισκιάζεται από τους θανάτους και τις θυσίες τόσων ανθρώπων. Η αγάπη, ωστόσο, παρουσιάζεται ως μια δύναμη ικανή να υπερβαίνει τα όρια και τις διαίρεσεις, ενώνοντας τους ανθρώπους. Ακόμα και χωρισμένοι, στα στρατόπεδα, τα βασανιστήρια και το θάνατο, οι αγαπημένοι παραμένουν συνδεδεμένοι. Η αγάπη που έζησαν δίνει ελπίδα στον ποιητή, ως ζωογόνος δύναμη, η οποία εμπερικλείει όλους τους ανθρώπους, που «θα κοιτάζουν το ίδιο αστέρι που κοιτάξαμε / [...] αφού θ' ανασαίνουν σ' έναν

κόσμο, που εγώ κι εσύ τον ονειρευτήκαμε / [...] πώς θα μπορούσαμε, αγαπημένη μου, / να ‘χουμε πεθάνει...» (σελ. 78).

Η πίστη στα σοσιαλιστικά ιδεώδη είναι εμφανής στο *Φυσάει στα σταυροδρόμια του κόσμου* (1953), όπου ο άνεμος λειτουργεί ως σύμβολο που επανέρχεται σα μουσικό μοτίβο με το «φυσάει». Φυσάει και αποκαλύπτει τη σκληρή εικόνα της πείνας, της φτώχειας μετά τους πολέμους, τις μνήμες των οποίων ανασύρει, συμφύροντάς τις με τη μεταπολεμική πολιτική κατάσταση, όπου ο γεμάτος «φαμφαρόνικη ρητορεία»²⁷² λόγος του υπουργού στην πατριωτική γιορτή εγείρει φόβους για νέους πολέμους σε ένα ακροατήριο φτωχών ασθενών, ανέργων, και εργατών. Όλα μπερδεύονται από τον άνεμο, που φέρνει τις στρατιές των νεκρών να σαρώσουν την αδικία και να φέρουν ένα νέο πεπρωμένο, με κύριο αίτημα την ειρήνη. Στο κλίμα οργής και αποφασιστικότητας που αποδίδουν οι στίχοι αυτοί δεν συναντάμε τη βουβή απόγνωση άλλων μεταπολεμικών ποιητών, αλλά ένα ηρωικό παρελθόν που είναι ακόμα ζωντανό στη συνείδηση και στη μνήμη. Το έργο, που άρχισε να γράφεται στη Μακρόνησο το 1950 θεωρήθηκε ανατρεπτικό λόγω του φιλειρηνικού του περιεχομένου και κατασχέθηκε. Το Φεβρουάριο του 1955 ο Λειβαδίτης δικάστηκε και απαλλάχθηκε λόγω αμφιβολιών, αφού μετέτρεψε το εδώλιο σε βήμα για να μιλήσει για το σκοπό της τέχνης²⁷³.

Το αγωνιστικό πνεύμα διαποτίζει το έργο του Λειβαδίτη μέχρι και τη συλλογή *Ο Άνθρωπος με το Ταμπούρλο*, που κυκλοφόρησε το 1956. Στα *Τρία ποιήματα*, με τη σημείωση «Μακρόνησος 1950» η συναίσθηση του χρέους προς τους συντρόφους και το μέλλον, η ανάγκη συνέχισης του αγώνα ξεπερνούν τις προσωπικές φιλοδοξίες και τα όνειρα: «Δεν είμαστε πια ποιητές / παρά μονάχα / σύντροφοι / με μεγάλες πληγές και πιο μεγάλα όνειρα». Η βεβαιότητα της πίστης, ωστόσο, δε μειώνει τη φρίκη του βιώματος και την ανάγκη του ποιητή, εκπροσωπώντας όλους τους εξόριστους, να μιλήσει «απλά», αποδίδοντας με ρεαλισμό τις κακουχίες και τα βασανιστήρια, τις εκτελέσεις, αλλά και το όνειρο της επιστροφής («Απλή κουβέντα», σελ. 107-111).

Στα υπόλοιπα ποιήματα που έγραψε ο Λειβαδίτης εκείνη την εποχή είναι εμφανής η επίδραση του σοσιαλιστικού ρεαλισμού. Πρόκειται για ποιήματα στρατευμένα, που αναδεικνύουν τη συνεχιζόμενη πίστη στα ιδεώδη του σοσιαλισμού και τη συστράτευση με τον αγώνα άλλων λαών. Τιμώντας τους μάρτυρες του κινήματος ο ποιητής δείχνει την εμπιστοσύνη του στην πρόοδο της Σοβιετικής Ένωσης, η οποία οδηγεί την πρόοδο της ανθρωπότητας («Τελευταίες ειδήσεις για τους Ρόζεμπεργκ», «Γουατεμάλα», στο *Παράρτημα Α΄*, σελ. 124-127.

Συντροφικό Τραγούδι, σελ. 135-146. Ο «ύμνος» αυτός στο Βόλγα φέρει την αφιέρωση: «για τον ανώνυμο νεκρό της ΕΣΣΔ στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο).

A.4.a.iii. Ποίηση της ήττας – οφειλή προς τους συντρόφους

Σύμφωνα με τον Αλέξανδρο Αργυρίου, η «αντιστασιακή ποίηση» θα δώσει μόλις μετά το 1956 τη θέση της στην «ποίηση της ήττας», με τους χαμηλούς τόνους και τις υπαρξιακές αναζητήσεις²⁷⁴, εκφράζοντας την απογοήτευση από τα ματαιωμένα οράματα μετά τη διάσπαση του κινήματος και τον «κοινωνικό πόνο» του ανθρώπου που συνθλίβεται στη μετεμφυλιακή πραγματικότητα²⁷⁵. Έτσι η ελλειπτική και χαμηλόφωνη έκφραση της προσωπικής ματαίωσης και της αμφισβήτησης των ιδανικών εσωτερικεύει τον καταποντισμό ενός ολόκληρου κόσμου, συμβαδίζοντας με τη συναίσθηση του χρέους, οι επιζώντες να σπάσουν τη σιωπή τους για να καταθέσουν τη δική τους μαρτυρία ως φόρο τιμής και δικαίωση προς τους χαμένους συντρόφους, χρέος που πηγάζει από τη συλλογική τους ιστορική συνείδηση²⁷⁶.

Αυτό το χρέος προς τους συντρόφους φαίνεται να βαραίνει ιδιαιτέρως τους μεταπολεμικούς ποιητές. Το έργο του Τάκη Σινόπουλου *Μεταίχμιο* διαπερνά, σαν προσκλητήριο νεκρών (χαρακτηριστικοί οι τίτλοι των ποιημάτων, π.χ. *Φίλιππος*, *Ιάκωβος*) η εφιαλτική μνήμη όσων θυσιάστηκαν και το βάρος της προδοσίας του ανθρώπου που δεν ήθελε ή δεν τόλμησε να πάρει θέση, αλλά έμεινε στο μεταίχμιο, να αποχαιρετά τους φίλους, που έφευγαν για τα «λαμπερά βουνά», στραμμένοι «σ' άλλα οράματα» (*Φίλιππος*, σελ. 58)²⁷⁷. Συχνά το βάρος της ευθύνης συμβαδίζει με την ενοχή, την εντύπωση ότι οι επιζώντες ευθύνονται για το θάνατο των συντρόφων τους. Το γεγονός ότι επιθυμεί να ζήσει και ο φόβος του μήπως ξεχάσει τους συναγωνιστές του κάνουν τον Τάσο Λειβαδίτη να νιώθει ότι τους προδίδει: «Μη με λες, λοιπόν, σύντροφο. / Την ώρα που οι συντρόφοι μας πεθαίνανε τραγουδώντας / [...] εγώ σε προδίνω / καθώς μέσα στη νύχτα κρυώνω και φοβάμαι τη λησμονιά» («Παραμονή Χριστουγέννων», *Τρία Ποιήματα*, σελ. 114.). Όσο περνά ο καιρός αρχίζει να γίνεται συνείδηση η ήττα, ότι «Είμαστε οι νικημένοι» (Τίτος Πατρίκιος «Απολογισμός» 1957, *Το Δάσος και τα Δέντρα*, σελ. 396-400), αρχίζει η αμφισβήτηση των επιλογών της ηγεσίας και της τυφλής υπακοής των αγωνιστών στην παράλογη γραμμή της. Η δική τους επιβίωση εκλαμβάνεται ως προδοσία και η «Οφειλή» βαριά προς τους άλλους, που θυσιάστηκαν αντί για εκείνους. Ο Τίτος Πατρίκιος εκφράζει αυτήν την κοινή συναίσθηση του χρέους όταν γράφει τον Νοέμβριο του 1957: «Έτσι σα δώρο που δεν άξιζα μου δόθηκε η ζωή / και όσος καιρός μου μένει / σαν οι νεκροί να μου τον χάρισαν / για να τους ιστορήσω» («Οφειλή», *Το δάσος και τα δέντρα*, σελ. 401)²⁷⁸.

Αξίζει εδώ να αναφερθεί, ότι την ίδια οφειλή μοιράζονται και οι απλοί αγωνιστές, που δεν είναι μεν λογοτέχνες και ποιητές, αλλά νιώθουν την υποχρέωση να μιλήσουν για να κάνουν το «μνημόσυνο» των ξεχασμένων συντρόφων²⁷⁹. Πολύ αργότερα, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '80, αρχίζουν να εκδίδουν μαρτυρίες για να εκπληρώσουν αυτό το χρέος: *«Πέρασαν χρόνια. Μέσα μου δούλευε το σαράκι. Θυμόμουν, μετά την καταστροφή όλα εκείνα τα αγαπημένα πρόσωπα, ξεχασμένα τώρα ονόματα, αλλά ζωντανά πρόσωπα [...] Αν δεν έκανα μνημόσυνο γι' αυτόν τον κόσμο, θαρρούσα, θα τους πρόδινά – οι περισσότεροι τουφεκίστηκαν. Μένουν όλα στη ψυχή μου σαν πυρωμένο σίδερο. Θαρρώ, ένας απ' τους λόγους που δεν πέθανα ακόμα, όπως σχεδόν όλοι οι σύγχρονοί μου, είναι κι αυτός»*. (Μαρία Καραγιώργη, *Από μια σπίθα ξεκίνησε*²⁸⁰). Και όπως το έθεσε η Φανή Μανωλκίδου-Βέττα *«Εγώ νιώθω να το χρωστάω στη γενιά μου να διατυπώσω τις απόψεις που και πολλοί άλλοι θα ήθελαν να εκφράσουν. Αλλά όχι μόνον. Χρωστάω και στις επόμενες γενιές μια προσωπική μαρτυρία, που μπορεί να παραδειγματίσει ως προς το πνεύμα της Αντίστασης, αλλά και να φρονηματίσει ως προς τα λάθη που έγιναν και που εύχομαι να μην ξαναγίνουν»*. (Θα σε λέμε *Ισμήνη*)²⁸¹. Και, βέβαια, η λογοτέχνης Διδώ Σωτηρίου, στον πρόλογο της *Εντολής* της δήλωνε ότι έγραψε το βιβλίο σαν πάθος, που *«βιάζεται να ξεπληρώσει ένα χρέος [...] αποζητώντας κάθαρση κι όχι αναμόχλευση»*²⁸².

Αλλά και ο Μανόλης Αναγνωστάκης, ενθυμούμενος τους φίλους που φεύγουν αναρωτιέται: *«Μα ποιος με πόνο θα μιλήσει για όλα αυτά;»* (*«Στον Νίκο Ε... 1949»*, *Παρενθέσεις*, σελ. 76), την εποχή που οι άνθρωποι νιώθουν πως *«τέλειωσαν όλα»*, *«ψεύτισαν όλα»* και μαζί με τα λουλούδια που μαραθήκανε στους τάφους και τα σαπίζει η βροχή, και τα σπίτια που *«χάσκουνε δίχως παράθυρα σαν κρανία ξεδοντιασμένα»*, τελείωσε και η δική τους ζωή. Δεν γνωρίζουν πώς να ζήσουν με *«μια κατάμαυρη σκιά στη θύμηση επάνω»* αλλά ούτε πώς να κοιμίσουν *«τα είκοσι χρόνια [τους] στη θάλασσα της λησμονιάς»* (*«Σκυφτοί περάσανε...»*, *Εποχές 3*, σελ. 81-84). Το αίτημα της λήθης διαπερνά όλη την ελληνική κοινωνία και την ίδια ανάγκη νιώθουν οι ποιητές, χωρίς όμως να μπορούν να απαλλαγούν από τις τύψεις και τις αμφιβολίες, αν άξιζαν όλες αυτές οι θυσίες. Ο Αναγνωστάκης συναισθάνεται να τον βαραίνει ιδιαιτέρως η υποχρέωση να εκπροσωπήσει με την ποίησή του μιαν ολόκληρη γενιά, *«Γιατί οι μελλούμενοι ποιητές δε ζούνε πια / Αυτοί που θα μιλούσανε πεθάναν όλοι νέοι»* (*«Επίλογος»*, *Εποχές 3*, σελ. 99).

A.4.a.iv. Ποίηση της σιωπής – κοινωνία της λήθης

Πρόκειται για μια υποχρέωση, όμως, που στην πραγματικότητα δεν μπορεί ποτέ να εκπληρωθεί, αφού ακόμα και η ποίηση δεν έχει τη δύναμη να εκφράσει το ανείπωτο, και γίνεται κι αυτή θύμα εκμετάλλευσης, μαζί με τις ηρωικές πράξεις του παρελθόντος, που χρησιμοποιούνται διαστρεβλωμένα, αλλοιώνοντας τις σκέψεις των πρωταγωνιστών, ώστε να

ηττηθούν «με τέτοιες προσιτές επιτυχίες». Μπροστά στην αλλοτρίωση της εποχής και την παραχάραξη του παρελθόντος, ο ποιητής πρέπει να αρνηθεί των λόγων του την πανοπλία και να επιλέξει της «Σιωπής το μέγα διάστημα» («Αυτοί δεν είναι οι δρόμοι...», *Η συνέχεια*, σελ. 105-106).

Η ποίηση του Αναγνωστάκη κινείται μεταξύ αυτών των αντιθέσεων, όπου το φως μάχεται το σκοτάδι, η μνήμη τη λήθη, η σύγχρονη πραγματικότητα το παρελθόν, με μόνιμο θέμα την ανικανότητα της ποίησης να μιλήσει – «(Γιατί η ποίηση δεν είναι ο τρόπος να μιλήσουμε, / Αλλά ο καλύτερος τοίχος να κρύψουμε το πρόσωπό μας)». Η μετεμφυλιακή Ποίηση εκφράζει έναν συνεχή αγώνα μεταξύ της επιλογής να γράφει κανείς ή να μη γράφει, αφού το να μιλήσει για τον Εμφύλιο θα σήμαινε ότι παραδέχεται ότι εκείνος επιβίωσε, αποδεχόμενος μαζί το βάρος να κρατά ζωντανή τη μνήμη μιας *Εποχής* που έχει ξεχαστεί, που «δεν υπήρξε» στα μάτια της νέας πραγματικότητας, σε αυτήν την «χαρούμενη καινούρια ημέρα» («Όλα τα πρόσωπα...», *Η συνέχεια* 3, σελ. 155). Άλλωστε, «ποιος τα θυμάται» τώρα, που οι ανθρώπινες θυσίες έχουν γίνει αριθμοί, και «Πέρασαν πια οι καταδικασμένες μέρες ανοίξαν τα παράθυρα» («Τώρα μιλώ πάλι...», *Η συνέχεια* 3, σελ. 135-136)²⁸³.

Μαζί με την κοινωνία, που αλλάζει και ξεχνά, αλλάζουν και οι παλαιοί σύντροφοι, οι οποίοι έχουν πλέον βρει τον «τρόπο» τους και ορίσανε μια –το πολύ– στα δέκα χρόνια να λένε τα παλιά («Οι σωσίες», *Η συνέχεια* 3, σελ. 137-138). Ίσως και να ήταν τυχεροί όσοι σκοτώθηκαν και δεν χρειάστηκε να νιώσουν τον παλιό τους εαυτό να κατηγορεί το νέο, αναλογίζεται ο Λειβαδίτης: «Κι εσύ, παλιέ μου, χαμένη σύντροφε, η σφαίρα που σε πήρε, σκέφτομαι απόψε / ίσως να ‘ταν σοφή, και σε προφύλαξε / απ’ τον αυριανό εαυτό σου» (*Συμφωνία Αρ. 1*, 1957, σελ. 220-221).

Οι μεταπολεμικοί ποιητές στιγματίζουν την υποκρισία της κοινωνίας, τη μεταστροφή των παλαιών αγωνιστών και τις ψεύτικες τιμές μιας νέας εποχής, που θάβει το παρελθόν στο προσωπικό βόλεμα και τον καταναλωτισμό. Έτσι, στο *Largo* του Τίτου Πατρίκιου, που γράφτηκε το 1951, συμπλέκονται η βιομηχανική πρόοδος με τη δύσκολη καθημερινότητα των λαϊκών ανθρώπων, που χρωστούν το νοίκι και το νερό, με τους αγώνες και τις προκηρύξεις, που «μοιράστηκε κι η τελευταία» (IV, σελ. 51-52) και αντιτίθεται η κοσμική ζωή με την «τραγουδίστρια της μόδας», ο κομπορμισμός των βολεμένων μικροαστών που ενδιαφέρονται για την επικείμενη προαγωγή τους, με τις γυναίκες του μόχθου που γυρνούν φορτωμένες με «δυο δίχτυα ψώνια / ασήκωτα στα χέρια [τους]» (IX, σελ. 61-62). Ήδη στις αρχές της δεκαετίας του '50, οι ποιητές διακρίνουν τις μικροαστικές τάσεις που θα ακολουθήσει η μεταπολεμική ελληνική κοινωνία, για να κορυφωθούν μετά από είκοσι χρόνια. Αυτόν τον τρόπο ζωής, τον

περιχαρακωμένο στο στενό, προσωπικό συμφέρον, καυτηριάζει ο Γιάννης Νεγρεπόντης στα *Μικροαστικά* του το 1974²⁸⁴.

Α.4.β. Οι πεζογράφοι ως χρονογράφοι ενός νέου κόσμου

Τις ίδιες τάσεις περιγράφουν με το δικό τους τρόπο και οι πεζογράφοι της μεταπολεμικής γενιάς. Τα γεγονότα της δεκαετίας του '40 φαίνεται να τους έχουν σημαδέψει βαθύτατα. Ως «πρόσωπα μέσα στην Ιστορία... Δεν περιγράφουν, αυτοβιογραφούνται κατά κάποιον τρόπο»²⁸⁵. Στην ανάγκη τους να εκφράσουν την πραγματικότητά τους, που την αισθάνονται βαθιά ιστορική, εγκαταλείπουν τις μορφικές και αισθητικές αναζητήσεις της γενιάς του '30 και στρέφονται σχεδόν συλλήβδην προς τον ρεαλισμό, χωρίς να λείπουν οι λυρικές πινελιές (Δημήτρης Χατζής), ο εξπρεσιονισμός (Αλέξανδρος Κοτζιάς) ή οι μοντερνιστικές αναζητήσεις στη δομή και τις φωνές της αφήγησης (Στρατής Τσίρκας)²⁸⁶.

Η πεζογραφία από τη φύση της είναι πολλαπλά συνδεδεμένη με την Ιστορία, αφού «οτιδήποτε γίνεται, συμβαίνει μέσα σε χρόνο»²⁸⁷, άρα η ίδια η πλοκή, ο μύθος και η αφήγηση προϋποθέτουν κάποιον παρελθόντα χρόνο (πραγματικό ή φανταστικό) μέσα στον οποίο εκτυλίσσονται²⁸⁸. Το αφηγηματικό έργο είτε επιχειρεί να αποδώσει μια ανάμνηση της «πραγματικότητας», είτε να πλάσει μια φανταστική ιστορία, νοηματοδοτεί τον κόσμο, ερμηνεύοντας και βάζοντας σε τάξη τη χαοτική βιωμένη εμπειρία σύμφωνα με το αξιακό σύστημα και τις προσλαμβάνουσες παραστάσεις του συγγραφέα²⁸⁹. Άλλωστε ο πεζογράφος – όπως και ο ιστορικός – είναι μέρος της εποχής του, ζει μέσα σε αυτήν, επηρεάζεται από αυτήν αλλά συνάμα τη συνδιαμορφώνει με το έργο και τις πράξεις του²⁹⁰. Έτσι, κάθε λογοτέχνημα είναι δημιούργημα της εποχής του και είτε εμφανώς είτε συγκαλυμμένα μιλά γι' αυτήν, σε όποια χρονική περίοδο κι αν είναι τοποθετημένη η «ιστορία» του. Ο συγγραφέας, ενώ καθορίζεται από την εποχή του, είναι ταυτόχρονα, όπως παρατήρησε ο Θανάσης Βαλτινός, ελεύθερος να αφηγηθεί τη δική του ιστορία: «...Θα μπορούσε να εκληφθεί και ως μια κραυγαλέα αντίφαση: Ο συγγραφέας σαν μεταξοσκώληκας υφαίνει το κουκούλι της προσωπικής του ιστορίας καθισμένος πάνω στο μουρόφυλλο της Ιστορίας του κόσμου»²⁹¹.

Α.4.β.ι. Μνήμη και αποσιώπηση των πολέμων

Το βάρος της Ιστορίας διαπερνά στο σύνολό της την παραγωγή των πεζογράφων της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς (χονδρικά όσοι «νεωτερικοί» συγγραφείς εξέδωσαν τα πρώτα τους έργα μετά το 1943²⁹²), αλλά και των νεώτερων, που έζησαν τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και τον Εμφύλιο ως παιδιά ή έφηβοι, και δημοσίευσαν τα πρώτα τους έργα στα τέλη της δεκαετίας του '50 ή αρχές της δεκαετίας του '60. Ενώ, όμως, οι συνέπειες των πολέμων είναι εμφανείς σε

κάθε πτυχή του έργου τους, οι συγγραφείς σπάνια τους περιγράφουν ή αναφέρονται σε αυτούς ευθέως, και ιδίως κατά τα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια.

Δεν λείπουν, βέβαια οι εξαιρέσεις, με πρώτη και κύρια την *Πυραμίδα* 67 του Ρένου (Αποστολίδη) (1950)²⁹³, που γράφεται «εν θερμώ», με κριτική και καταγγελτική διάθεση εναντίον κάθε εξουσίας, κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου Πολέμου, στον οποίο ο συγγραφέας υποχρεώθηκε να υπηρετήσει στον εθνικό στρατό. Το ύφος του κειμένου προσεγγίζει περισσότερο τη μαρτυρία ή ένα συνεχή διάλογο παρά τη μυθιστορηματική αφήγηση²⁹⁴. Αυτή είναι σχεδόν η μόνη ευθεία παρουσίαση του Εμφυλίου Πολέμου κατά τα χρόνια αυτά. Περισσότερα έργα αναφέρονται στο διάστημα της Κατοχής, για παράδειγμα τα μυθιστορήματα συντηρητικών συγγραφέων, με μορφή χρονικού, όπως η τριλογία του Ρόδη Ρούφου (Προβελέγγιου) *Χρονικό μιας Σταυροφορίας*, με πρώτο τόμο τη *Ρίζα του Μύθου* (1954) και η *Τειχομαχία* του Θ. Δ. Φραγκόπουλου (1954). Σε αυτά οι Γερμανοί υπάρχουν μόνο στο φόντο, ενώ οι πραγματικοί εχθροί των εθνικοφρόνων φοιτητών είναι οι Κομμουνιστές²⁹⁵. Ήδη τα γεγονότα της Αντίστασης και η ιδεολογία της έχουν επισκιαστεί από τα όσα ακολούθησαν, όπως φαίνεται και στην *Πολιορκία* του Αλέξανδρου Κοτζιά (1953), που περιγράφει την αντικομμουνιστική δράση ενός αντλήρωα αξιωματικού της Χωροφυλακής, όσο και στο έργο του Νίκου Κάσδαγλη *Τα Δόντια της μυλόπετρας* (1955), που ασχολείται με την πάλη δύο συμμοριών. Τα έργα αυτά ξεφεύγουν από τις συμβάσεις του χρονικού, αποδίδοντας σε μεγαλύτερο βαθμό το κλίμα της εποχής παρά τα ίδια τα γεγονότα, που λειτουργούν περισσότερο ως φόντο²⁹⁶.

Αλλά και από την πλευρά των «στρατευμένων» Αριστερών λογοτεχνών, κατά τη δεκαετία του '50 απουσιάζουν σε μεγάλο βαθμό μυθιστορηματικά έργα που να αναφέρονται στην Αντίσταση και τον Εμφύλιο, σε αντίθεση με το πρώτο διάστημα μετά το τέλος του πολέμου και αμέσως μετά τα Δεκεμβριανά, όταν είχαν ξεκινήσει να εκδίδονται τα πρώτα αντιστασιακά πεζογραφήματα (*Φωτιά* του Δημήτρη Χατζή) και έργα γύρω από το Δεκέμβρη (*Μεγάλος Δεκέμβρης* Μενέλαου Λουντέμη, *Απάντηση σε 5 ερωτήματα* Μέλπως Αξιώτη)²⁹⁷. Η σιωπή αυτή εξηγείται εν μέρει από τους ασφυκτικούς περιορισμούς της λογοκρισίας, που εμποδίζουν την ελεύθερη έκφραση των λογοτεχνών και την ενασχόλησή τους με τον Εμφύλιο Πόλεμο, ενώ και η Αντίσταση έχει χάσει τη νομιμοποιητική της δύναμη και μυθοπλαστική γοητεία, λόγω της συνάρτησής της με τα όσα επακολούθησαν και την ήττα του λαϊκού αγώνα και των ιδανικών που πρόσβευε²⁹⁸.

Η ουσιαστικότερη λογοτεχνική επεξεργασία της μνήμης των πολέμων θα ξεκινήσει αργότερα, σε έργα όπως οι *Ακυβέρνητες Πολιτείες* του Στρατή Τσίρκα (1960-65), όπου η

ρεαλιστική απόδοση των γεγονότων και των καταστάσεων συμβαδίζει με νεωτερικές αναζητήσεις στο ύφος και στο στήσιμο της πλοκής, δημιουργώντας ένα αμιγώς λογοτεχνικό έργο, μακριά από το χρονικό, τη μαρτυρία ή το «μυθιστόρημα με κλειδιά»²⁹⁹. Ωστόσο, ο συγγραφέας δεν απέφυγε τις κατηγορίες από την «ορθόδοξη» αριστερή κριτική ότι διέσυρε το κίνημα της Μέσης Ανατολής παρουσιάζοντας τη μικρότητα των ηγετών του και ότι έγραφε λογοτεχνία της παρακμής και της ήττας³⁰⁰. Ακόμα αργότερα ακολουθεί η διαπραγμάτευση του Εμφυλίου Πολέμου, με την *Κάθοδο των Εννιά* του Θανάση Βαλτινού (1963)³⁰¹, και κατόπιν, η αλληγορική και συμβολική μετουσίωση του παραλογισμού που χαρακτήριζε την εμφυλιοπολεμική πραγματικότητα του ένοπλου αγώνα ή την εξωπραγματική βαρβαρότητα της Μακρονήσου, με το *Λοιμό* του Αντρέα Φραγκιά (1972)³⁰² και το *Κιβώτιο* του Άρη Αλεξάνδρου (1975)³⁰³.

A.4.β.ii. Η νέα πραγματικότητα και οι εκφραστές της

Παρά το «πέπλο σιωπής» που καλύπτει τον ίδιο τον Εμφύλιο Πόλεμο στην πεζογραφία των δύο πρώτων μετεμφυλιακών δεκαετιών, ωστόσο, οι συνέπειές του βρίσκονται σε κάθε πτυχή της ζωής, αναπόδραστες, και ιδιαιτέρως των λαϊκών στρωμάτων ή των παλαιών αγωνιστών, κρατώντας ζωντανή τη μνήμη του. Το ενδιαφέρον των λογοτεχνών στρέφεται προς τα καθημερινά προβλήματα επιβίωσης στην μετεμφυλιακή πραγματικότητα, στο άγχος της βιοπάλης σε έναν όλο και πιο απάνθρωπο κόσμο, όπου οι επιβιώσαντες πασχίζουν να βρουν το δρόμο τους, αποκομμένοι από όσα γνώριζαν και πίστευαν. Μιλώντας για τα σύγχρονά τους προβλήματα μέσα από τις προσωπικές ιστορίες των ηρώων τους, αντιπροσωπευτικοί λογοτέχνες όπως ο Αντώνης Σαμαράκης, ο Δημήτρης Χατζής και ο Αντρέας Φραγκιάς, αποτυπώνουν συνάμα και το μέγεθος των επιπτώσεων της «κρίσιμης δεκαετίας του '40» στο σύνολο της κοινωνικής ζωής της εποχής τους. Ο Εμφύλιος, εν τη απουσία του, είναι πανταχού παρών³⁰⁴.

A.4.β.ii.1. Αντώνης Σαμαράκης: *Ζητείται Ελπίς*

Ιδιάζουσα περίπτωση μεταξύ των μεταπολεμικών πεζογράφων είναι ο «ουμανιστής» Αντώνης Σαμαράκης με τις συλλογές διηγημάτων του *Ζητείται Ελπίς* και *Αρνούμαι*, που εκδόθηκαν το 1954 και το 1961 αντίστοιχα³⁰⁵. Σε σύντομα, αφαιρετικά διηγήματα, ο Σαμαράκης αποτυπώνει τα αδιέξοδα της μετεμφυλιακής εποχής και τους προβληματισμούς που άφησαν πίσω τους οι πόλεμοι και η διάψευση των υποσχέσεων και των ιδανικών (*Οδός Ταχυδρομείου*, *Αρνούμαι*). Περιγράφεται η ζωή στις μεγάλες πόλεις, που γίνεται όλο πιο καταπιεστική και αγχωτική για τον άνθρωπο, ο οποίος αποκομμένος από την αθωότητα των παιδικών του χρόνων, χάνει την επαφή του με τον εσώτερο εαυτό του και τις πραγματικές του ανάγκες και ζει εγκλωβισμένος σε μια μοναχική καθημερινότητα (*Ξανθός Ιππότης*, *Μια νύχτα...*, *Το σπίτι*). Η

βιομηχανική ανάπτυξη με την άναρχη δόμηση των πόλεων αφήφά τις ανθρώπινες ανάγκες και διαστάσεις, κλείνοντας τους ήρωες (απρόσωπους δημοσίους υπαλλήλους, εργαζόμενους, ανέργους) σε μια ασφυκτική, απάνθρωπη πραγματικότητα, χωρίς περιθώρια διαφυγής (*Ο Τοίχος, Συνοριακός Σταθμός*).

Αρκετά από τα διηγήματα περιστρέφονται γύρω από την επίδραση των πολέμων στην ίδια την υπόσταση των ανθρώπων, αφού τους αφαιρούν την ανθρωπιά τους, την προσωπικότητά τους (*Το Ποτάμι, Πολεμική Ιστορία*) αλλά και τα όνειρά τους για το μέλλον (*Ζητείται Ελπίς*), με τη συνεχή απειλή ενός νέου παγκοσμίου πολέμου να επικρέμεται. Σε κανένα σημείο δεν κατονομάζεται ο συγκεκριμένος πόλεμος στον οποίο αναφέρεται ο αφηγητής και η αοριστία προσδίδει στις καταστάσεις οικουμενική ισχύ³⁰⁶. Οι εχθροί είναι πάντα κάποιοι ακαθόριστοι «άλλοι» που μιλούν διαφορετική γλώσσα, λέγοντας όμως τα ίδια συνθήματα στο ραδιόφωνο (*Οδός Ταχυδρομείου*) και έχοντας τις ίδιες ανάγκες και επιθυμίες (*Το ποτάμι*). Οι σπάνιες στιγμές αναγνώρισης της κοινής ανθρώπινης φύσης, όποτε ξεπερνά την επίκτητη ιδιότητα του στρατιώτη ή του εχθρού, προσφέρουν τη μόνη ελπίδα διαφυγής από τη ζοφερή πραγματικότητα που βιώνουν οι ήρωες του Σαμαράκη³⁰⁷.

Ακόμα και μετά το τέλος τους, οι πόλεμοι έχουν αφήσει πίσω τους φτώχεια και κακουχίες, απειλώντας την επιβίωση των απλών μεροκαματιάρηδων (*Η Σαρξ, Το ποδήλατο, Σ' έναν συνοριακό σταθμό*) την ώρα που συνεχίζεται η υποκρισία στους κόλπους των ανώτερων τάξεων, με τις λαμπρές τελετές και τους κοινωφελείς συλλόγους.

Το σύνολο του έργου διαπερνά η ανάγκη να βρεθεί μια ελπίδα για έναν καλύτερο κόσμο, μια ελπίδα που συνεχώς διαψεύδεται, αφού είναι αστήρικτη, όπως και η πεποίθηση του ανέργου στο *συνοριακό σταθμό*, ότι θα κέρδιζε το λαχείο που θα έπαιρνε με τα τελευταία του χρήματα, ενώ έχει χάσει κάθε ελπίδα να βρει δουλειά.

Ενώ ο Σαμαράκης αποτυπώνει με ρεαλισμό και απλή γλώσσα τα αδιέξοδα, το αίσθημα ασφυξίας και την απελπισία της σύγχρονης ζωής, ο ρεαλισμός δεν φτάνει στην ίδια τη γραφή του με την αοριστία της, ούτε η οικονομία της πλοκής και η κατασκευή των χαρακτήρων ακολουθεί τις επιταγές της αληθοφάνειας. Ενίοτε οι καταστάσεις ξεφεύγουν από τα πλαίσια του πιστευτού (*Το ποτάμι, Πολεμική Ιστορία*) και λειτουργούν ως παραβολές, ή οχήματα για να περάσει με αφαιρετικό, σχηματικό τρόπο ξεκάθαρο το μήνυμα ή ο προβληματισμός που θέτει ο συγγραφέας. Τα αδιέξοδα των ηρώων, η συνειδητοποίηση της αέναης επανάληψης του ίδιου δρόμου που παίρνει η ανθρωπότητα (*Το Ποδήλατο*), με τις ίδιες καταστροφικές επιλογές (το

παιδί που παίζει πόλεμο στην *Πολεμική Ιστορία*), λειτουργούν ως έναυσμα για τον προβληματισμό του αναγνώστη και την αμφισβήτηση της τάξης των πραγμάτων.

Στο διήγημα *Ζητείται Ελπίς* συμπυκνώνονται όλα τα θέματα που έχει θίξει ο Σαμαράκης στα προηγούμενα της συλλογής: οι αυτοκτονίες για οικονομικούς λόγους, η απογοήτευση, οι ματαιωμένες ελπίδες μετά το τέλος του πολέμου, που δεν έφερε έναν καλύτερο κόσμο, η υποκρισία της κοσμικής κινήσεως, η σύγχυση σε κάθε τομέα, ο φόβος και η αθλιότητα, η αδιαφορία. Το συμπέρασμα είναι ότι πρόκειται για έναν άνθρωπο που έχει χάσει τις ελπίδες του σε μια απέλπιδα εποχή.

A.4.β.ii.2. Αντρέας Φραγκιάς: *Η Καγκελόπορτα*

Παρόμοιο κλίμα απελπισίας και ασφυξίας επικρατεί και στο λίγο μεταγενέστερο έργο του Αντρέα Φραγκιά, *Η Καγκελόπορτα* (1962), το μυθιστόρημα με «θέση»³⁰⁸ που εκτυλίσσεται σε μια εργατική συνοικία της Αθήνας στα μέσα της δεκαετίας του '50³⁰⁹. Εδώ τον πρώτο λόγο έχει ο αγώνας για επιβίωση στη δύσκολη πραγματικότητα που άφησε πίσω του ο Εμφύλιος. Στα δωμάτια των σπιτιών γύρω από την κοινή αυλή που περικλείει η καγκελόπορτα του τίτλου ζουν άνθρωποι και οικογένειες βαθιά στιγματισμένες από τον πόλεμο· από την Ισμήνη, αρραβωνιαστικιά ενός θανατοποινίτη αρχιτέκτονα, του Άγγελου, ο οποίος καταδικασμένος σε θάνατο από το 1947 ακόμα κρύβεται το 1954 – ακόμα και από τους αγαπημένους του, που αγνοούν την τύχη του· μέχρι τους παλιούς του συντρόφους και συναγωνιστές, που έχουν πλέον εγκαταλείψει κάθε σκέψη πέρα από τον καθημερινό αγώνα της επιβίωσης. Υπάρχει ένα διάχυτο κλίμα φόβου – η απειλή της σύλληψης για τον Άγγελο, των περαστικών στο δρόμο που μπορεί να σταματήσουν τον παλιό του φίλο Στάθη, αλλά και ο φόβος της οικονομικής αποτυχίας και καταστροφής που κατατράχει τον οικονομολόγο Αντώνη (σελ. 8-14).

Η εποχή φωτίζεται από στιγμιότυπα και συνεχείς διμερείς αντιθέσεις, σαν κινηματογραφικά ενσταντάνέ, που αισθητοποιούν τις διαφορές όψεις της ζωής στη δεκαετία του '50³¹⁰. Ο Αντώνης, άλλος ένας παλιός «σύντροφος», παντρεμένος πλέον και σε συνεχή αναζήτηση κεφαλαίων για τις επιχειρηματικές του πρωτοβουλίες, αναγκάζεται να εργάζεται ως πλασιέ, ενώ τα χρέη σωρεύονται και οι προσπάθειές του να αδράξει τις ευκαιρίες πλουτισμού που βλέπει γύρω του πέφτουν στο κενό. Η αποτυχία του Αντώνη, παρά τις γνώσεις του και τις ιδέες του σε αυτήν τη νέα εποχή της ραγδαίας ανάπτυξης και των φωτεινών επιγραφών, έρχεται σε οξεία αντιπαράθεση με την ανούσια ζωή και απροβλημάτιστη οικονομική δραστηριότητα των κύκλων του επενδυτικού κεφαλαίου στους οποίους προσπαθεί μάταια να εισχωρήσει ως μέλος της νέας, ανερχόμενης τάξης τεχνολόγων, συμβούλων και διευθυντών (σελ. 47). Στην απελπισία του να

εκμεταλλευτεί το σύστημα για να «πιάσει την καλή» ο επίδοξος επιχειρηματίας στρέφεται στον πρώην μαυραγορίτη δωσίλογο και νυν τοκογλύφο Θόδωρο, με τον οποίο δεν θα καταδεχόταν παλαιότερα να ανταλλάξει ούτε μια καλημέρα. Είναι και ο μόνος που φαίνεται αλώβητος από το τραύμα της Κατοχής, αφού και μετά το τέλος του πολέμου παραμένει στα πράγματα, κλειδί για την επιτυχία των οικονομικών σχεδίων του Αντώνη, ο οποίος, καταπατώντας τα ιδανικά του, πασχίζει να βρει τρόπο να εκμεταλλευτεί και ο ίδιος «το πιο φθηνό προσφερόμενο είδος» – τα ανθρώπινα χέρια, που παράγουν αξία για όσους έχουν τα μέσα της παραγωγής (σελ. 82). Έτσι, με το κυνήγι του κέρδους και της καταξίωσης ολοκληρώνεται η διάβρωση των συνειδήσεων που ξεκίνησε με την κρατική καταστολή και την ήττα της Αριστεράς στον Εμφύλιο.

Το κυνήγι της ευκαιρίας και της επιτυχίας με κάθε κόστος (το παιδί που περιμένει αλλά αναγκάζεται να ρίξει η γυναίκα του Αντώνη, η Ευαγγελία, οι απολύσεις των εργατών) αποδεικνύεται εξίσου μεγάλη καταδίκη με τη θανατική καταδίκη του Άγγελου, κι ας τον έχουν ξεχάσει όλοι εκτός από εκείνους που ζητούν να τον εκτελέσουν. Τώρα οι προτεραιότητες έχουν αλλάξει, οι καιροί κυλάνε «χωρίς Ιστορία», «προσφέρονται για μεγάλες επικερδείς δουλειές» (σελ. 50), και ο Αντώνης δε θέλει ούτε να θυμάται ούτε να μιλά για την Κατοχή και το Χαϊδάρι, όσο κι αν αυτές οι εμπειρίες τον έχουν στιγματίσει (σελ. 45-46). Ωστόσο, ως πρώην αγωνιστής, ακόμα αυτοπροσδιορίζεται ως τίμιος, ενώ οι δοσοληψίες του τον στρέφουν στο δρόμο της ατιμίας (χαρακτηριστικός είναι ο συμβολισμός του πύργου από κονσέρβες σάπιου κρέατος που στοιβάζεται στο σπίτι του και από τις οποίες αδυνατεί να απαλλαγεί). Αλλά και οι άλλοι άνθρωποι και οι σχέσεις τους έχουν αλλάξει, έχουν απομακρυνθεί ο ένας από τον άλλον, έχουν κλειστεί ο καθένας στα δικά του προβλήματα κι έχουν γίνει καχύποπτοι (σελ. 84). Οι πόρτες των παλαιών φίλων της Κατοχής παραμένουν κλειστές για τον Αντώνη (σελ. 90).

Διαφορετική αντιμετώπιση του παρελθόντος του έχει ο Ευτύχης, ο οποίος έχει χτίσει όλη του την ταυτότητα γύρω από την ιδιότητα του σαλταδόρου της Κατοχής. Το γεγονός ότι εκείνος επιβίωσε ενώ ο φίλος του έλιωσε κάτω από τις ρόδες ενός καμιονιού τον βάρυνε με το ηθικό χρέος προς την αδελφή του χαμένου του φίλου, αλλά τον προίκισε και με αυτοπεποίθηση και τη βεβαιότητα ότι μπορεί να επιτύχει στα σχέδιά του να στήσει μια ήσυχη δουλειά, χωρίς «τρέξιμο», με την προίκα που εξασφάλισε εκβιαστικά από τον πεθερό του. Ο πόλεμος του έδωσε δυναμισμό, κάνοντάς τον ταυτόχρονα κυνικό και αδίστακτο. Ο στόχος τόσο για τον Ευτύχη όσο και για τον Αντώνη και την Ευαγγελία είναι να απελευθερωθούν από τη φτωχική και μίζερη ζωή της αυλής όπου παραμένουν εγκλωβισμένοι.

Αλλά και για τον Άγγελο το γεγονός ότι δεν έχει συλληφθεί και έχει κατορθώσει να αποφύγει την εκτέλεση δεν σημαίνει και ότι νιώθει απελευθερωμένος, αφού έχει αποκοπεί από τους φίλους και συντρόφους του και ζει κλεισμένος σε ένα σκοτεινό δωμάτιο, δεσμώτης του φόβου, εμπόλεμος ακόμα και απομονωμένος (σελ. 136). Αν οι προσπάθειες του Αντώνη και του Ευτύχη να στήσουν υφαντουργική επιχείρηση δείχνουν τη νέα εποχή με τους προβληματισμούς της, στην περίπτωση του Άγγελου φαίνονται ξεκάθαρα τα κατάλοιπα της προηγούμενης εποχής, του Εμφυλίου. Για τον Άγγελο και την Ισμήνη ο πόλεμος ποτέ δεν τελείωσε και φαίνονται καταδικασμένοι να συνεχίσουν την ύπαρξη-ανυπαρξία της παρανομίας, χωρίς να κατορθώνουν να αποδράσουν από τους περιορισμούς και τους καταναγκασμούς που άφησε πίσω του ο Εμφύλιος.

Παράλληλα, φαίνεται πως προετοιμάζεται μια νέα παγκόσμια σύρραξη, με εφιαλτικές συνέπειες, που υψώνει εμπόδια σε κάθε ελπίδα για το μέλλον. Έτσι, τα δημοσιεύματα των εφημερίδων παρεμποδίζουν τις προσπάθειες των απλών ανθρώπων να ξαναβρούν έναν ομαλό ρυθμό ζωής, αναζωπυρώνοντας τους χθεσινούς τους φόβους με την απειλή ενός νέου, επικείμενου πολέμου (σελ. 145, 159).

Τελικά η απελευθέρωσή των ηρώων του Φραγκιά δεν εξαρτάται από τους εξωτερικούς παράγοντες – την πορεία της οικονομίας και τις παραγγελίες της επιχείρησης για τον Αντώνη ή την αμνήστευση για τον Άγγελο και τη λήξη της Ανταρσίας, η οποία θα κηρυχθεί πολύ αργότερα. Μόνο όταν αποφασίσουν να αγνοήσουν το φόβο, θα κατορθώσουν να απελευθερωθούν από το παραλυτικό βάρος της αναποφασιστικότητας και της ανυπαρξίας και να διεκδικήσουν τη ζωή τους.

Αν και το έργο αυτό κατηγορήθηκε ως υπερβολικά σχηματικό, με ήρωες που ενσαρκώνουν στερεοτυπικά την εξάρτηση της προσωπικότητας του ατόμου από την παραγωγή³¹¹, προσφέρει μια ρεαλιστική εικόνα των δυσκολιών της ζωής στις αθηναϊκές γειτονιές των αρχών της δεκαετίας του '50, παρουσιάζοντας τους μετασχηματισμούς που συντελούνταν σε άτομα και κοινωνία.

A.4.β.ii.3. Δημήτρης Χατζής: *Το τέλος της μικρής μας πόλης*

Ο μετασχηματισμός της ελληνικής κοινωνίας απασχολεί και τον Δημήτρη Χατζή στο *Τέλος της μικρής μας πόλης* (1963), μια συλλογή επτά διηγημάτων, όπου οι κοινωνικές δομές και παραδόσεις που χάνονται αναδεικνύονται μέσα από προσωπικές περιπτώσεις κατοίκων μιας μικρής επαρχιακής πόλης³¹². Αν και η πόλη δεν κατονομάζεται, είναι εμφανές ότι ο συγγραφέας

γράφει για τη γενέτειρά του, τα Ιωάννινα, δίνοντας μέσω της γενίκευσης καθολική ισχύ στις τάσεις που σκιαγραφούνται στις ιστορίες των μεμονωμένων ηρώων του.

Τα διηγήματα καλύπτουν μια χρονική περίοδο από τον μεσοπόλεμο μέχρι την πρώτη μεταπολεμική δεκαετία και μόνο σε τρία γίνεται ρητή αναφορά στα γεγονότα του Πολέμου (*Σαμπεθάι Καμπιλής, Η Θεία μας η Αγγελική, Μαργαρίτα Περδικάρη*). Η σκιά των πολέμων, ωστόσο, είναι εμφανής σχεδόν σε όλα τα διηγήματα, αφού υπονοείται ως ένα από τα αίτια των μεταβολών που σημειώθηκαν στην πόλη, μαζί με την εκβιομηχάνιση (*Ο Σιούλας ο Ταμπάκος*), τον τουρισμό (*Ο Τάφος*) και την αστική επέκταση (*Ο Ντέτεκτιβ*). Ο Χατζής εστιάζει σε αυτούς τους μετασχηματισμούς –τα παραδοσιακά επαγγέλματα που χάνονται, τη διάλυση των παραδοσιακών δεσμών και την παρακμή των παλαιών αρχόντων– παρουσιάζοντας συνάμα τις διαχρονικές συνέχειες σε ένα «πυκνότατο και γλαφυρότατο διάγραμμα της κοινωνικής μας περιπέτειας»³¹³.

Έτσι, στο διήγημα *Σαμπεθάι Καμπιλής*, μαζί με τη μοίρα και τη σύγκρουση των πρωταγωνιστών, του εκπροσώπου της παλαιάς τάξης και ανεπίσημου ηγέτη της εβραϊκής κοινότητας των Ιωαννίνων, Σαμπεθάι Καμπιλή, και του νεαρού προστατευόμενου του επαναστάτη «προφήτη», Γιοσέφ Ελιγιά, παρακολουθούμε τη διασάλευση της τάξης στην κοινότητα των Εβραίων, όπως και σε όλη την πόλη (σελ. 67). Η εβραϊκή κοινότητα, υπό τον απόλυτο έλεγχο και την καθοδήγηση του Καμπιλή παραμένει στην πόλη και τελικά αφανίζεται ολοσχερώς. Το προσωπικό δράμα του Σαμπεθάι Καμπιλή, ο οποίος προτιμά να οδηγήσει το λαό του στον όλεθρο παρά να χάσει τον έλεγχό του και να επιτρέψει την απελευθέρωσή του από τις αναχρονιστικές επιταγές της παράδοσης και του θρησκευτικού νόμου, εικονίζει ταυτόχρονα τη σύγκρουση των παλαιών αρχόντων με τις δυνάμεις της προόδου και της ανανέωσης. Αντιμέτωπη με την απειλή εναντίον των κεκτημένων της, η άρχουσα τάξη Εβραίων και Χριστιανών δρα συντονισμένα, μέσω ενός στέρεου πλέγματος αλληλεξαρτήσεων, σχέσεων συμφέροντος και διαφθοράς, για να εξουδετερώσει την αμφισβήτηση που συμβολίζεται με τον κομμουνιστή ποιητή Γιοσέφ Ελιγιά³¹⁴.

Η λειτουργία του πλέγματος των πελατειακών σχέσεων, η διαφθορά των αρχών και οι ασφυκτικοί περιορισμοί της κοινωνικής κριτικής στην ελληνική επαρχία κυριαρχούν και στα διηγήματα *Ο Τάφος* και *Η Διαθήκη του Καθηγητή*, όπου φαίνεται ο βαθμός που οι προσωπικές φιλοδοξίες και οι μικρότητες επισκιάζουν το συλλογικό συμφέρον και καταπατούν κάθε έννοια δικαιοσύνης, παρά τις προσπάθειες μονάδων, όπως ο Σπούργος, ο ιδιοκτήτης μιας παράγκας-ταβέρνας, που άλλο δε ζητούσε παρά έναν ήρεμο τόπο, αφού δεν μπορούσε να ημερέψει τα

αδέλφια του που σκοτώνονταν μεταξύ τους (σελ. 26-27), ή ο καθηγητής που ήθελε οι μαθητές του να μη μεγαλώσουν μόνο στα χρόνια αλλά να γίνουν και «άντρες, στην ψυχή και στο νου» (σελ. 175-179). Οι ισορροπίες ισχύος σε αυτήν την κοινωνία είναι τόσο επισφαλείς που με την παραμικρή αφορμή (όπως οι φήμες για τη διαθήκη του καθηγητή) κλονίζονται ή καταρρέουν, ενώ η πρόοδος έρχεται και σαρώνει τα όνειρα μιας ζωής, δείχνοντας τη ματαιότητά τους. Έτσι ο κυρ-Αντώνης, λυσσαλέος πολέμιος και ανταγωνιστής του Σπούργου, ένας ευυπόληπτος πολίτης, στήριγμα της κοινωνίας και της πατροπαράδοτης τάξης, ο οποίος για χρόνια περίμενε να φτιαχτεί ο δρόμος για να φέρει πελατεία στην παράγκα του (22-23), βλέπει μαζί με το δρόμο να καταφθάνει ο ανταγωνισμός του νυχτερινού κέντρου με τους χορούς, τα χρωματιστά φώτα και τις μπενζίνες, για να μείνει τελικά μόνος στην «ερημιά του τάφου» (σελ. 35-40).

Σαθρή αποδεικνύεται η καθεστηκία τάξη και στο διήγημα *Μαργαρίτα Περδικάρη*, όπου η συμμετοχή της ηρωίδας στην Αντίσταση έρχεται ως μια καταδικασμένη αντίδραση προς την ασφυκτική μιζέρια και το νοσηρό κλίμα που επικρατεί στην ξεπεσμένη αρχοντική της οικογένεια. Πρόκειται για μια αρχοντιά που εξαντλείται σε μια επιφανειακή επίστρωση, αφού η μικροψυχία, οι ζήλιες και οι έχθρες μεταξύ των Περδικάρηδων καθιστούν αδύνατη τη συλλογική αντιμετώπιση των προβλημάτων και την προσαρμογή της οικογένειας στη σύγχρονη εποχή.

Παρά το λυρισμό στο ύφος³¹⁵ και τον απατηλά νοσταλγικό τίτλο, που παραπέμπει στο γνωστό θεατρικό έργο του Thornton Wilder, *Η μικρή μας πόλη*, ο Χατζής κάθε άλλο παρά ωραιοποιεί ή χαρίζεται στην παραδοσιακή τάξη πραγμάτων της ελληνικής επαρχίας. Τα επαναστατικά ιδανικά της νέας εποχής έρχονται σαν πνοή ανανεωτικού ανέμου που μαζί με τις οικονομικές μεταβολές και την εκβιομηχάνιση ανατρέπουν τα παραδοσιακά σχήματα. Έτσι καταρρέουν ακόμα και όσες ομάδες στο παρελθόν λειτουργούσαν ως δίχτυ ασφαλείας για τα άτομα, όπως η γειτονιά στο *Η θεία μας η Αγγελική*, η οποία καταστρέφεται από τις διαιρέσεις και τις ανατροπές του πολέμου. Όσοι ήρωες δεν μπορούν να προσαρμοστούν στις νέες συνθήκες, όπως κατορθώνουν οι ταμπάκηδες που εγκαταλείπουν την υπεροπτική τους απομόνωση και στρέφονται σε άλλη πηγή βιοπορισμού, «τελειώνουν μαζί με την κοινωνική ομάδα» τους³¹⁶.

A.4.β.iii. Τα «θύματα ειρήνης»: η δεύτερη μεταπολεμική γενιά

Αν η πρώτη μεταπολεμική γενιά παρακολουθεί και σημειώνει τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς του μετεμφυλιακού κόσμου ως αποτέλεσμα και της δικής της δράσης, η δεύτερη υφίσταται τις συνέπειες των πολέμων χωρίς να μπορεί να διεκδικήσει μερίδιο της ευθύνης ή να στηριχθεί με ακλόνητη πίστη στα ιδανικά των προκατόχων της. Οι συγγραφείς αυτοί, που βίωσαν την Κατοχή και τον Εμφύλιο ως παιδιά ή έφηβοι, στην ενηλικίωσή τους

κατατρύχονται από τις μνήμες όσων είδαν, φέρουν το βαρύ φορτίο της ένδοξης γενιάς που προηγήθηκε και προσπαθούν συνάμα να βρουν τη δική τους φωνή, εγκλωβισμένοι στα αδιέξοδα της νέας εποχής³¹⁷. Η απουσία κατακλυσμιαίων πολεμικών γεγονότων και ενός κοινού οράματος σε μια εποχή (επιφανειακής τουλάχιστον) ειρήνης έχει ως αποτέλεσμα οι αναζητήσεις της γενιάς αυτής να ποικίλλουν σε μεγαλύτερο βαθμό από εκείνες της προηγούμενης³¹⁸. Παρόλο που οι νέοι συγγραφείς παρακολουθούν την πνευματική κίνηση και τα νέα ρεύματα της εποχής τους, όπως τους Αμερικανούς συγγραφείς, τους γάλλους υπαρξιστές και το *nouveau roman*³¹⁹, η ανανέωση που επιχειρούν αφορά λιγότερο την μορφή ή τα εκφραστικά μέσα, και περισσότερο το περιεχόμενο.

Στα γραπτά της η νέα γενιά εκφράζει τους κοινούς προβληματισμούς για τα αδιέξοδα της ζωής στη μεγαλούπολη³²⁰, περιγράφει την αποπνικτική στασιμότητα της ζωής στην επαρχία και το ασφυκτικό κλίμα που δημιουργεί ο παραλογισμός των θεσμών. Τα κείμενά της αποπνέουν αγανάκτηση για το κατεστημένο και απηχούν το αίτημα για αλλαγή και εκδημοκρατισμό, ενώ καταδεικνύουν τον κίνδυνο σύνθλιψης και εκμηδενισμού του ατόμου από τον τεχνολογικό πολιτισμό και την κοινωνία της αφθονίας. Στο διαβρωτικό κλίμα του Ψυχρού Πολέμου οι ήρωες των συγγραφέων αυτών βρίσκονται σε αδιέξοδο, αθώα θύματα ενός παρελθόντος που αδυνατούν να ξεπεράσουν, χωρίς οδό διαφυγής ή πυξίδα να τους καθοδηγήσει σε ένα μέλλον που επισείει τη μόνιμη απειλή του πυρηνικού πολέμου³²¹.

A.4.β.iii.1. Βασίλης Βασιλικός: *Θύματα Ειρήνης*.

Ο τίτλος του μυθιστορήματος του Βασίλη Βασιλικού, *Θύματα Ειρήνης*, που εκδόθηκε το 1956, θα μπορούσε να χαρακτηρίσει όλη τη Δεύτερη Μεταπολεμική Γενιά και αντικατοπτρίζει τα αισθήματα του συγγραφέα και των ηρώων του απέναντι στην ελληνική πραγματικότητα της δεκαετίας του '50³²². Στο έργο αυτό ο Βασιλικός ανέλαβε το φιλόδοξο και τολμηρό εγχείρημα να «ζωγραφίσει το πορτραίτο της Πρώτης Μεταπολεμικής Γενιάς», όπως παρατήρησε ο Βάσος Βαρίκας, σε αντιστοιχία με την *Αργώ* του Θεοτοκά, αλλά με εμφανείς τις διαφορές της μεταπολεμικής νεολαίας με τα «σπασμένα φτερά» από τη δυναμική και αισιόδοξη γενιά του '30³²³. Η αφήγηση παρακολουθεί τη ζωή, τους προβληματισμούς και τις προσπάθειες μιας παρέας νέων ανδρών να βρουν το δρόμο τους και να αφήσουν το στίγμα τους στην αδιέξοδη και ανέλπιδη πραγματικότητα της μετεμφυλιακής Θεσσαλονίκης.

Πλάι στην ομάδα των νέων, η πόλη αποτελεί τον άλλον πρωταγωνιστή του έργου. Το τοπίο παρουσιάζεται στο ξεκίνημα του έργου και στην αρχή της κάθε ενότητας, αποτελώντας ένα σκηνικό, αλλά και οδηγό της δράσης που επιδρά στη διάθεση και στις αποφάσεις των ηρώων με

τις εναλλαγές της πόλης από τη μια εποχή του χρόνου στην άλλη. Η θάλασσα, ως σύμβολο της στασιμότητας και της αποτελμάτωσης συμβάλλει στο αποπνικτικό κλίμα της πόλης και προκαλεί ασφυξία στους ανθρώπους, που αποζητούν απεγνωσμένα οδό διαφυγής από την πόλη ή μια δράση που θα τους δώσει διέξοδο από την πραγματικότητα της ζωής τους (σελ. 67, 84, 86-88)³²⁴.

Η ζωή των ηρώων έχει καθοριστεί σε μεγάλο βαθμό από τα βιώματα του πολέμου, τον οποίον έζησαν ως παιδιά, και από τη σύγχρονή τους πραγματικότητα, που δεν τους αφήνει περιθώρια επιλογής και δράσης. Ήδη από τις πρώτες σελίδες το ασφυκτικό και κλειστοφοβικό κλίμα της εποχής διαποτίζει την ψυχογραφία μιας γενιάς κατεστραμμένης από το ξεκίνημά της (σελ. 67-82), όπου ο θάνατος κάνει αισθητή την παρουσία του με τον παραλυτικό φόβο του Ευτύχιου ότι πάσχει από την καρδιά του και με το περιστατικό ενός φόνου για το οποίο θεωρείται ύποπτος και παρακολουθείται ο Βύρωνας.

Αλλά και οι άλλοι ήρωες βρίσκονται αντιμέτωποι με το αδιέξοδο κάποιου είδους «αναπηρίας» –πραγματικής ή ψυχικής– που νιώθουν να τους εγκλωβίζει, από τον Ανδρέα, με αναπηρία στο ένα πόδι μετά από κάποιο ατύχημα, μέχρι τον Γεράσιμο, που αδυνατεί να αντιμετωπίσει τη σεξουαλικότητά του και καταφεύγει στη θρησκοληψία. Χαρακτηριστική παράλυση και ανικανότητα για δράση βλέπουμε να διακατέχει το Δημήτρη, ο οποίος παρά τις φαινομενικά ευοίωνες προοπτικές του, λόγω παιδικών τραυμάτων βιώνει υπαρξιακό αδιέξοδο, αποξενωμένος από το περιβάλλον του, και επιλέγει τη φυγή σε μηδενιστικές και υπαρξιακές αναζητήσεις οι οποίες τον οδηγούν σε νέο αδιέξοδο. Ο Ζήσιμος, τέλος, συναισθηματικά ακρωτηριασμένος από έναν βίαιο πατέρα και την εγκατάλειψη της μητέρας του, εκμεταλλεύεται την εξωτερική του ομορφιά, ανίκανος να δείξει το πραγματικό του πρόσωπο και να νιώσει γνήσια συναισθήματα. Ζει απομυζώντας τις ερωμένες του και προσπαθεί να αναρριχηθεί κοινωνικά, παρουσιάζοντας μια ψευδή εικόνα για τον εαυτό του με τα πλαστά προσώπια του σκηνοθέτη ή του συνωμότη, που θέλει να σώσει τα αρχαία ελληνικά αγάλματα.

Η πρώτη ρητή αναφορά στην εποχή, στο έτος 1955, και στο θέμα της αγωνίας ενός πολέμου χωρίς τέλος εισάγεται με τον Ηλία – το συγγραφέα που ζει τα δράματα άλλων περισσότερο από τη δική του ζωή και νιώθει το βάρος του χρέους του, να γίνει «ερμηνευτής της αγωνίας των συνανθρώπων του» (σελ. 80-82). Ο Ηλίας γίνεται ο εκφραστής της γενιάς του, μιας γενιάς τραυματισμένης και πρόωρα ωριμασμένης, που «έχουν σπάσει τα φτερά [της] προτού τα δοκιμάσει πετώντας», γράφοντας για να ανακουφιστεί και να ανακουφίσει τα «Θύματα Ειρήνης», όπου η μυθοπλασία περιπλέκεται όλο και περισσότερο με την πραγματικότητα, ενώ

παράλληλα επιδιώκει μέσω της συγγραφής να λυτρωθεί από το φόβο του Γ΄ Παγκοσμίου Πολέμου (σελ. 134, 289-290)³²⁵.

Η αγωνία της νέας γενιάς να βρει κάποια διέξοδο στη δράση και σε κάποιο κοινό ιδανικό εκφράζεται σε διαδοχικά (ανεδαφικά) σχέδια, στα οποία στρέφεται η παρέα με ενθουσιασμό, όπως η έκδοση ενός περιοδικού. Οι ήρωες αρπάζονται από την ιδέα σαν φυλακισμένοι, ζητώντας να αποφύγουν την ανία, αλλά καμία στιγμή δεν μοιράζονται ένα κοινό όραμα για την υλοποίηση ενός σχεδίου, αφού αυτό αποτελεί περισσότερο τρόπο αποφυγής των εσωτερικών τους φόβων και αδιεξόδων (σελ. 88-89). Ωστόσο, με το σχέδιο του νέου περιοδικού προβάλλει η ιδέα μιας νέας γενιάς που έχει συνείδηση του εαυτού της ως ξέχωρης από τις προηγούμενες, έχει πίστη στον εαυτό της και στη ζωή παρά τη φανερό της εξάρτηση από την παλαιά γενιά, που της προξενεί οίκτο και αντίδραση (σελ. 93-94, 144). Το ναυάγιο του σχεδίου (145-151) αφήνει τους ήρωες να επιδίδονται σε μεμονωμένες προσπάθειες δραστηριοποίησης και προσωπικής προβολής, όπως ο Όμιλος Φίλων για τον Εξωραϊσμό της Θεσσαλονίκης, η Ευρωπαϊκή Κίνηση Νέων (107-108) ή η συμμετοχή στις φοιτητικές οργανώσεις.

Χαρακτηριστική του αποπροσανατολισμού της νέας γενιάς είναι η περιγραφή μιας φοιτητικής συνέλευσης, η οποία διχάζεται ήδη από το πρώτο άρθρο της ημερησίας διάταξης, για το αν θα είναι «πανφοιτητική» ή σκέτη «φοιτητική». Οι φοιτητές είναι νέοι και γεμάτοι διάθεση για κινητοποιήσεις, αλλά χωρίς σαφή στόχο. Το μόνο σύνθημα που τους ενώνει τελικά είναι το «Κύπρος-Ένωση» (111-119).

Οι αποτυχημένες προσπάθειες των νέων να βρουν ένα κοινό ιδανικό που να δώσει νόημα στη ζωή τους και που να αξίζει να αγωνιστούν γι' αυτό αντανakλά τους προβληματισμούς και τις πολιτικές τάσεις της εποχής. Το Κυπριακό ζήτημα, όπως είδαμε, κυριάρχησε σε όλη τη δεκαετία του '50 και συσπείρωσε μεγάλο ποσοστό των Ελλήνων, και δεν είναι τυχαίος ο παραλληλισμός του ΑΟΚΑ, του Απελευθερωτικού Οργανισμού των Κλαπέντων Αγαλμάτων, με την Κυπριακή αντι-ιμπεριαλιστική οργάνωση ΕΟΚΑ (σελ. 201). Το όραμα της ευρωπαϊκής ενοποίησης, από την άλλη, συνάντησε λιγότερο γενικό ενθουσιασμό. Για πολλούς δύσκολα γινόταν αποδεκτή η συμμετοχή στην ενωμένη Ευρώπη, και μάλιστα σε πρωταγωνιστικό ρόλο, της Γερμανίας, η οποία είχε συνδυαστεί με την Κατοχή. Έτσι, για τον Ευτύχιο η αποτυχία της Ευρωπαϊκής Κίνησης Νέων συνδυάζεται με τις εικόνες του παιδικού του φίλου, του Εβραϊόπουλου Ίνο, και τις ενοχές του ίδιου που ζει. Αδυνατεί να ξεχάσει και να συγχωρήσει τους Γερμανούς, έστω και στην ενωμένη Ευρώπη (σελ. 156).

Οι νωπές μνήμες του πολέμου αναβιώνουν με το επεισόδιο της Νησίδας Γ΄ στον Έβρο (Ιούλιος-Αύγουστος 1952). Την ίδια ώρα που οι εφημερίδες αναπαράγουν βαρυσήμαντες διακηρύξεις για την πατρίδα και στα καφενεία οι άντρες δηλώνουν πως είναι έτοιμοι να πολεμήσουν και δεν φοβούνται, η αγορά αδειάζει από τρόφιμα. Η συνοριακή αψιμαχία ανακινεί το φάσμα μιας νέας παγκόσμιας σύρραξης, λόγω των φόβων μήπως επιλέξει η ΕΣΣΔ να δώσει συνέχεια, υποστηρίζοντας τη Βουλγαρία, ενώ η Ελλάδα ήδη έχει ενταχθεί στο ΝΑΤΟ. Στο παγκόσμιο στερέωμα συγκεντρώνονται μαύρα σύννεφα, απειλείται κατακλυσμός, για να σκορπίσουν άδοξα στη συνέχεια. Με τη λύτρωση από το άγχος επιστρέφουν οι καθημερινές έγνοιες, με αυξημένη τη συναίσθηση της ματαιότητας τους (171-188).

Παρασυρμένοι από την απογοήτευση μετά τις ατελέσφορες προσπάθειες να βρουν μια διέξοδο στην ανούσια ζωή τους, και από την αίσθηση της ματαιότητας μετά τη λήξη του συναγερμού –ή της ευκαιρίας– του επεισοδίου στον Έβρο, οι φίλοι υιοθετούν το παράτολμο σχέδιο του Ζήσιμου για την «απελευθέρωση των αγαλμάτων» από το μουσείο του Λούβρου (191-197). Η έλλειψη ιδανικών και η ανάγκη να αρπαχτούν οι ήρωες από ένα πλαστό ιδανικό συνάδει με τον παραλογισμό της εποχής, με το συνεχή φόβο για το ξέσπασμα ενός «θερμού» Παγκοσμίου Πολέμου μετά τις απανωτές συγκρούσεις στην Κορέα, την Ινδοκίνα, την Αλγερία και την Κύπρο. Για να δημιουργήσει κανείς, να κάνει σχέδια, χρειάζεται ηρεμία, πίστη και θάρρος, όπως σημειώνει ο «συγγραφέας» Ηλίας, τα οποία λείπουν από την απογυμνωμένη γενιά του, αφού ο φόβος και συνάμα η προσμονή του πολέμου ακυρώνουν την κάθε πρωτοβουλία για δράση, έτσι που «ο Τρίτος Παγκόσμιος Πόλεμος κατάντησε να είναι η μόνη μας ‘σωτηρία’» (σελ. 276-277). Στον κόσμο όπου μεγάλωσε η γενιά αυτή με τις εφιαλτικές παιδικές αναμνήσεις, «πίσω [της] ήταν όλα κατεστραμμένα· μπροστά [της] όλα θολά» (σελ. 290).

Σε αυτό το θολό τοπίο, η επιστροφή της Νίκης της Σαμοθράκης φαντάζει σε μια νέα Αργοναυτική εκστρατεία για τους νέους που, δυσκολευόμενοι να προσαρμοστούν στον ειρηνικό κόσμο του Ψυχρού Πολέμου, αναζητούν διέξοδο με τη στράτευσή τους σε έναν πραγματικό σκοπό³²⁶.

Χωρίς να αποφεύγει το διδακτισμό, τη σχηματοποίηση καταστάσεων και ηρώων και μια αρκετά βεβιασμένη και αναληθοφανή λύση της πλοκής, ο Βασιλικός εκφράζει τα αδιέξοδα της εποχής και την οργή των νέων για το βαρύ φορτίο που τους κληροδότησαν οι προηγούμενες γενιές και την έλλειψη προοπτικών για το μέλλον³²⁷.

A.4.β.iii.2. Μένης Κουμανταρέας: *Τα Μηχανάκια*

Την ίδια έλλειψη διεξόδων και ανάλογο κλίμα ασφυξίας συναντούμε στα διηγήματα που συναπαρτίζουν *Τα Μηχανάκια* του Μένη Κουμανταρέα (1962)³²⁸. Ούτε εδώ οι ήρωες έχουν στρωμένες προοπτικές, διεξόδους επαγγελματικής αποκατάστασης ή κοινωνικής ανάδειξης, ενώ όλοι βιώνουν το τραύμα της Κατοχής και του Εμφυλίου μαζί με την υπαρξιακή ρευστότητα της εποχής, που τους καθιστούν σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό ανίκανους να προσαρμοστούν στη νέα τάξη, ενώ αντιμετωπίζουν ανυπέρβλητες δυσκολίες στην αλληλεπίδραση και στη σύναψη υγιών σχέσεων με τους συνανθρώπους τους³²⁹.

Στο ομώνυμο διήγημα, *Τα Μηχανάκια* (σελ. 9-58) ο συγγραφέας εστιάζει στο προσωπικό εφηβικό βίωμα ενός ακατανόητου κόσμου. Παρουσιάζει την απρόσωπη ζωή στη μεγαλούπολη που γίνεται η Αθήνα, περιγράφοντας την «ενδοστρεφή και αμήχανη απορία» του υποκειμένου μπροστά στην αίσθηση της ασφυξίας, της ματαιότητας και της αποξένωσης από τους ανθρώπους³³⁰. Ο Αρίστος, ο ήρωας, μην μπορώντας να αναπτύξει μια υγιή φιλία, αναζητά εναγωνίως περιεχόμενο και στόχο στη ζωή του –γι’ αυτό και στρέφεται στη Χριστιανική Ένωση Νέων, η οποία τυχαία βρίσκεται στο δρόμο του– αλλά στην ουσία μένει έξω από όλα και αδυνατεί να αντιμετωπίσει την πραγματικότητα. Είναι ανίκανος να προσαρμοστεί στη σύγχρονη πραγματικότητα και να λειτουργήσει ομαλά, βρίσκοντας μια δουλειά. Κάθε θόρυβος αποκτά εφιαλτικές διαστάσεις και τα φλιπεράκια –τα μηχανάκια του τίτλου– παίρνουν δαιμονική υπόσταση εκμαυλιστή, γίνονται ο καταλύτης για να ξεσπάσει η υπαρξιακή του κρίση και να διασαλευθεί ανεπανόρθωτα η όποια ισορροπία και σύνδεση του Αρίστου με τον κόσμο γύρω του.

Το δεύτερο διήγημα, *Το Λουτρό* (59-80), αποδίδει το ασφυκτικό κλίμα της ελληνικής επαρχίας, όπου η αποπνικτική, νοσηρή αγάπη της μάνας προς το φαντάρο που επιστρέφει με άδεια από το στρατό αντανakλά τη στασιμότητα και πνιγηρότητα των κλειστών οριζόντων, οι οποίοι εκτρέφουν παθολογικές σχέσεις, με ήρωες συναισθηματικά ανίκανους να αλληλεπιδράσουν φυσιολογικά με το περιβάλλον τους. Το κλειστοφοβικό κλίμα καταλήγει κι εδώ, όπως στα *Θύματα Ειρήνης* του Βασιλικού, σε ένα ξέσπασμα βίας.

Στην *Επαρχία Λοκρίδος* (σελ. 81-180) παρουσιάζεται μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα για τη ζωή των εφήβων στο γεμάτο αντιθέσεις περιβάλλον της επαρχίας κατά τη δεκαετία του ’50. Οι μνήμες του ανταρτοπόλεμου συγχέονται με τις μνήμες του ’21 και οι διαιρέσεις μεταξύ Δεξιών και Αριστερών θυμίζουν εκείνες μεταξύ των ντόπιων και των Μακεδόνων προσφύγων της Επανάστασης (104-105). Το χάσμα μεταξύ του κλέους της Επανάστασης και της εικόνας των Ανταρτών, που δεμένοι πισθάγκωνα έπαιρναν το δρόμο της εξορίας, προξενεί ερωτήματα στο

παιδί-μαθητή Κίτσο, αλλά η μόνη απάντηση που παίρνει από τον πατέρα-δάσκαλο είναι η σιωπή, αφού εκείνος αποφεύγει να πάρει θέση (104-106).

Η στασιμότητα του αγκυλωμένου πλαισίου της καθεστηκυίας τάξεως της πόλης συγκρούεται με τις ανατρεπτικές ιδέες που έχουν αρχίσει να διαδίδονται ακόμα και στην επαρχία, με τα συνθήματα για αλλαγή και εξυγίανση της πολιτικής ζωής από τα σκάνδαλα και τη νοθεία (156). Την ίδια στιγμή η επίσημη ιδεολογία της Εθνικοφροσύνης αναστέλλει τις αναζητήσεις νέων εκφραστικών μέσων και μεθόδων, που να συμβαδίζουν με τα προτάγματα της εποχής και τις διεθνείς τάσεις, αφού παραμένει πεισματικά προσκολλημένη στους ξεπερασμένους τρόπους του παρελθόντος. Χαρακτηριστική αυτής της εμμονής σε μια απολιθωμένη, επίπλαστη εν πολλοίς παράδοση, είναι και η συνεχιζόμενη επιβολή της καθαρεύουσας, στην οποία εμμένει η *Εστία* (111), η στείρα προγονολατρεία και η επιλεκτική διδασκαλία της Ιστορίας. Στόχος της επίσημης Ιστορίας παραμένει η ανάδειξη του ηρωικού γένους που υπερνικά την επιβουλή κάθε ξένου κατακτητή, είτε αυτός είναι Τούρκος, είτε Γερμανός είτε Κομμουνιστής. Η αντίδραση σε αυτή τη μονόπλευρη θεώρηση των πραγμάτων έρχεται από τη δυναμική και «απροσάρμοστη» νεολαία, που ζητά να ελευθερωθεί από τις συμβάσεις. Τους νέους ορίζει και νέος κώδικας συμπεριφοράς (115-116).

Χαρακτηριστική είναι η σκηνή της σύγκρουσης του ταραξία μαθητή, του Κίτσου, με τον καθηγητή της Ιστορίας, όπου το βιβλίο της Ιστορίας χαρακτηρίζεται ως «κουρελόχαρτο» και αντιδιαστέλλεται προς την κριτική θεώρηση των πραγμάτων (146). Ο Κίτσος επαναστατεί προς τους καταναγκασμούς της εκπαίδευσης και της επίσημης ιδεολογίας, αμφισβητεί το κατεστημένο και συνειδητοποιεί το διαχρονικό ρόλο που έπαιξε το παρακράτος στην Ελλάδα – «το σύστημα που κυβερνούν οι χαφιέδες και που το κράτος αστυνομεύεται από δυνάμεις αντισυνταγματικές» (145). Ως μαθητής αδυνατεί να συμβιβαστεί με τη σχολική Ιστορία, «κομμένη και ραμμένη σε στενά φορέματα που την εμποδίζουν να σαλέψει» (108). Η αλλαγή των καιρών διακρίνεται και στο γεγονός ότι παρά την αποβολή του, ο ανταρσίας μαθητής καταλήγει να γίνει «ήρωας» για τους συμμαθητές του αλλά και για την πόλη (163), οδηγώντας στην ευρύτερη αμφισβήτηση των παραδοσιακών θεσμών εξουσίας.

Η αμφισβήτηση αυτή κορυφώνεται με την «επαναστατική» ομιλία του Δασκάλου –Πατέρα του νεκρού, πλέον Κίτσου– για τον εορτασμό της επανάστασης του 1821. Ο Δάσκαλος, εγκαταλείποντας τις παλαιές βεβαιότητες, ζητά από τη νεολαία να αναπτύξει κριτική σκέψη, να απελευθερωθεί από τη σκουριασμένη γνώση και από όσους τυφλώνονται και αφήνουν το

συμφέρον να εξαγοράζει τις συνειδήσεις τους (173-174) και να διακρίνουν «μην τάχα μας ξέφυγε η Ελλάδα και πάει ακυβέρνητη για χαμό» (177).

Έτσι, η επιβαλλόμενη άνωθεν νομιμοφροσύνη και η ανούσια ρητορεία της εθνικοφροσύνης, ακόμα και στον ημιτελή λόγο του Δασκάλου, που συνειδητοποιεί ότι μιλά με φθαρμένα λόγια και εγκαταλείπει την προσπάθεια, συγκρούονται με την ανάδειξη μιας νέας, σφριγηλής και δυναμικής νεολαίας, η οποία αρνείται να αποδεχθεί και να συμβιβαστεί με την αδιέξοδη κατάσταση και διεκδικεί τον εκδημοκρατισμό και την αλλαγή, ακόμα κι όταν αστοχεί ως προς τις μεθόδους που ακολουθεί.

Το τελευταίο διήγημα του βιβλίου, *Η Δόξα του Σκαπανέα* (181-251), παρουσιάζεται σαν ένα παιχνίδι μεταξύ τέχνης και πραγματικότητας, όπου η αφήγηση εναλλάσσεται με το σχολιασμό της από το κοινό των ειδικών που παρακολουθούν μια ταινία, η οποία ετοιμάζεται για να προπαγανδίσει το στρατό³³¹. Στην πράξη, η ταινία καταλήγει να αποκαλύπτει τη νοσηρότητα του στρατού και την απελπισία αυτών που από έλλειψη άλλων προοπτικών και από ανικανότητα να προσαρμοστούν σε έναν εχθρικό και αδιάφορο κόσμο καταλήγουν να κατατάσσονται στις τάξεις του.

Ο σκαπανέας του τίτλου παραμένει στο στρατό λόγω έλλειψης προοπτικών, αφού τα μεγάλα όνειρα δεν είναι για τα φτωχαδάκια (195) και η στρατιωτική πειθαρχία φαντάζει θελκτική σε έναν χαοτικό κόσμο, όπου ο στρατός παρουσιάζεται σαν ευκαιρία να πάρει νόημα η ζωή του, να πάψει να είναι παιδί της Κατοχής που ζούσε «σαπίζοντας σε καιρό αμφίβολης ειρήνης» (198).

Η απλοϊκή σκέψη του σκαπανέα συγκρούεται με την πραγματικότητα γύρω του, όπου όλοι είναι απορροφημένοι από τα ασήμαντα καθημερινά θέματα και τις απολαύσεις, ενώ κανείς δεν έχει χρόνο να σκέφτεται πραγματικά (240-241). Η ασυνέπεια των αρχών του με την αδιαφορία των άλλων τον οδηγεί σε μια πράξη παροξυσμού να καταστρέψει το τηλεφωνικό κέντρο της μονάδας, να αχρηστεύσει «μερικές φωνές απ' τις τόσες που υπάρχουν για να μας παίρνουν τα αυτιά». Δικάζεται για τον βανδαλισμό αυτόν, ενώ θεωρεί ότι έπρεπε να δικάζεται για αδιαφορία μπροστά στην αδικία, επειδή άφησε μια γυναίκα στην τύχη της και για την καταστροφή της ζωής του (244).

Όλα αυτά που όλη του τη ζωή τον πίεζαν και τα κρατούσε μέσα του, όταν αναγκάζεται να σπάσει τη σιωπή του, δεν μπορεί να τα αντέξει και οδηγείται στον παροξυσμό. Ο στρατός αλλά και η πραγματικότητα της ζωής έχουν συνθλίψει την προσωπικότητά του. Μόνη του διέξοδος η φυγή στην τρέλα (246-250). Ο σκαπανέας, όπως πολλοί ήρωες του Κουμανταρέα, είναι άνθρωπος που δεν έχει «θέση σε μια κοινωνία την οποία οι διάφορες μορφές καταπίεσης έχουν

κάνει δύσπιστη, πονηρή, εντελώς κυνική. Η κοινωνία αυτή [τον] εκβάλλει, σαν ξένο σώμα, στο περιθώριο»³³².

Ο Κουμανταρέας, επομένως, όπως και ο Βασιλικός και οι υπόλοιποι πεζογράφοι της Δεύτερης Μεταπολεμικής Γενιάς, δεν ασχολούνται πρωτίστως με τα ιστορικά γεγονότα της προηγούμενης δεκαετίας, στα οποία αναφέρονται μόνο ως το απαραίτητο ιστορικό υπόβαθρο των χαρακτήρων. Ως λογοτέχνες εστιάζουν στη γνώριμη, σύγχρονή τους πραγματικότητα: ως εκπρόσωποι των «οργισμένων» νιάτων περιγράφουν το προσωπικό βίωμα των ηρώων τους στον μεταπολεμικό κόσμο, μιλώντας για το ατομικό και όχι το συλλογικό³³³. Οι ατομικές, προσωπικές ιστορίες που πλάθουν, ωστόσο, αποδίδουν τη συλλογική ιστορική πραγματικότητα της εποχής τους, στην οποία οι συνέπειες της Κατοχής και του Εμφυλίου είναι εμφανείς. Από τις επιμέρους φωνές των ηρώων τους συνάγεται μια «αίσθηση της ιστορίας», η οποία και αντανακλά το δικό τους αξιακό σύστημα αλλά και τους ευρύτερους προβληματισμούς της γενιάς τους³³⁴.

A.5. Κινηματογράφος: σύγχρονη πραγματικότητα και ιστορική μνήμη.

Την πιο ζωντανή εικόνα της δεκαετίας του '50, των προβληματισμών των ανθρώπων της εποχής και της καθημερινότητάς τους μας προσφέρουν οι ταινίες του ελληνικού κινηματογράφου³³⁵.

Η ελληνική κινηματογραφική παραγωγή είχε τότε αρχίσει να γίνεται κερδοφόρος επιχείρηση, με μεγάλες εταιρίες παραγωγής, στις οποίες δραστηριοποιούνταν νέοι και καταξιωμένοι δημιουργοί, πολλοί από τους οποίους προέρχονταν από το θέατρο, δίνοντας στο έργο τους τα χαρακτηριστικά αυτά που έμειναν γνωστά ως η «χρυσή» εποχή του εμπορικού κινηματογράφου. Ο ελληνικός κινηματογράφος, ακολουθώντας τις ανάλογες εξελίξεις του ευρωπαϊκού και του αμερικανικού κινηματογράφου, αναπτύχθηκε τεχνικά, παρά τα πενιχρά διαθέσιμα μέσα και τις θεατρικές καταβολές του, που προσέδιδαν κάποια στατικότητα στα πλάνα και το καδράρισμα³³⁶.

Με τη χαμηλή τιμή του εισιτηρίου του ο κινηματογράφος απευθυνόταν στο ευρύ κοινό, όχι μόνο στα παλαιά αστικά στρώματα του κέντρου της Αθήνας αλλά και στο λαϊκό κοινό των φτωχογειτονιών και των προσφυγικών συνοικιών, καθώς και στο επαρχιακό κοινό της β' προβολής³³⁷. Η κινηματογραφική αφήγηση προσέφερε τη δυνατότητα στον κόσμο αυτό να ξεχνά για λίγο τα βάσανά του, να δέχεται την πρόσκαιρη αναστολή της συνείδησης και να βιώνει την ψευδαίσθηση ότι συμμετείχε στις περιπέτειες των ηρώων της οθόνης³³⁸. Χάρη σε αυτή τη μαγεία

που ασκούσε, ο κινηματογράφος αναδείχθηκε σε μια από τις κυριότερες μορφές μαζικής ψυχαγωγίας της εποχής³³⁹. Στην επιτυχία του μέσου συντέλεσαν και τα θέματα των ταινιών, που ήταν προσαρμοσμένα στα ενδιαφέροντα, τις ανησυχίες και τα όνειρα του κοινού στο οποίο απευθύνονταν. Το πόσο ανταποκρίνονταν αυτές οι ιστορίες στις επιθυμίες του κοινού καθίσταται φανερό και από την εισπρακτική επιτυχία της κάθε ταινίας. Έτσι ο κινηματογράφος αποτέλεσε βασικό εκφραστή των σύγχρονων ρευμάτων και προταγμάτων της κοινωνίας, συμμετέχοντας στη διάπλαση της συλλογικής ταυτότητας³⁴⁰.

A.5.a. Ο κινηματογράφος εκφραστής της νέας εποχής

Μέσα από τους ήρωες, συχνά νέους κατώτερης οικονομικής τάξης, οι οποίοι με την εργατικότητα τους, την τιμιότητά τους και την ανώτερη ηθική τους αξία κατόρθωναν να βελτιώσουν τη ζωή τους και να ανέλθουν κοινωνικά, είτε μέσω της εργασίας τους (*Το σωφεράκι*, του Γιώργου Τζαβέλλα, 1953) ή της εύνοιας της τύχης (*Κυριακάτικο Ξύπνημα* του Μιχάλη Κακογιάννη, 1954), είτε με έναν καλό γάμο (*Ο Μεθύστακας*), οι ταινίες παρουσίαζαν την αλλαγή πλεύσης της κοινωνίας. Οι προτεραιότητες είχαν αλλάξει, τα στεγανά μεταξύ των κοινωνικών τάξεων φαίνονταν να έχουν αμβλυνθεί και ως κοινό όνειρο όλων προβαλλόταν η οικονομική αποκατάσταση και η κοινωνική ανέλιξη. Η πρόοδος προϋπέθετε την αποποίηση του παρελθόντος, την αποσιώπηση των δυσάρεστων πτυχών της πρόσφατης Ιστορίας και την εγκατάλειψη όσων κατάλοιπων της παράδοσης εμπόδιζαν την προσαρμογή στη νέα εποχή.

Την ένταση αυτή μεταξύ νέου και παλαιού εκμεταλλεύτηκαν πολλοί σεναριογράφοι, ιδίως της κωμωδίας, είδους ανερχόμενου, αφού κατά τη δεκαετία του '50 μόνη της κάλυπτε το 30-45% των ταινιών ετησίως³⁴¹. Οι κωμωδιογράφοι μεγάλων εταιριών παραγωγής, όπως η «Φίνος Φιλμ» και η «Καραγιάννης-Καρατζόπουλος», αντλούσαν υλικό και σχολίαζαν νοοτροπίες και καταστάσεις από τη σύγχρονή τους καθημερινότητα, ώστε το περιβάλλον να είναι οικείο στο κοινό τους³⁴². Εντόπιζαν –τη στιγμή που συντελούνταν ή παγιώνονταν– τις αλλαγές της κοινωνίας³⁴³ και έφερναν τις μοντέρνες συνήθειες και νεωτερικές αντιλήψεις σε αντιπαράθεση με τον παραδοσιακό τρόπο ζωής και το υπόστρωμα της λαϊκής κουλτούρας και της ζωντανής συλλογικής μνήμης του παρελθόντος³⁴⁴.

A.5.a.i. Κωμωδία: μια αστική ηθογραφία

Το μεγαλύτερο μέρος των κωμωδιών, όπως και των μελοδραμάτων, εκτυλίσσεται στην πόλη, συχνά διακωμωδώντας τις προσπάθειες των νεοφερμένων επαρχιωτών να προσαρμοστούν στα αστικά ήθη³⁴⁵. Οι ταινίες δείχνουν συνάμα τη μετάλλαξη των πόλεων και του τρόπου ζωής σε αυτές. Μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '50 η κατοικία χρησίμευε ως ένδειξη της κοινωνικής

τάξης των ηρώων, με τις φτωχότερες οικογένειες να ζουν σε μονοκατοικίες, τους πλουσίους σε διαμερίσματα, ενώ οι άνεργοι έμεναν σε ένα δωμάτιο σε μια αυλή. Κατά τα τέλη της δεκαετίας του '50 τα αποτελέσματα του συστήματος της αντιπαροχής έχουν αρχίσει να γίνονται εμφανή και το όνειρο του διαμερίσματος είναι πλέον προσιτό και στις κατώτερες τάξεις, όπως συμβαίνει στο *Θησαυρό του μακαρίτη* του Νίκου Τσιφόρου (1958), όπου ο θησαυρός ήταν στην πραγματικότητα το οικόπεδο για αντιπαροχή³⁴⁶. Βαθμιαία οι υποθέσεις των ταινιών εγκαταλείπουν μερικώς τους χώρους της «βιωμένης συλλογικότητας», την αυλή, τη γειτονιά και την ταβέρνα, που όριζαν χωρικά τη ζωή των ηρώων τους και την αλληλεπίδρασή τους με το κοινωνικό τους περιβάλλον, και μεταφέρονται στον εσωτερικό χώρο του διαμερίσματος³⁴⁷.

Οι αλλαγές περνούν και στην καθημερινότητα των νέων αστικών στρωμάτων, απομακρύνοντάς τα από τον εγκρατή τρόπο ζωής των προκατόχων τους. Όπως είδαμε, οι ανάγκες της προόδου και της ανάπτυξης επέβαλλαν και την αύξηση της κατανάλωσης, σύμφωνα με το αμερικάνικο πρότυπο. Το αίτημα της ανανέωσης μέσω της κατανάλωσης και τις αντιδράσεις της παλαιότερης γενιάς σε ό,τι βλέπει ως άσκοπη σπατάλη διαπραγματεύονται ταινίες όπως *Ένα βότσαλο στη λίμνη* του Γιώργου Τζαβέλλα (1950) και *Η θεία από το Σικάγο* του Αλέκου Σακελλάριου (1957). Και στις δύο περιπτώσεις το συμπέρασμα είναι κοινό: τα νέα ήθη σαρώνουν τα παλαιά και οδηγούν στην ευτυχία των ηρώων³⁴⁸.

Στις περισσότερες κωμωδίες της δεκαετίας του '50, η νέα γενιά λειτουργεί ως φορέας της αλλαγής και εισηγητής ενός νέου και καλύτερου τρόπου ζωής, ενώ η επιμονή των μεγαλύτερων στις παλιές συνήθειες και αντιλήψεις διακωμωδείται. Παράδειγμα ο πατέρας-κέρβερος, τον οποίο ενσαρκώνει ο Ορέστης Μακρής στη *Θεία από το Σικάγο*, που σύντομα αναγκάζεται να παραδεχθεί πως δεν μπορεί να συνεχίσει να επιβάλλει τις πεπαλαιωμένες του αρχές στις κόρες του, αφού αυτές όχι μόνο είναι ικανές να υπερασπιστούν οι ίδιες την τιμή τους, αλλά και να αποκατασταθούν χάρη στα πανούργα σχέδια της «Αμερικάνας» θείας³⁴⁹.

Στην πορεία, προς τα τέλη της δεκαετίας του '60, καθώς η αμφιθυμία της κοινής γνώμης προς τις συντελούμενες αλλαγές και τις συνέπειές τους εντείνεται και η αποδοχή της νεωτερικότητας μειώνεται, οι κωμωδίες όλο και πιο συχνά προκρίνουν την επιστροφή στις παλιές καλές παραδόσεις του παρελθόντος, σατιρίζοντας τις υπερβολές των νέων³⁵⁰ και κρούοντας τον κώδωνα του κινδύνου για την ηθική απελευθέρωση, και ιδίως των κοριτσιών³⁵¹.

Οι αξίες της εντιμότητας, της εργατικότητας και της καρτερικότητας που ενέπνεαν τους ήρωες των ταινιών των αρχών της δεκαετίας του '50, μέχρι το 1960 δίνουν βαθμιαία τη θέση τους στην καπατσοσύνη και στην εντύπωση ότι η κοινωνική ανέλιξη είναι εφικτή για όλους και

όχι μόνο για τους λίγους άξιους ή τυχερούς³⁵². Μπορεί στον *Ηλία του 16^{ου}* του Αλέκου Σακελλάριου (1959) οι πλούσιοι να ταπεινώνονται, ωστόσο ο πλούτος έχει πάψει να αποτελεί ντροπή και οι λιγότερο προνομιούχοι μπορούν να προσβλέπουν σε αυτόν, ιδίως αν κατέχουν τις αρετές που θα τους επιτρέψουν να αφομοιωθούν από τις ανώτερες τάξεις, όπως ο φτωχός αλλά ηθικός καθηγητής (Δημήτρης Παπαμιχαήλ) στο *Ξύλο Βγήκε από τον Παράδεισο*, επίσης του Σακελλάριου³⁵³.

A.5.a.ii. Οι νέοι και οι γυναίκες στο προσκήνιο

Μαζί με την οικονομική άνοδο, τις αυξημένες ανέσεις του καταναλωτικού τρόπου ζωής και τη διασκέδαση με ούισκι σε νυχτερινά κέντρα που παίζουν δυτικότροπη μουσική, έρχεται και η αλλαγή του ολιγαρκούς προτύπου ζωής των λαϊκών τάξεων. Στις κωμωδίες βλέπουμε τους νέους να διασκεδάζουν σε νυχτερινά κέντρα με μουσική λατινοαμερικάνικη, ελαφριά ελληνική και τζαζ, σε δικά τους κλαμπ ή σε πάρτι από τα οποία αποκλείονται οι μεγαλύτεροι. Οι νέοι μιμούνται τις μόδες του Δυτικού κόσμου και ντύνονται προκλητικά, εισπράττοντας συχνά αρνητικά σχόλια για τις στιλιστικές επιλογές τους³⁵⁴. Επίσης γίνονται και οι ίδιοι τουρίστες στα ελληνικά νησιά. Το 1957 για πρώτη φορά γίνεται λόγος για διακοπές σε ελληνική κωμωδία, στις *Διακοπές στην Αίγινα*, και το εύρημα του κινηματογραφικού τουρισμού θα βρει αρκετούς μιμητές στη συνέχεια.

Η ομαδική διασκέδαση των νέων, τουλάχιστον όπως παρουσιάζεται από τους σκηνοθέτες των κωμωδιών, αποτελεί ένα πεδίο όπου διεκδικούν την ανεξαρτητοποίησή τους από το οικογενειακό περιβάλλον. Το αναδυόμενο φοιτητικό και νεολαιίστικο κίνημα που πρωτοστάτησε στις δυναμικές κοινωνικές διεκδικήσεις στα τέλη της δεκαετίας του '50 και στις αρχές της δεκαετίας του '60 αποδίδεται στις ταινίες σχηματικά και ενίοτε επικριτικά ως «νέα μόδα». Με τις νεωτερικές τους επιλογές στη διασκέδαση οι νέοι ξεχωρίζουν πρακτικά και συμβολικά από τις παλαιότερες γενιές και κάνουν αισθητή την παρουσία τους ως ξεχωριστής, δυναμικής κοινωνικής ομάδας³⁵⁵.

Η νέα γενιά, μαχητικότερη και έτοιμη να διεκδικήσει τη θέση της, εκφράζεται και από νέους πρωταγωνιστές, όπως η Τζένη Καρέζη και η Αλίκη Βουγιουκλάκη, η οποία σε σειρά ταινιών ενσαρκώνει το πρότυπο της καπάτσας, ενίοτε αυθάδους νέας, δίνοντας ένα κράμα «γατούλας» και δυναμικής γυναίκας, η οποία απολαμβάνει την ανεξαρτησία της χωρίς να κινδυνεύει να θεωρηθεί αμαρτωλή. Εργαζόμενες γυναίκες εμφανίζονταν και στις προγενέστερες ταινίες των αρχών της δεκαετίας του '50. Εκεί όμως η εργασία των κοριτσιών ήταν αποτέλεσμα οικονομικής ανάγκης και όχι προσωπικής φιλοδοξίας και τα επαγγέλματα στερεοτυπικά

γυναικεία: η Έλλη Λαμπέτη στο *Κυριακάτικο Ξύπνημα* είναι πωλήτρια, ενώ στο *Σωφεράκι* η Λέλα, η ηρωίδα (Σμαρούλα Γιούλη), δουλεύει ως μοδίστρα. Υπό αυτές τις συνθήκες η εργασία θεωρείται κάτι φυσιολογικό, χωρίς όμως να οδηγεί στην πλήρη απελευθέρωση των γυναικών, αφού συνεχίζουν να χρειάζονται την άδεια της μητέρας τους για να πάνε μια βόλτα στη θάλασσα με τις φίλες τους ή για να παντρευτούν τον άντρα της επιλογής τους. Η εργασία τους, άλλωστε, θεωρείται δεδομένο πως αποτελεί προσωρινή λύση, την οποία θα εγκαταλείψουν μόλις αποκατασταθούν με το γάμο, που συνεχίζει να αποτελεί το όνειρο κάθε κοπέλας.

Το σοβαρό, χαμηλών τόνων κορίτσι των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων, με μόνο όνειρο να κάνει μια ευτυχισμένη οικογένεια, όπως το παρουσίαζαν ταινίες όπως *Το σωφεράκι* και *Ο μεθύστακας*, στις μεταγενέστερες παραγωγές έχει δώσει τη θέση του σε ένα νέο πρότυπο γυναίκας. Η εισπρακτική επιτυχία των ταινιών με την Αλίκη Βουγιουκλάκη *Η Μουσίτσα* του Γιάννη Δαλιανίδη και *Το ξύλο βγήκε απ' τον Παράδεισο* του Αλέκου Σακελλάριου, που βγήκαν το 1959, μαρτυρά πως το κοινό είχε αρχίσει να αποδέχεται όλο και περισσότερο αυτές τις αλλαγές. Παρά τη φαινομενική ανεξαρτησία των ηρωίδων, όμως, η γυναικεία χειραφέτηση παρέμενε μάλλον επιφανειακή υπόθεση, αφού όλες οι περιπέτειες και οι δολοπλοκίες οδηγούσαν πάντα στον ίδιο τελικό στόχο: το γάμο³⁵⁶. Έτσι αποκαθίστατο η τάξη των πραγμάτων και επιβεβαιωνόταν το γυναικείο στερεότυπο, που φυσικά δεν περιοριζόταν μόνο στη μεγάλη οθόνη αλλά αντιπροσώπευε ευρύτερα αποδεκτές αντιλήψεις της κοινωνίας³⁵⁷.

A.5.a.iii. Στέλλα: μια εξαίρεση

Ουσιώδεις διαφορές από αυτό το πρότυπο γυναίκας παρουσιάζει η *Στέλλα* του Μιχάλη Κακογιάννη (1955). Η Στέλλα, την οποία υποδύεται η Μελίνα Μερκούρη, αποτελεί μια ανεξάρτητη, δυναμική γυναίκα, που πάνω από όλα επιθυμεί να διατηρήσει την ελευθερία της σπάζοντας όλες τις συμβάσεις. Παρά τη μεγάλη εισπρακτική επιτυχία της ταινίας, αφού ήταν πρώτη σε εισπράξεις εκείνη τη χρονιά, αυτός ο τύπος γυναίκας δε βρήκε κινηματογραφικούς μιμητές, επειδή ήταν ένα πρώιμο δείγμα μιας εξέλιξης που καθυστέρουσε ακόμα να συντελεστεί³⁵⁸.

Η νεωτερική συμπεριφορά της Στέλλας έρχεται σε αντιπαράθεση με την πατριαρχική λαϊκή παράδοση αλλά και με το αστικό πρότυπο ζωής. Η Στέλλα περηφανεύεται για τη λαϊκή της καταγωγή και θεωρεί ότι δεν έχει τίποτα να ζηλέψει από την ανούσια ζωή των πλουσίων. Δεν αποδέχεται την «ταξική συμφιλίωση» μέσω της ανέλιξης που θα της προσέφερε ο γάμος με τον ευκατάστατο Αλέκο (Αλέκος Αλεξανδράκης). Ούτε δέχεται να αποποιηθεί την ελευθερία της και

να εγκαταλείψει την εργασία της τραγουδίστριας στο νυχτερινό κέντρο ο *Παράδεισος*, η οποία της προσφέρει ανεξαρτησία, ευχαρίστηση και καταξίωση.

Η Στέλλα, θυμίζοντας τους ήρωες της αρχαίας Τραγωδίας, οδηγείται στην καταστροφή και το θάνατο, αφού επιλέγει να μείνει πιστή στον προσωπικό ηθικό της κώδικα³⁵⁹. Έτσι αρνείται το συμβιβασμό και την «αποκατάσταση» που της προσφέρει ο γάμος με το «λαϊκό παιδί», το Μίλτο. Παραμένει αντισυμβατική και επαναστάτρια ενάντια στο παραδοσιακό πατριαρχικό μοντέλο, χωρίς ωστόσο να γίνεται εκφραστής μιας συλλογικής επανάστασης ή τυπικό δείγμα της εποχής της. Παραμένει εξαίρεση στον κανόνα του μελοδράματος και προπομπός των κοινωνικών μεταβολών που θα ακολουθήσουν. Το έργο, παρά το υψηλό καλλιτεχνικό επίπεδο των συντελεστών του, με τη μουσική των Χατζιδάκι/Τσιτσάνη και τα σκηνικά του Γιάννη Τσαρούχη³⁶⁰, αντιμετωπίστηκε αρνητικά από την Αριστερή κριτική, η οποία ενοχλήθηκε από την ελευθεριότητα των ηθών της ηρωίδας και από την προβολή της λαϊκής κουλτούρας του ρεμπέτικου³⁶¹.

A.5.a.iv. Κοινωνική κριτική και νεορεαλισμός

Μέσω της σύγκρουσης της ηρωίδας με το περιβάλλον της, ωστόσο, αναδεικνύονται εναργέστερα τα χαρακτηριστικά αυτού του περιβάλλοντος, η ζωή στις φτωχογειτονίες του κέντρου της Αθήνας που αποτελεί συνέχεια του παρελθόντος, σε αντιπαράθεση με τις μοντέρνες τάσεις και επιλογές της Στέλλας. Αντίστοιχη θεματολογία συναντάμε και σε άλλες ταινίες της εποχής, ιδίως σε όσες επηρεάστηκαν από τον ιταλικό Νεορεαλισμό, όπως το *Πικρό Ψωμί* του Γρηγόρη Γρηγορίου (1951)³⁶², το *Ευπόλυτο Τάγμα* του Γκρεγκ Τάλας, και η *Μαύρη Γη* του Στέλιου Τατασόπουλου (1952). Οι σκηνοθέτες αυτοί δεν αρκούνται σε μια υπαινικτική αναφορά αλλά προχωρούν στην άμεση καταγραφή της κοινωνικής πραγματικότητας³⁶³. Παρόμοια, η *Μαγική Πόλις* του Νίκου Κούνδουρου (1954) και η *Συνοικία το Όνειρο* του Αλέκου Αλεξανδράκη (1961) παρουσιάζουν μια ρεαλιστική εικόνα της ζωής στις προσφυγικές παραγκουπόλεις που είχαν παραμείνει στην Αθήνα παρά την ανοικοδόμηση, αφού γυρίστηκαν στο Δουργούτι η πρώτη και στον Ασύρματο η δεύτερη.

Για την υπερβολικά νατουραλιστική απεικόνιση της εξαθλίωσης, μάλιστα, η *Συνοικία το Όνειρο* λογοκρίθηκε, επειδή «*δυσφημούσε την εικόνα της ευημερούσας Ελλάδας*». Έστω και σε λογοκριμένη εκδοχή, σε ορισμένες περιοχές της χώρας απαγορεύτηκε η προβολή της ταινίας, οδηγώντας στην οικονομική της αποτυχία³⁶⁴. Η ύπαρξη αυτών των φτωχογειτονιών, που αποτελούσε μελανό σημείο για την Ελλάδα της εποχής της ανοικοδόμησης, διέψευδε την ωραιοποιημένη εικόνα της ευμάρειας και των απεριόριστων δυνατοτήτων οικονομικής και

κοινωνικής αποκατάστασης που παρουσίαζαν οι περισσότερες ταινίες του εμπορικού κινηματογράφου της εποχής.

Η πλειονότητα των δημιουργών, εξάλλου, δεν επιδίωκε να δώσει μια πιστή απεικόνιση των καιρών της ή να ασκήσει πρωτίστως κοινωνική κριτική, διακινδυνεύοντας να επέμβει η λογοκρισία. Απεναντίας οι παραγωγοί, με πρωταρχικό στόχο την εμπορική επιτυχία της ταινίας τους, επιθυμούσαν να προσφέρουν μια ευχάριστη εκτόνωση ή απόδραση στο κοινό³⁶⁵. Μολαταύτα, οι ιστορίες που επέλεξαν να αφηγηθούν και ο τρόπος που παρουσίαζαν τους χαρακτήρες και τις περιπέτειές τους αποκαλύπτουν πολλά για τη νοοτροπία, τον τρόπο ζωής και τα κοινωνικά προβλήματα της πραγματικότητας που τους περιέβαλλε. Υπό αυτήν την έννοια, μέσω του κινηματογράφου της δεκαετίας του '50, παρά την τυποποίησή του, συγκροτείται μια διαθλασμένη εικόνα της εποχής αυτής³⁶⁶.

A.5.β. Η κινηματογραφική απόδοση της πρόσφατης Ιστορίας

Αλλά και ως προς τα καθαυτά ιστορικά συμβάντα ο κινηματογράφος λειτουργεί ως φορέας της ιστορικής μνήμης. Η επιλογή των γεγονότων που θα αφηγηθεί, ο τρόπος με τον οποίο θα τα παρουσιάσει και τα όσα αποσιωπούνται συντελούν στη διαμόρφωση της συλλογικής ιστορικής μνήμης. Οι επιλογές αυτές εξαρτιόνταν μερικώς από τις προσλαμβάνουσες του κοινού στο οποίο απευθύνονταν οι ταινίες και σε μεγαλύτερο βαθμό από το ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο και τις πολιτικές συνθήκες που επικρατούσαν τότε στην Ελλάδα.

Παρακολουθώντας τις «πολεμικές» ταινίες εκείνης της εποχής δεν περιμένουμε να δούμε μια αντικειμενική παρουσίαση του πολέμου, αλλά το κατά πόσο η ιστορική μνήμη αξιοποιήθηκε από το πρόσφορο μέσο του κινηματογράφου για προπαγανδιστικούς σκοπούς. Η απόδοση της πραγματικότητας, άλλωστε, δεν μπορεί να είναι απόλυτα πιστή ούτε σε ταινίες τεκμηρίωσης, αφού η πρόσληψη των γεγονότων δεν είναι άμεση, αλλά μεσολαβεί η συνείδηση, τα βιώματα και το σύστημα αξιών των δημιουργών, που καθορίζουν την ερμηνεία και παρουσίασή τους³⁶⁷. Σε ταινίες μυθοπλασίας, και μάλιστα σχετικές με την ταραγμένη εποχή της Κατοχής, των Δεκεμβριανών και του Εμφυλίου Πολέμου, που από τη φύση της ήταν συναισθηματικά φορτισμένη, ενδιαφέρει περισσότερο η διαδικασία με την οποία τα βιώματα μετουσιώθηκαν σε Τέχνη και πώς οι μεταπολεμικοί σκηνοθέτες και σεναριογράφοι αντιλαμβάνονταν και παρουσίαζαν τον πόλεμο³⁶⁸. Οι ιστορικές και πολεμικές ταινίες της δεκαετίας του '50, όπως και κάθε εποχής άλλωστε, σύμφωνα με τη γνωστή θέση του Μαρκ Φερρό, αποκαλύπτουν περισσότερα για την εποχή κατά την οποία γυρίστηκαν παρά για τα ιστορικά γεγονότα που αφηγούνται³⁶⁹.

Στη συγκεκριμένη περίπτωση, πέραν των ιδεολογικών στάσεων των ίδιων των δημιουργών, το τελικό κινηματογραφικό προϊόν διαμορφωνόταν από τις αντικειμενικές συνθήκες και τις δυσκολίες της παραγωγής. Τα λιγοστά τεχνικά μέσα και ο πενιχρός προϋπολογισμός που διέθεταν οι εταιρίες παραγωγής αποτελούσαν αποτρεπτικό παράγοντα για τα γυρίσματα πολυέξοδων σκηνών μάχης με ειδικά εφέ και πολλούς κομπάρσους³⁷⁰.

Στις δυσκολίες αυτές προσετίθετο το ασφυκτικό περιοριστικό πλαίσιο της λογοκρισίας και αυτολογοκρισίας³⁷¹, που ωθούσε τους κινηματογραφιστές στην ενασχόληση με τα ακίνδυνα θέματα των οικογενειακών και διαπροσωπικών σχέσεων³⁷². Προκειμένου να μην βρεθούν αντιμέτωποι με τη λογοκρισία και κινδυνεύσουν να απαγορευθεί η προβολή της ταινίας τους και να κατασχεθούν ή να καούν οι κόπιες της³⁷³, οι ίδιοι οι παραγωγοί και οι σκηνοθέτες συμμορφώνονταν με τον «ιδεολογικό ζουρλομανδύα» της εθνικοφροσύνης. Επέλεξαν τη λήθη παρά τη ρήξη και ιδιαίτερα στα διαφιλονικούμενα θέματα, όπου έλειπε η εθνική συναίνεση και υπήρχαν ανταγωνιστικές μνήμες, ώστε ούτε η επίσημη ιδεολογία φαινόταν πειστική, ούτε υπήρχε περιθώριο να γίνει ουσιαστική διαπραγμάτευση³⁷⁴. Σε συνέπεια αυτών και με την ήττα και τη διάψευση των ιδανικών να βαραίνει τους δημιουργούς, σπανίζουν οι αναφορές στο θέμα του Εμφυλίου Πολέμου στις ταινίες της εποχής 1950-1963. Αυτή η αποσιώπηση συντελέστηκε παρά το γεγονός ότι στα κινηματογραφικά πλατό απασχολήθηκαν πολλοί Αριστεροί ηθοποιοί, σκηνοθέτες, σεναριογράφοι και τεχνικοί, που δυσκολεύονταν να εξασφαλίσουν αλλού μια θέση εργασίας, και παρά την πλούσια κινηματογραφική παραγωγή με περιστασιακή χρήση θεμάτων της πρόσφατης Ιστορίας³⁷⁵.

Έτσι, σε αντίθεση με τις τάσεις του παγκόσμιου κινηματογράφου της εποχής, ορισμένες από τις μεγαλύτερες επιτυχίες του οποίου ήταν πολεμικές περιπέτειες³⁷⁶, στην Ελλάδα ελάχιστοι σκηνοθέτες και παραγωγοί επιλέγουν να ασχοληθούν ευθέως με τα χρόνια του πολέμου³⁷⁷. Αρκέστηκαν σε συμπτωματικές υπομνήσεις ή φευγαλέες αναφορές στην τρέχουσα ιστορία, όπου οι σπάνιες αναφορές στην Κατοχή λειτουργούν μάλλον ως φολκλόρ που δίνει μελοδραματικές πινελιές παρά ως κύριο θέμα³⁷⁸.

Ενδεικτικά, κατά το διάστημα 1950-57 από τις 157 ταινίες που γυρίστηκαν μόνο 11 έχουν αναφορές στον πόλεμο, με όλους τους κοινούς τύπους των ταινιών του είδους και αναπαράγοντας την επίσημη ιδεολογία. Κατά το επόμενο διάστημα, 1958-1962, με σημαντική άνοδο της παραγωγής, από τις 306 ταινίες που γυρίστηκαν, οι 14 περιέχουν αναφορές στον πόλεμο. Ορισμένες από αυτές, μάλιστα, απέκλιναν από την επίσημη ιδεολογία, ασκώντας

συγκαλυμμένη κριτική στους συμμάχους, όπως στο *Ψηλά τα χέρια, Χίτλερ*, ή παρουσιάζοντας τη δράση των *Παρανόμων* (Κούνδουρος)³⁷⁹.

Κατά κανόνα, όμως, ακόμα και στις λίγες πολεμικές ταινίες που γυρίστηκαν για τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και την Κατοχή (αποκλειστικά) οι σκηνοθέτες προσεγγίζουν τα γεγονότα με αρκετά επιφανειακό τρόπο, όπως στην περίπτωση του Γιάννη Πετροπουλάκη με το *Μηδέν πέντε* (1958), του Ντίμη Δαδήρα με το *Νησί των Γενναίων* (1959) και του Φίλιππα Φυλακτού με την *Αυγή του θριάμβου* (1960)³⁸⁰. Η έμφαση σε αυτές τις ταινίες, που συχνά χρησιμοποιούν ως σκηνικό τις ρημαγμένες συνοικίες της Αθήνας και αξιοποιούν έτοιμο υλικό από επίκαιρα, δίνεται στη συμβολή των Βρετανών και Αμερικανών στην Αντίσταση με ριψοκίνδυνες ενέργειες σαμποτάζ και στις πράξεις αυτοθυσίας των γενναίων Ελλήνων³⁸¹. Μεγαλοποιείται ο ρόλος της εξόριστης κυβέρνησης και του στρατού, ενώ οι Έλληνες αντιστασιακοί εμφανίζονται ενωμένοι, χωρίς να κατονομάζεται βέβαια το ΕΑΜ ούτε να γίνεται λόγος για διαιρέσεις στο ελληνικό στρατόπεδο, βίαιες συγκρούσεις ή Τάγματα Ασφαλείας. Οι συνεργάτες των Γερμανών είναι από τη φύση τους κακοί και τιμωρούνται στο τέλος της ταινίας. Ο αγώνας είναι μόνον εθνικοαπελευθερωτικός και τα κοινωνικά αιτήματα έχουν ξεχαστεί ή προβάλλονται τόσο γενικόλογα που έχουν χάσει την ουσία τους³⁸². Θα λέγαμε ότι αυτές οι παραγωγές αποτελούν τον προάγγελο του είδους της πολεμικής περιπέτειας που θα επικρατήσει κατά τα χρόνια της Δικτατορίας για να εξυμνήσει τον ηρωισμό των ενόπλων δυνάμεων, να τονώσει το εθνικό φρόνημα των ελλήνων και να κατακεραυνώσει τους πολιτικούς όλων των παρατάξεων³⁸³.

A.5.β.i. Το Ξυπόλυτο Τάγμα

Εξαίρεση αποτελεί (ως ένα σημείο) το *Ξυπόλυτο Τάγμα* του Γκρεγκ Τάλλας (1954), που παρουσιάζει τη δράση μιας ομάδας παιδιών σαλταδόρων στη Θεσσαλονίκη. Η ταινία δεν αποφεύγει το μελοδραματικό ύφος στη διεκτραγώδηση της πείνας της Κατοχής και τις απλοϊκές και απόλυτες διαιρέσεις καλών και κακών, οι οποίες εντείνονται με τις αισθητικές επιλογές της κινηματογράφησης, με την επική μουσική υπόκρουση και το έντονο κοντράστ της εικόνας, τα σκοτεινά σύννεφα που μαζεύονται απειλητικά και το μυστηριακό σκοτάδι που επικρατεί στο λημέρι των παράνομων παιδιών, παραπέμποντας στα καταφύγια των πρώτων χριστιανών. Ο αγώνας για την πατρίδα και την ελευθερία στηρίζεται στο θρησκευτικό αίσθημα, αφού ο όρκος των σαλταδόρων δίνεται στην εικόνα, απηχώντας τον όρκο της Φιλικής Εταιρείας. Στις πρακτικές της χριστιανικής αδελφικής αγάπης και αλληλεγγύης παραπέμπει και ο τρόπος με τον οποίο ο αρχηγός του «Ξυπόλυτου Τάγματος» παίρνει υπό την προστασία του τα δύο ορφανά, για να τα εκπαιδεύσει κατόπιν, ως άλλος Φέιγκιν του Όλιβερ Τουίστ, στην τέχνη του λωποδύτη. Στο έργο αποφεύγεται να γίνει οποιαδήποτε αναφορά στην εξόντωση της εβραϊκής κοινότητας της

Θεσσαλονίκης, αντανακλώντας πιθανώς τη γενικευμένη αδιαφορία της ελληνικής κοινωνίας για το θέμα αυτό, αλλά και την επιδίωξη να αποσιωπηθεί το Ολοκαύτωμα σε μια χρονική περίοδο που η Δυτική Γερμανία αποτελούσε σύμμαχο και σε μια ταινία που γυρίστηκε με Αμερικανικά Κεφάλαια³⁸⁴.

Η πρωτοτυπία της ταινίας έγκειται στα ρεαλιστικά στοιχεία που περιέχει, καθώς και στο γεγονός ότι δείχνει την αντίσταση οργανωμένη από κάτω, από τα ίδια τα χαμίνια που συνεργάζονται για να μπορέσουν να επιβιώσουν και συμβάλλουν στις προσπάθειες των αντιστασιακών οργανώσεων να μοιράσουν τρόφιμα σε όσους τα έχουν ανάγκη.

A.5.β.ii. Η παρανομία στη λαϊκή μνήμη

Στο *Ξυπόλυτο Τάγμα* βλέπουμε το μοτίβο του «καλού παρανόμου» – σαλταδόρου ή αντιστασιακού, που δεν παρανομεί λόγω ηθικής μειονεξίας ή για προσωπικό του όφελος, αλλά από ανάγκη, γιατί δεν έχει άλλη επιλογή. Το μοτίβο αυτό συναντάται συχνά στο λαϊκό πολιτισμό, τόσο στην Ελλάδα με τους Κλέφτες του '21, όσο και παγκοσμίως, όπου οι παράνομοι προβάλλονται ως υπερασπιστές των φτωχών και επαναστάτες³⁸⁵. Η ίδια σύνδεση του λαϊκού στοιχείου με την παρανομία και τον υπόκοσμο συνεχίστηκε, σύμφωνα με τη Γιάννα Αθανασάτου, και μετά τον Εμφύλιο, όταν πολλοί πρώην αντιστασιακοί κατέφυγαν στα μεγάλα αστικά κέντρα, αφομοιώνοντας την προϋπάρχουσα παράδοση του ρεμπέτικου και της μαγκιάς³⁸⁶.

Το μοτίβο της παρανομίας, υπό αυτήν την έννοια κάτι σαν συγκαλυμμένη υπόμνηση των αγώνων της Αντίστασης και του Εμφυλίου στη λαϊκή μνήμη, επανέρχεται σε αρκετές ταινίες της εποχής, με τη μορφή του δίπολου παράνομος άντρας / παραστρατημένη (αμαρτωλή ή ελεύθερη) γυναίκα (*Στέλλα*) ή με τη μορφή της σύγκρουσης των καλών παρανόμων (από ανάγκη) με τους κακούς ή με τις δυνάμεις καταστολής του κράτους, όπως στη *Μαγική Πόλη* και το *Δράκο* του Νίκου Κούνδουρου, (1954 και 1956). Στο *Δράκο* ο «καλός» παράνομος, που επανορθώνει την αδικία, αποτελεί ταυτόχρονα αντιήρωα, ενσωματώνοντας στοιχεία του φιλμ νουάρ αλλά και της αντίδρασης προς τους κοινωνικούς κανόνες, η οποία πήγαζε από την Αντίσταση και τον Εμφύλιο³⁸⁷.

A.5.β.iii. Το παρελθόν ως τραύμα: ο Μεθύστακας

Στο μεγαλύτερο μέρος της κινηματογραφικής παραγωγής, όμως, αποσιωπάται το πρόσφατο παρελθόν. Ακόμα και όταν γίνεται αναφορά στα γεγονότα της προηγούμενης δεκαετίας, αυτή είναι υπαινικτική και μόνο στο πλαίσιο των δραματουργικών αναγκών του μύθου. Ο *Μεθύστακας*, λόγου χάρη, του Γιώργου Τζαβέλλα (1950), τον οποίον ενσαρκώνει ο Ορέστης

Μακρής, αντιπροσωπεύει με στοιχεία νατουραλισμού και ρεαλισμού τη γενιά που σήκωσε το βάρος του Αλβανικού Έπους, της Κατοχής και του Εμφυλίου. Τα γεγονότα αυτά εξηγούν την παραίτηση του χαρακτήρα και τον αλκοολισμό του, αφού έχασε το γιο του στο Αλβανικό Μέτωπο και το σπίτι του στην Κατοχή. Δεν κατάφερε να ορθοποδήσει και έγινε μεθύστακας. Παράλληλα ο ήρωας αντιπροσωπεύει το παλιό, λαϊκό και ρομαντικό στοιχείο που χάνεται την εποχή της ανοικοδόμησης και του μοντερνισμού. Δεν είναι τυχαίο ότι το αίσιο τέλος για το νεαρό ζευγάρι, την «κόρη του μεθύστακα», Άννα, και το γιο του αφεντικού της, τον Αλέκο, επέρχεται μόνο με την απόσυρση του τραυματικού παρελθόντος στο πρόσωπο του πατέρα-μεθύστακα, ο οποίος αποτελούσε το εμπόδιο για την ένωσή τους λόγω της αδυναμίας του να προσαρμοστεί στη νέα πραγματικότητα και να ξεπεράσει τις παλιές πληγές³⁸⁸.

A.5.β.iv. Σιωπηρές απηχήσεις του παρελθόντος

Σε κάθε περίπτωση, οι συνέπειες του Πολέμου δεν θα μπορούσαν να απουσιάζουν πλήρως. Αποκαλύπτονται –εκούσια ή ακούσια– ακόμα και στις κωμωδίες, τόσο στο αστικό τοπίο της Αθήνας, με εμφανή ακόμα τα σημεία όπου έπεσαν οι οβίδες κατά τα Δεκεμβριανά (*Κυριακάτικο Ξύπνημα*)³⁸⁹, όσο στην οικογενειακή κατάσταση του ήρωα ή της ηρωίδας. Συχνά παρατηρείται η απουσία του πατέρα, χωρίς να διευκρινίζεται πού βρίσκεται ή πότε απεβίωσε³⁹⁰. Η έλλειψη του παραδοσιακού προστάτη της οικογενείας υποχρεώνει τις μητέρες να αναλαμβάνουν ευθύνες για τις οποίες το «ασθενές» φύλο θεωρείται ακατάλληλο³⁹¹, με αποτέλεσμα η πειθαρχία των παιδιών να γίνεται πιο δύσκολη και τα νεότερα μέλη της οικογενείας, ακόμα και τα κορίτσια, να αναζητούν εργασία για να συμβάλουν στα οικονομικά (*Κυριακάτικο ξύπνημα, Το σωφεράκι*)³⁹².

Η προσεκτική μελέτη των κινηματογραφικών ταινιών της πρώτης μεταπολεμικής δεκαετίας μας επιτρέπει να ανιχνεύσουμε την αίσθηση της εποχής κάτω από την επιφάνεια του μύθου και της πλοκής. Σύμφωνα με τον Μαρκ Φερρό, μεταξύ κινηματογράφου και Ιστορίας αναπτύσσεται ένα πολύπλοκο πλέγμα που ξεπερνά τη διαμόρφωση της κοινής γνώμης και της ιστορικής συνείδησης μέσω της άμεσης καταγραφής των ιστορικών γεγονότων στα επίκαιρα και μέσω της απόδοσής τους σε ταινίες μυθοπλασίας. Οι κινηματογραφιστές είναι φορείς των αξιών και της νοοτροπίας της κοινωνίας τους³⁹³ και το ιστορικό γίνεσθαι τους εμπνέει με ποικίλους τρόπους, φτάνοντας να επιδρά μέχρι και στο στυλ της κινηματογράφησης και της αφήγησης³⁹⁴. Έτσι οι ταινίες του '50 αποπνέουν μια αίσθηση που διαποτίζεται από τις μνήμες του πολέμου, είτε αυτές αποδίδονται ρεαλιστικά με την ασφυκτική ατμόσφαιρα και την έλλειψη διεξόδων, όπως στη *Μαγική Πόλη*, είτε με το κλειστοφοβικό παραλογισμό του *Δράκου*, είτε με την ηθελημένη ελαφρότητα της νοοτροπίας του Βάγγου στο *Σωφεράκι*, με μότο το «μια ζωή την έχουμε – αν δεν την γλεντήσουμε, τι θα καταλάβουμε, τι θα καζαντίσουμε».

Η εμμονή σε διασκεδάσεις και ευζωία, τα «ελαφρά τραγούδια» και η αποσιώπηση του παρελθόντος, η προσπάθεια να προβληθεί μια Ελλάδα «έξω καρδιά», όλα συνηγορούν στην ψυχική ανάγκη της λήθης και της επιθυμίας να στραφούν οι άνθρωποι στη ζωή. Το παρελθόν ήταν υπερβολικά τραυματικό και η παρουσία του εμφανής σε κάθε πτυχή της ζωής. Στις ταινίες το κοινό αποζητούσε να ξεχαστεί και να δει ψευτο-χαρούμενες ή δακρύβρεχτες ιστορίες ανθρώπων, που τα προβλήματά τους ήταν προβλήματα μιας εποχής ειρήνης³⁹⁵.

Δεν ευθύνονταν λοιπόν μόνο οι φτωχές παραγωγές και οι περιορισμοί της λογοκρισίας που ο ελληνικός κινηματογράφος δεν ακολούθησε τις αντίστοιχες τάσεις του ευρωπαϊκού και του παγκόσμιου κινηματογράφου, που πρόβαλλε τις επιτυχίες των στρατευμάτων των συμμάχων και τις θυσίες των λαών. Υπό μια κοινωνιολογική σκοπιά, οι πολεμικές και γενικότερα οι βίαιες ταινίες χρησιμεύουν ως εκτόνωση της επιθετικότητας της κοινωνίας σε ειρηνικές περιόδους. Οι ιστορικές ταινίες σφυρηλατούν την εθνική ταυτότητα, ανάγοντας το κοινό ηρωικό και δύσκολο παρελθόν του λαού σε ενοποιητικό παράγοντα και κοινή παρακαταθήκη για την οικοδόμηση ενός καλύτερου παρόντος. Στην Ελλάδα αυτό το καλύτερο, ειρηνικό παρόν δεν είχε επιτευχθεί, όσο συνεχίζονταν η διαίρεση της κοινωνίας και οι διώξεις των αντιφρονούντων. Ακριβώς επειδή δεν είχε χαρεί την ειρήνη, ο κόσμος δεν ήθελε να βλέπει τον πόλεμο, αφού για την Ελλάδα ο πόλεμος δεν αποτελούσε παρελθόν αλλά συνεχιζόμενο βίωμα διαρκείας³⁹⁶.

A.6. Απόηχοι μιας εποχής και ζωντανή μνήμη

Μαράκες, μπονγκό, χαβάγιες...

Ο ήλιος να ανατέλλει ξανά. και να είσαι ζωντανός. να καίει το αίμα σου, η δόξα να σε νανουρίζει. Ήρθε επιτέλους ο καιρός για χαζοτραγούδα! Αρκετά με τα εμβατήρια, αρκετά με ύμνους, εθνικούς, θούριους αντάρτικους και το λουρί της μάνας. Αρκετά κλάψαμε (όσοι έκλαψαν), στενάξαμε (όσοι στενάξαν) και στραγγίσαμε από αίμα και θάνατο (όσοι σκοτώθηκαν κι όσοι φοβήθηκαν μη σκοτωθούν). Ο κόσμος έχει ανάγκη για χορό και κέφι, τα νιάτα για αισιοδοξία, γλέντι και ζωή, μεθύσι, εκδρομή, μπάνιο στη θάλασσα, τσάρκες με το αυτοκίνητο ως το Σούνιο, έρωτα και πάθος. Όλα τ' άλλα είναι τίποτα.

Αλέξης Πανσέληνος, *Ελαφρά ελληνικά τραγούδια*³⁹⁷

Το αίτημα της εποχής για ειρήνευση, συμφιλίωση και λήθη του πολέμου με στροφή στις διασκεδάσεις και τη ζωή αποτυπώνεται και στις μαρτυρίες των ανθρώπων που έζησαν τα χρόνια

της Κατοχής και του Εμφυλίου ως συμμετέχοντες στα γεγονότα, είτε εκείνων που βίωσαν τον απόηχο τους ως παιδιά και «σιωπηλοί μάρτυρες» για να ανδρωθούν κατά τη δεκαετία του '60.

Κοινό χαρακτηριστικό των μαρτυριών είναι η σημαντική χρονική τους απόσταση από τα γεγονότα και η έντονη προσωπική χροιά τους. Μια προφορική μαρτυρία ή τα απομνημονεύματα ενός αγωνιστή του ΕΑΜ και του Δημοκρατικού Στρατού, που γράφονται από τη δεκαετία του '80 και μετά, δεν μπορούν να χρησιμεύσουν ως τυπικές ιστορικές πηγές, αντίστοιχες με τα επίσημα έγγραφα, λόγου χάρη, ή έστω με τα ημερολόγια και τις επιστολές που γράφτηκαν «εν θερμώ». Επιπλέον, οι πληροφορητές, ακόμα κι όταν αφηγούνται γεγονότα στα οποία συμμετείχαν οι ίδιοι, έχουν κατά κανόνα την περιορισμένη αντίληψη που σχημάτισαν γι' αυτά από τη θέση όπου βρίσκονταν. Η απόδοση των γεγονότων χρωματίζεται περαιτέρω από την ιδεολογική στάση και το γνωστικό υπόβαθρο του ατόμου που μοιράζεται τα βιώματά του, ενώ ο χρόνος επιδρά κι αυτός, όπως και η ύστερη γνώση, αμβλύνοντας ορισμένες αναμνήσεις και υποβάλλοντας εκ των υστέρων ερμηνείες σε καταστάσεις που αρχικά είχαν διαφορετική πρόσληψη.

Η ακρίβεια και εγκυρότητα των μαρτυριών και η λειτουργία της μνήμης έχει απασχολήσει αρκετά την επιστημονική έρευνα αλλά και τη δικαιοσύνη, αφού οι αναμνήσεις των αυτοπτών μαρτύρων ή των θυμάτων εγκληματικών ενεργειών συχνά χρησιμοποιούνται για την καταδίκη ή αθώωση κατηγορουμένων. Μελετώντας την ιστορία του εργατικού κινήματος της ιταλικής πόλης Τέρνι, για παράδειγμα, ο Alessandro Portelli ανακάλυψε ότι όλοι του οι πληροφορητές τοποθετούσαν τη δολοφονία ενός συνδικαλιστή μεταλλουργού, του Luigi Trastulli, η οποία συνέβη κατά τη διάρκεια μιας πορείας, σε λάθος χρονική στιγμή, εντάσσοντάς τη σε άλλες εργατικές κινητοποιήσεις. Συμπέρανε ότι ο θάνατος του Trastulli μεταπλάστηκε σε σύμβολο και μέρος των κοινών εργατικών αγώνων, με αποτέλεσμα τη χρονική του μετατόπιση στη συλλογική μνήμη³⁹⁸. Η διαστρέβλωση της μνήμης συγκεκριμένων γεγονότων ή και η ανικανότητα ανάκλησής τους έχει παρατηρηθεί και από άλλους ερευνητές, όπως στην περίπτωση εγκλείστων στρατοπέδων συγκέντρωσης που είχαν λησμονήσει τα βασανιστήρια που είχαν υποστεί ή τα απέδιδαν σε άλλον φύλακα από αυτόν που τα είχε διαπράξει³⁹⁹.

Παρά τα εκάστοτε κενά και τις παρεμβολές από μεταγενέστερα γεγονότα και καταστάσεις, ωστόσο, η ανθρώπινη μνήμη λειτουργεί με πολύ μεγαλύτερη ακρίβεια από όση πιστεύαμε παλαιότερα⁴⁰⁰. Έρευνες στα πεδία της ψυχολογίας, της ανθρωπολογίας και της νευροφυσιολογίας κατέδειξαν ότι μετά από μια σημαντική αρχική απώλεια μνήμης, η οποία συντελείται εντός 24 ωρών από το συμβάν, η ακρίβεια της ανάμνησης ατονεί κάπως κατά τα

επόμενα τρία με πέντε χρόνια, για να σταθεροποιηθεί έπειτα σε αξιοσημείωτο βαθμό. Έτσι, ηλικιωμένοι άνθρωποι μπορεί να θυμούνται με μεγάλη λεπτομέρεια γεγονότα που συνέβησαν στη νεότητά τους, ιδίως όταν αυτά συνοδεύονταν από υψηλή συναισθηματική φόρτιση ή είχαν βαρύνουσες επιπτώσεις για την προσωπική τους ζωή⁴⁰¹.

Οι επιφυλάξεις σχετικά με την εγκυρότητα των μαρτυριών και, στην περίπτωση της Προφορικής Ιστορίας, η αμφισβήτηση μιας ερευνητικής μεθόδου που *κατασκεύαζε* τις πηγές της, οδήγησαν πολλούς ιστορικούς, υπό την επιρροή του ιστορικού θετικισμού του 19^{ου} αιώνα, να απορρίπτουν τις μαρτυρίες ως έγκυρες ιστορικές πηγές και να εστιάζουν περισσότερο στα γραπτά τεκμήρια που βρίσκονταν σε στρατιωτικά, εκκλησιαστικά και κρατικά Αρχεία. Με την εμφάνιση των νέων τάσεων της Ιστορίας, που έδιναν έμφαση στην κειμενική και γλωσσολογική ανάλυση των γραπτών πηγών και στην ιστορία των ιδεών και της συνείδησης, ή ακόμα και νέων κλάδων, όπως η Προφορική Ιστορία, αυτές οι αντιρρήσεις άρχισαν να κάμπτονται.

Ό,τι οι παλαιότεροι ιστορικοί εκλάμβαναν ως αδυναμία της μαρτυρίας, δηλαδή να προσφέρει αδιάσειστα πραγματολογικά στοιχεία για το παρελθόν, οι νεότεροι το θεωρούσαν ιδιαιτερότητα που άξιζε να μελετηθεί. Δεν ενδιέφερε τόσο το γεγονός το ίδιο, όσο η πρόσληψή του από τον αφηγητή και το πώς οι αλλαγές στην προσωπική του ζωή και οι ιστορικές εξελίξεις τη μετέβαλλαν στο διάβα του χρόνου⁴⁰². Θεωρήθηκε δεδομένο ότι ο πληροφορητής δεν έλεγε τη μία και μοναδική αλήθεια, αλλά μια αλήθεια –την αλήθεια για εκείνον– και ότι ο μελετητής ερευνούσε την ανάμνηση περισσότερο από τα ίδια τα γεγονότα⁴⁰³. Μπορεί οι μαρτυρίες να μη μας πληροφορούν επακριβώς για το *τι και γιατί έγινε τότε*, αλλά σίγουρα μαθαίνουμε *τι πιστεύουν τώρα* οι αφηγητές για αυτό που έγινε.

Εφόσον δεν υποκύπτουμε στον πειρασμό να παρασυρθούμε από την αμεσότητα της μαρτυρίας και να θεωρήσουμε τη γραπτή ή προφορική αφήγηση ως απόλυτη πηγή ιστορικής αλήθειας, οι προσωπικές μαρτυρίες μπορούν να προσφέρουν μια εικόνα του παρελθόντος που δύσκολα συνάγεται από τις ιστορικές καταγραφές και τα αρχεία. Η χρήση των μαρτυριών προϋποθέτει ανάλογη επεξεργασία από τον ιστορικό με τις υπόλοιπες ιστορικές πηγές. Ο ερευνητής οφείλει να επαληθεύσει την εγκυρότητα των ιστορικών στοιχείων που παρατίθενται, να ανιχνεύσει τα διαδοχικά στρώματα πεποιθήσεων που αποκαλύπτονται στο λόγο του αφηγητή και να εντοπίσει τους απώτερους στόχους του στην παρουσίαση της δράσης και της σκέψης του. Υπό αυτές τις προϋποθέσεις, παρακολουθώντας την υποκειμενική παρουσίαση των ιστορικών γεγονότων από κάποιον αφηγητή και παρατηρώντας τις συναισθηματικές του αντιδράσεις

απέναντι σε αυτά, μπορούμε πληρέστερα να αναπλάσουμε μια αίσθηση της εποχής και να κατανοήσουμε τον τρόπο σκέψης των ανθρώπων που την έζησαν.

Α.6.α. Ζωντανή μνήμη της δεκαετίας του '50

Τα πρώτα χρόνια της μεταπολεμικής εποχής δεν έχουν χαθεί οριστικά, αλλά παραμένουν ζωντανά στη μνήμη των ανθρώπων που τα έζησαν και μπορούν να τα αφηγηθούν σε έναν ιστορικό ερευνητή, παραχωρώντας του μια συνέντευξη ζωής⁴⁰⁴. Ωστόσο, λίγοι είναι οι μεγαλύτεροι που επιλέγουν να τα ενθυμούνται και να μιλούν γι' αυτά, αν δεν τους ζητηθεί ιδιαίτερος. Ως παιδί συχνά άκουγα αφηγήσεις της γιαγιάς μου, των αδελφών της και παλιών συναγωνιστών από την Κατοχή, σπανίως όμως θα μιλούσαν για τα χρόνια που ακολούθησαν. Όσο για τη γενιά των γονιών μου, που μεγάλωσαν στην Ελλάδα κατά τη δεκαετία του '50 και '60, ο Εμφύλιος Πόλεμος δεν είχε θέση στις αναμνήσεις της, παρά μόνο σπανίως και τότε ως δυσάρεστη προϊστορία και βάρος.

Η απροθυμία αυτή αντιβαίνει στη γενική παρατήρηση ότι οι άνθρωποι, καθώς περνούν το μισό αιώνα ζωής, τείνουν όλο και περισσότερο να αναπολούν το παρελθόν, και ιδιαιτέρως τα παιδικά και εφηβικά χρόνια, τα οποία ενθυμούνται με αξιοθαύμαστη ακρίβεια και ικανότητα γενίκευσης συνάμα, πράγμα που τους καθιστά ιδανικούς αφηγητές⁴⁰⁵. Για τους κατ' ανάγκην περιορισμένους στόχους της εργασίας αυτής, το δείγμα προφορικών μαρτυριών που χρησιμοποιήθηκε ήταν εξαιρετικά μικρό, αφού περιορίστηκε στις αφηγήσεις ζωής δύο πληροφορητών. Ωστόσο παρατήρησα ότι οι αφηγητές μου ανακαλούσαν με μεγάλη ευκολία γεγονότα της εφηβείας και νεότητάς τους, κατά τη δεκαετία του '60, ενώ η παιδική ηλικία έμενε ως ένα σημείο αχαρτογράφητη περιοχή, την οποία οι ίδιοι έτειναν να προσπερνούν αρκετά γρήγορα. Και οι δύο είχαν την πεποίθηση ότι η αφήγησή τους στερούνταν σημασίας, αφού δεν είχαν οι ίδιοι συμμετάσχει στα κοσμογονικά γεγονότα της δεκαετίας του '40, ενώ οι περιγραφές τους σκιαγραφούσαν τη δεκαετία του '50 ως μια αντιηρωική, μάλλον δυσάρεστη εποχή, όπου τον πρώτο λόγο είχαν οι καθημερινές έγνοιες και ο βιοπορισμός. Όπως έχει παρατηρηθεί και σε έρευνες που στηρίχθηκαν στην Προφορική Ιστορία, για τους πληροφορητές ο χρονικός προσδιορισμός της αφήγησης, ακόμα και όταν μιλούσαν για ευρύτερα ιστορικά γεγονότα βασιζόταν κυρίως στην προσωπική τους ζωή και τις σημαντικές μεταβολές της (η τάξη του σχολείου, η επιστροφή της μητέρας από την εξορία, ο δεύτερος γάμος ενός γονιού) καθώς και στο χωρικό τους εντοπισμό (σε ποια συνοικία ή ποιο σπίτι έμεναν τότε)⁴⁰⁶.

Οι δύο πληροφορητές (γονείς της γράφουσας) προέρχονται από αρκετά διαφορετικά οικογενειακά περιβάλλοντα: γιος γνωστών κομμουνιστών ο ένας, ο Αλέξης Γυφτοδήμος-

Καραγιώργης, και η άλλη, η Γιολάντα Γυφτοδήμου (η μετέπειτα σύζυγός του), παιδί αστικής οικογένειας τραπεζικών υπαλλήλων χωρίς πολιτική δράση. Αυτή η διαφορά αποτελεί και έναν από τους λόγους για τους οποίους επιλέχθηκαν τα συγκεκριμένα άτομα, ώστε να μελετηθεί η διαφορετική πρόσληψη της εποχής σε δύο ανθρώπους της ίδιας περίπου ηλικίας (γεν. 1944 και 1945, αντίστοιχα), ανάλογα με την οικονομική κατάσταση της οικογένειας και το βαθμό ανάμειξής της στα πολιτικά.

Ένα πρόσθετο κίνητρο αποτέλεσε το γεγονός ότι η μητέρα του Αλέξη, Μαρία Καραγιώργη, οργανωμένη στην Αριστερά από τα φοιτητικά της χρόνια και κατόπιν βουλευτής της ΕΔΑ (1963-64), έχει κι εκείνη καταθέσει τη μαρτυρία της σε σειρά βιβλίων⁴⁰⁷. Οι δύο αφηγήσεις δίνουν μια σπάνια ευκαιρία να μελετηθεί πώς γίνονται αντιληπτές οι ίδιες καταστάσεις από την οπτική γωνία του ενήλικα και του παιδιού, αν υπάρχουν αποκλίσεις και σημαντικές διαφοροποιήσεις ή παρουσιάζεται ένα ομοιογενές αφήγημα.

Α.6.α.ι. Μαρτυρία Αλέξη Γυφτοδήμου-Καραγιώργη

Ο Αλέξης σε ηλικία τριών ετών είδε για τελευταία φορά τον πατέρα του, Κώστα Καραγιώργη, ο οποίος βγήκε στο βουνό ως διοικητής του Δημοκρατικού Στρατού και μετά την κατάρρευση του μετώπου κατέληξε στη Ρουμανία ως πολιτικός πρόσφυγας, όπου φυλακίστηκε και πέθανε το 1955, έχοντας έρθει σε αντιπαράθεση με την ηγεσία του Κόμματος.

Ένα χρόνο αργότερα, στα τέσσερά του (1948), ο Αλέξης αποχωρίστηκε και τη μητέρα του, η οποία συνελήφθη και έμεινε στην εξορία μέχρι το 1952. Τα πρώτα χρόνια της κράτησης της μητέρας του, το παιδί φιλοξενούνταν για μικρά διαστήματα σε διάφορα σπίτια, με ψευδώνυμο πάντα, προκειμένου να αποφευχθεί ο εντοπισμός του από τις κυβερνητικές δυνάμεις και η χρήση του ως μοχλού πίεσης για να αποσπαστεί δήλωση μετανοίας από τη μητέρα του. Από το διάστημα αυτό δεν έχει διατηρηθεί καμία ανάμνηση στη μνήμη του Αλέξη και ό,τι γνωρίζει είναι από τις αφηγήσεις των συγγενών του.

Η στέρηση των γονιών του, για τους οποίους ήξερε μόνο πως έλειπαν, η μητέρα του σε κάποιο νησί και ο πατέρας του στην Αμερική, και η αίσθηση ότι είναι βάρος για τους συγγενείς του τον είχαν μετατρέψει σε ένα «καταπιεσμένο παιδί – δεν μίλαγε, δεν γέλαγε, δεν είχε φίλους». Περίμενε με λαχτάρα την επιστροφή της μητέρας του: «Περίμενα για κάποιο λόγο ότι θα αλλάξει η ζωή μου». Με την αποφυλάκιση της μητέρας του, Μαρίας, ήρθε και η πρώτη απογοήτευση, αφού δεν την αναγνώρισε και χρειάστηκε να καταβάλουν και οι δύο μεγάλη προσπάθεια μέχρι να την αποδεχθεί ως μητέρα του, πράγμα που έγινε όταν πλέον εγκαταστάθηκαν στο ίδιο σπίτι⁴⁰⁸. Η οικογένεια του πατέρα του, που φιλοξενούσε τον Αλέξη,

δεν δέχθηκε να μείνει μαζί τους και η Μαρία, επειδή θεώρησαν πως η παραμονή της θα έθετε σε κίνδυνο την αδελφή του πατέρα του, η οποία τότε κρυβόταν στο σπίτι. Ως παιδί ο Αλέξης κατηγορούσε τη μητέρα του: «Έλειπε τόσα χρόνια. Κάποτε ήρθε και μετά ξαναέφυγε».

Από τη στιγμή που έμειναν μαζί εξομαλύνθηκαν οι σχέσεις τους, παρόλο που η Μαρία, χωρίς να έχει επεκταθεί ιδιαίτερα στο θέμα της εξορίας, τον είχε προειδοποιήσει ότι η παραμονή της στην Αθήνα ήταν υπό αίρεση: «Κατάλαβα ότι έγινε ένας πόλεμος – Αυτό το πράγμα το κατάλαβα. Και ότι γι' αυτό έπρεπε να λείψουν, ότι δε γινόταν να, να γυρίσουν πίσω. Και να χαρούμε αυτόν τον καιρό που έχουμε, που είμαστε μαζί, γιατί δεν αποκλείεται να ξαναχρειαστεί να χωρίσουμε πάλι. Ήμουν με αυτή τη Δαμόκλειο σπάθη. Από πολύ νωρίς... Δεν ήξερα τι θα γίνει».

Το σπίτι στη Γλυφάδα, όπου είχαν εγκατασταθεί, έγινε κέντρο διερχομένων. Περνούσαν από εκεί πολλοί παλιοί συναγωνιστές και φίλοι όταν αποφυλακίζονταν. Οι συζητήσεις τους για ένα παιδί ήταν τελείως ακατανόητες και βαρετές, ιδίως όταν έπιαναν τα κομματικά «τα λάθη, η ήττα, ποιος φταίει, ποιος ήταν προδότης [...] Η μεγαλύτερη πηγή κατήφειας, απ' ό,τι είδα, ήταν όταν άρχιζαν τα δικά τους, τα... τα κομματικά. Και όχι τα άλλα [...] παρόλο που ήταν δύσκολη η επιβίωση, δεν ήταν εκεί η κατήφεια και ο πόνος. Το άλλο ήταν: θα επιβιώσουμε. Μια και βγήκαμε ζωντανοί... θα επιβιώσουμε».

Έψαχναν όλοι για δουλειά και ένα μεγάλο μέρος από τις συζητήσεις τους περιστρεφόταν γύρω από τα θέματα της δουλειάς, «ήταν πάρα πολύ η επιβίωση, το πώς, πώς θα ζήσουμε». Για πολλούς το φαγητό που τους προσέφεραν στο σπίτι ήταν και το μοναδικό πλήρες γεύμα της εβδομάδας. Παντού έβρισκαν κλειστές πόρτες⁴⁰⁹. Όλοι εξέφραζαν τη συμπάθειά τους «αλλά η αστυνομία ειδοποιούσε ότι αν προσλάβετε απολυμένο κομμουνιστή την έχετε βάνει»⁴¹⁰. Ακόμα ίσχυαν τα έκτακτα μέτρα και η οικογένεια δεν απέφευγε τη στενή παρακολούθηση από την αστυνομία. Η Μαρία έδινε κάθε βδομάδα το «παρών» στο Αστυνομικό Τμήμα της Γλυφάδας και μερικές φορές τον έπαιρνε μαζί της, σα να πήγαιναν σε επίσκεψη, μια βόλτα στην παραλία. Χρόνια μετά ο Αλέξης κατάλαβε ποιο ήταν το νόημα της επίσκεψης. «Το έβλεπα αυτονόητο. Το παιδί τα βλέπει όλα αυτονόητα. Πάμε στο Γραφείο να πούμε ότι είμαστε εδώ. Τώρα, αυτό το Γραφείο, ότι είναι στο αστυνομικό Γραφείο – δεν αλλάζει τίποτα». Με διαμετρικά αντίθετο τρόπο περιγράφεται, μυθιστορηματικά, μια παρόμοια σκηνή στο *Τελευταίο Τραμ* του Θανάση Καρτερού, όπου το παιδί-αφηγητής συνοδεύει τον δηλωσία πατέρα του στην Ασφάλεια και γίνεται μάρτυρας του εξευτελισμού του⁴¹¹.

Η ψυχραιμία με την οποία έδειχναν να αντιμετωπίζουν οι ενήλικες το θέμα αφαίρεσε το αίσθημα του πανικού από εμπειρίες που από την ίδια την Καραγιώργη περιγράφονται με μεγαλύτερη συναισθηματική ένταση. Έτσι, όταν είχε πάει η Αστυνομία για έρευνα στο σπίτι, η εικόνα που έμεινε στον Αλέξη ήταν μάλλον κωμική, αφού ο ένας αστυνομικός νόμισε πως βρήκε κρυπτογραφημένους κωδικούς στη σόμπα, όταν ανακάλυψε ένα πεταμένο πρόχειρο λογιστικών πράξεων, για να εισπράξει τα γέλια του αδελφού της Μαρίας, Γιώργου, που είχε από τη Μακρόνησο τη συνήθεια να στρίβει σε χωνί ένα φύλλο χαρτί και να το χρησιμοποιεί ως σταχτοδοχείο, το οποίο πετούσε μετά στη σόμπα⁴¹².

Αλλά και οι οικονομικές δυσκολίες δεν πτοούσαν τον Αλέξη, που θεωρούσε ότι περνούσε «ζωή χαρισάμενη» στη Γλυφάδα, όπου από μοναχικό και αποτραβηγμένο παιδί ξαφνικά βρέθηκε «με φίλους, με έναν ξάδελφο συνομήλικο, με μια μαμά». Ούτε τον πείραζε, αργότερα, «μία Πρωτοχρονιά. Που περάσαμε χωρίς λεφτά, και το μόνο φαΐ ήταν οι... κονσέρβες σαρδέλας Λούκας, τις οποίες είχε πάρει ο παππούς, ο πατέρας της, της γιαγιάς, σα σεισμόπληκτος [...] Εμένα δε με πείραζε καθόλου. Πόσο είναι σχετικά όλα αυτά... Ήμουν καλά... με την μαμά μου και το Γιώργο. Δεν με πείραζε που ήμασταν στη Νέα Σμύρνη σ' αυτό το άθλιο σπίτι με ελάχιστα λεφτά. Μια χαρά. Μου άρεζαν οι κονσέρβες. Τις είχαμε πλουσιοπάροχα το... αυτή τη Πρωτοχρονιά μια και δεν είχαμε τίποτα άλλο... μπορούσα να φάω όσες θέλω, χωρίς περιορισμούς. Κι έτσι θεωρούσα ότι ήταν μια χαρά».

Παρά τις στερήσεις, τη συχνή κατήφεια των ενηλίκων και την ανασφάλεια, η αίσθηση που έχει διατηρήσει ο Αλέξης από αυτήν την εποχή είναι αρκετά θετική, σε αντιδιαστολή ίσως με το προηγούμενο χρονικό διάστημα, και κυρίως χάρη στην παρουσία της μητέρας του και της στενής σχέσης εμπιστοσύνης και αγάπης που αναπτύχθηκε μεταξύ τους. Η εικόνα αυτή διαφέρει αρκετά από τη μαρτυρία της μητέρας του, που περιγράφει με αρκετά ζοφερά χρώματα και περισσή ένταση μια εποχή, κατά την οποία όχι μόνο έδινε αγώνα να επιβιώσει και να ορθοποδήσει σε ένα εχθρικό κράτος, αλλά αντιμετώπιζε και τον αποκλεισμό από το δικό της στρατόπεδο, επειδή αρνιόταν να αποκηρύξει τον «προδότη» άντρα της⁴¹³.

Τα ίδια περιστατικά περιγράφονται και στις δύο αφηγήσεις με μικρή διαφοροποίηση μεταξύ τους στις λεπτομέρειες, συχνά με σχεδόν πανομοιότυπη διατύπωση. Οι ιστορίες αυτές έχουν περάσει στην οικογενειακή ιστορία ή μυθολογία, αναπαράγονται με τυποποιημένο τρόπο και συμβάλλουν στην οικογενειακή συνοχή και ταυτότητα. Παράλληλα η οικογενειακή μνήμη εντάσσεται στη συλλογική «θεσμοποιημένη» αριστερή μνήμη, ακόμα και στις περιπτώσεις που έρχεται σε αντίθεση με αυτήν και την αμφισβητεί⁴¹⁴. Η διαφορά των δύο αφηγήσεων βρίσκεται

στη συναισθηματική φόρτιση με την οποία εκφέρονται στη μία περίπτωση και στην άλλη. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η νεότερη γενιά, χωρίς να έχει ξεχάσει το παρελθόν, τείνει να το ξεπεράσει.

Παρόμοια συναισθήματα εκφράζουν παιδιά Αριστερών που μεγάλωσαν ως πολιτικοί πρόσφυγες ή μακριά από την οικογένειά τους, στις παιδουπόλεις της Βασίλισσας Φρειδερίκης. Στις περισσότερες περιπτώσεις, όταν οι οικογένειες επανενώθηκαν ή τα παιδιά βρήκαν ένα στέρεο πλέγμα υποστήριξης από την ομάδα συνομηλίκων τους ή τους δασκάλους τους, κατόρθωσαν να ξεπεράσουν τα τραύματα της παιδικής τους ηλικίας και να έχουν μια ολοκληρωμένη συναισθηματική και επαγγελματική ζωή⁴¹⁵. Αντίθετα, σε περιπτώσεις παιδιών που δεν είχαν τη δυνατότητα να επανενωθούν με τις οικογένειές τους, το τραύμα δεν ξεπεράστηκε ποτέ πλήρως, με αποτέλεσμα η ενηλικίωση να μη γίνει ομαλά⁴¹⁶.

Ο Αλέξης, στο ερώτημα αν είχε συγχωρήσει τη μητέρα του για τις επιλογές της, που είχαν αποτέλεσμα δύσκολα παιδικά χρόνια, και σε άλλες περιπτώσεις «παιδιών του Εμφυλίου» οδήγησαν σε πικρία⁴¹⁷, απάντησε ότι δεν υπήρχε θέμα συγχώρεσης. «Ένα παιδί αποδέχεται ή δεν αποδέχεται», και ο Αλέξης όχι μόνο είχε αποδεχθεί τη μητέρα του, αλλά και είχε εσωτερικεύσει τα ιδανικά και τις πολιτικές της πεποιθήσεις. Ενώ ως ενήλικας έχει ακολουθήσει δικό του δρόμο, ηθελημένα μακριά από την πολιτική, ως γιος εμφανίζεται περήφανος για τη δράση των γονιών του, αφού σε αρκετά σημεία η αφήγησή του τονίζει ιδιαίτερος τη συμβολή τους στην Αντίσταση και τον Εμφύλιο, ενώ υποτιμά τη σημασία των δικών του βιωμάτων.

A.6.a.ii. Μαρτυρία Γιολάντας Γυφτοδήμου

Αντίστοιχη εικόνα έχει και η Γιολάντα για τις αναμνήσεις της, τις οποίες θεωρεί ασήμαντες και άχρηστες, αφού δεν είχε σχέση με τα πολιτικά. Εκ πρώτης όψεως η παιδική της ηλικία φαίνεται απαλλαγμένη από τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν πολλά άλλα παιδιά της εποχής, δεδομένου ότι οι γονείς της ήταν και οι δύο τραπεζικοί υπάλληλοι και τα οικονομικά της οικογένειας άνετα. Το φαγητό δεν έλειπε ούτε στην Κατοχή, χάρη στη βοήθεια της Τράπεζας προς τους υπαλλήλους της, αλλά και τα δύσκολα χρόνια της ανοικοδόμησης η οικογένεια είχε τη δυνατότητα να βάζει δύο-τρεις φορές την εβδομάδα κρέας στο τραπέζι.

Η Γιολάντα μεγάλωσε με μαθήματα γαλλικών και μπαλέτο, χωρίς να της λείπει τίποτε: «Ό,τι χρειαζόμουν, ό,τι ήθελα το είχα. Δεν είχα καμία αίσθηση ότι ήταν χρόνια δύσκολα». Μόνο στο σχολείο και ακόμα περισσότερο στην κατασκήνωση έβλεπε ότι υπήρχαν παιδιά που δυσκολεύονταν οικονομικά.

Ωστόσο δεν ήταν όλα ρόδινα. Οι γονείς της χώρισαν όταν εκείνη ήταν δύο-δυόμιση ετών και η ίδια ήταν παιδί φιλάσθενο, που γεννήθηκε εφταμηνίτικο και σε νεαρή ηλικία εκδήλωσε βρογχικό άσθμα. Οι δικοί της, ίσως για να την προφυλάξουν, έγιναν υπερπροστατευτικοί. Την κυνηγούσαν για να φάει και την κρατούσαν έξω από κάθε δυσάρεστη συζήτηση. Πολύ αργότερα, ρωτώντας, έμαθε για τη βιαιότητα του πατέρα της, που οδήγησε τη μητέρα της στην ασυνήθιστη για την εποχή απόφαση να τον χωρίσει. Ο χωρισμός αυτός έγινε δεκτός με ανακούφιση από την οικογένειά της και ο θεός της κάλυψε σε μεγάλο βαθμό το κενό που άφησε η απουσία του πατέρα. «Με αγαπούσε πάρα πολύ ο Τίτος... να ανάσαινα κάτι έτρεχε να μου το φέρει την ίδια στιγμή [...] Τη μητέρα μου δεν τη θυμάμαι γενικά στο σπίτι. Συναισθηματικά ήταν απύουσα από τη ζωή του σπιτιού. Κάτι που ανακάλυψα πολύ αργά είναι ότι δεν μπορώ να θυμηθώ πού κοιμόταν».

Οι δικοί της δεν αναφέρονταν ποτέ στα χρόνια του πολέμου ή στις δικές τους αναμνήσεις: «Με κρατούσαν μακριά από όλα αυτά. Και έτσι, αργότερα έμαθα τι πέρασαν σε αυτή τη φάση [...] πολύ αργά έμαθα ότι ο πρώτος ξάδελφος της μαμάς μου και της θείας μου ήταν στο αντάρτικο. Τον έκρυβαν στη σοφίτα. Αλλά πάρα πολύ αργά». Γενικά ότι είχε γίνει ένας πόλεμος, το έμαθε «αργά, στο σχολείο – και μάλιστα όχι στο Δημοτικό. Δεν θυμάμαι καθόλου να είχα την αίσθηση ότι πέρασε η χώρα μας τέτοιο παλούκι, ας πούμε, αλλά όταν ξεκίνησε το Γυμνάσιο. Στις τρεις τελευταίες τάξεις που άρχισα να πολιτικοποιούμαι και να παίρνω μέρος στις διαδηλώσεις για το 1-1-4 [...] μάλιστα [πήγα] σε μία που έφαγα λίγο ξύλο, στα ξώφαλτσα. αλλά η συμμετοχή μου ήταν ελάχιστη. Ενδιαφερόμουν. Τότε ήταν με την Κύπρο...»

Παρόλο που στο σπίτι όλοι διάβαζαν βιβλία ή εφημερίδες, δε συζητούσαν ούτε για την τρέχουσα κατάσταση ούτε για τα διαβάσματά τους, αλλά κυρίως για καθημερινά θέματα. Εκείνη καταβρόχθιζε κυρίως ξένη λογοτεχνία και βαθμιαία άρχισε να ενδιαφέρεται για το τι γινόταν γύρω της «Ενδιαφερόμουν γενικά για τα κοινωνικά και το... την ψυχολογία των ανθρώπων... Διάβαζα πάρα πολύ. Και πιστεύω ότι όλα αυτά τα διαβάσματα μου άνοιξαν τα μάτια».

Όταν δε διάβαζε τα μαθήματά της, η Γιολάντα άκουγε μουσική: καντάδες, ξένα, ροκ. Χόρευε στο σπίτι και στα πάρτι, στα οποία πήγαινε μεγάλη πια (17 χρονών) με τον μετέπειτα άντρα της, Αλέξη. Οι δικοί της την άφηναν να βγαίνει, σε αντίθεση με τους γονείς άλλων κοριτσιών, γιατί «ήταν πολύ ανοιχτοί» και σε όλα την άφηναν να παίρνει τις δικές της αποφάσεις. Μόνο ο θεός της αντέδρασε όταν του δήλωσε ότι ήθελε να σπουδάσει Ιατρική: «Ο θεός μου είχε αντιρρήσεις, για να ‘μην κουραστεί το παιδί’. Το όνειρό του ήταν να μπω στην τράπεζα, που θα έμπαινα [επειδή ήταν τραπεζικοί οι γονείς της]... ήταν γι’ αυτόν ακατανόητο

ότι δεν θα ακολουθούσα μια τέτοια καριέρα», αλλά «δεν περνούσε ο λόγος του γιατί ήμουν... ένα μέρος ήταν πολύ αποτραβηγμένο, και ένα μέρος ήταν αντάρτικο».

Η θεία της και η μητέρα της ποτέ δεν εξέφρασαν γνώμη για τη ζωή της Γιολάντας ή για την επιλογή συντρόφου της, αν και αυτός ήταν Αριστερός. «Ποτέ δεν είπαν κάτι για το τι ψήφισαν... Τουλάχιστον δε με άφηναν να δω, φοβόντουσαν ότι θα μπλεχτώ. [...] Είχαν ανοιχτά μυαλά, αντισυμβατικό τρόπο ζωής. Τώρα που το λες συνειδητοποιώ ότι δεν ήταν τυπική ελληνική συμπεριφορά». Αργότερα έμαθε ότι έκλιναν μάλλον προς τον κεντροαριστερό χώρο, ενώ ο θεός της ήταν Δεξιός «πολύ Δεξιός. Και η γιαγιά ήταν βασιλική. Πολύ βασιλική. Όταν κατάλαβαν ότι τα έχω με τον Αλέξη, στην αρχή έπεσε ο ουρανός να τους πλακώσει. Αλλά μετά, αφού το παιδί είναι καλά, είναι εντάξει».

Η Γιολάντα παρά τη σχετική οικονομική άνεση και την απροβλημάτιστη σε μεγάλο βαθμό οικογενειακή ζωή, δεν θυμάται με νοσταλγία ή ευχαρίστηση τα παιδικά της χρόνια, ενώ οι αναμνήσεις της από τη δεκαετία του '50 ανασύρονται σημαντικά πιο δύσκολα από ό,τι οι μεταγενέστερες, όταν πλέον είχαν εγκαταλείψει την Ελλάδα με το σύντροφό της, για να συνεχίσουν τις σπουδές τους στην Ανατολική Γερμανία. Ασφυκτιούσαν στην Ελλάδα. «Η ασέβεια προς τον συμπολίτη μας είχε ταραξεί πάρα πολύ. Δε νιώθαμε καλά στην Ελλάδα». Παρά τις οικονομικές δυσκολίες που πέρασαν στη Γερμανία λόγω της διακοπής των εμβασμάτων από την Ελλάδα με την επιβολή της Δικτατορίας, και παρά την απομάκρυνση από την οικογένειά της, η Γιολάντα θυμάται πολύ ευχάριστα και με μεγάλη λεπτομέρεια τα χρόνια που πέρασε εκεί.

Οι δύο μαρτυρίες, παρά τις σημαντικές διαφορές του οικογενειακού υπόβαθρου, έχουν αρκετά κοινά στοιχεία, με κυριότερο την αίσθηση της δεκαετίας του '50 ως μιας βαριάς, στενόχωρης εποχής, είτε το ίδιο το παιδί γνώριζε τα αίτια γι' αυτό, όπως ο Αλέξης, είτε απλώς διαισθανόταν ότι κάτι δεν πήγαινε καλά, όπως η Γιολάντα. Ως παιδιά έζησαν και θυμούνται την αμερικανική βοήθεια και τα γεύματα που μοιράζονταν στο σχολείο. Η πνιγνή ατμόσφαιρα και η έλλειψη διεξόδων στην Ελλάδα, που περιγράφεται στα μυθιστορήματα της εποχής, αποδίδεται στην αφήγηση και των δύο, όπως και οι προβληματισμοί για την ειρήνη, οι αγώνες για την Κύπρο και οι κινητοποιήσεις για την παιδεία. Αποτελούσαν μέρος της νεολαίας που διεκδικούσε κοινωνική δικαιοσύνη και πολιτικά δικαιώματα και δεν επαρκούσαν τα πάρτι με τους ξένους ρυθμούς, το ραδιόφωνο με τα ελαφρά τραγούδια και οι βόλτες με το αυτοκίνητο για να τους κατευνάσουν. Τελικά, απογοητευμένοι, αποφάσισαν να φύγουν από την Ελλάδα. Όπως λέει η

Γιολάντα, «Μας έσπρωξε η πεθερά μου, γιατί έβλεπε να έρχεται δικτατορία. Δεν μας είχε πει τίποτα, γιατί δεν θα φεύγαμε. Εμείς δεν είχαμε καταλάβει τίποτε, αλλά εκείνη το ήξερε και την έλεγαν Κασσάνδρα».

A.6.β. Αυτοβιογραφικά κείμενα

Πολλοί από τους αγωνιστές του ΕΑΜ και του Δημοκρατικού Στρατού ξεκίνησαν μετά τη Μεταπολίτευση να καταθέτουν τις εμπειρίες τους σε μαρτυρίες, αυτοβιογραφίες ή απομνημονεύματα⁴¹⁸. Η τάση αυτή εντάθηκε από τη δεκαετία του 1980 κι έπειτα. Η καταγραφή των βιωμάτων ξεκίνησε καθυστερημένα, όπως είδαμε, λόγω της «κομματικής πειθαρχίας», αφού οι καλοί κομμουνιστές δεν πρόβαλλαν τον εαυτό τους, ούτε θα εξέθεταν ποτέ τους συντρόφους τους και το Κόμμα. Απ' την άλλη, η μετεμφυλιακή εποχή με τις διώξεις των Αριστερών και τη λογοκρισία δεν προσφερόταν για τέτοιου είδους εκδοτικά τολμήματα. Μετά την πτώση της Δικτατορίας, όμως, και ακόμη περισσότερο με την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης, οι αναμνήσεις των παλαιών αγωνιστών άρχισαν να ενδιαφέρουν ένα ευρύτερο κοινό από τις οικογένειές τους και ένιωθαν ότι μπορούσαν πλέον να εκπληρώσουν το χρέος προς τους συντρόφους τους και προς τις επόμενες γενιές που ζητούσαν να μάθουν. Η εμπειρία της ζωής τους μπορούσε να μετουσιωθεί σε προσφορά προς τους νεότερους, να αποκτήσει νόημα και να χρησιμοποιηθεί παραδειγματικά. Συχνά η αφήγηση περιλαμβάνει την εμπειρία των συναγωνιστών, που είχαν παρόμοια βιώματα αλλά δεν έζησαν να τα αφηγηθούν. Η μαρτυρία προσλαμβάνει έτσι συλλογική αξία⁴¹⁹. Η Μαρία Καραγιώργη εξηγεί:

Ήμουν μόνη και έλεγα: «Ζω με τα φαντάσματά μου». Και οι πεθαμένοι μου ήταν σαν να μου ψιθύριζαν απελπισμένα: «Εσύ έζησες, εμάς μας ζέχασες;» [...]

Σας θυμάμαι πάντα, Σύντροφοί μου. Πάντα με αγάπη και συγκίνηση. Και είναι πολλοί σαν και μένα. Γι' αυτό θέλω να ξαναφέρω για λίγο την ύπαρξή σας στη ζωή.

Για να σας γνωρίσουν και τα παιδιά μας και τα εγγόνια μας. Που είναι και δικά σας παιδιά και εγγόνια, αφού οι περισσότεροι από σας φύγατε πολύ νέοι και δεν προλάβετε να αποκτήσετε δικά σας.

Μαρία Καραγιώργη, Μέχρι την απόδραση⁴²⁰

Η κατάθεση της μαρτυρίας λειτουργεί επίσης λυτρωτικά, ψυχοθεραπευτικά. Είναι η προσπάθεια των ανθρώπων που βίωσαν τραυματικές εμπειρίες να επανακτήσουν την

κατακερματισμένη συνέχεια της ζωής τους, προσδίδοντας μέσω της αφήγησης μια λογική συνοχή και σειρά στα ακατανόητα αλλιώς, άφατα γεγονότα του βίου τους⁴²¹.

Κάποιοι φίλοι μου, αγωνιστές και συναγωνιστές μου, μου επαναλαμβάνουν: Τι θέλεις και τα θυμάσαι, τι θέλεις και τα ανασκαλεύεις.

Δεν είναι στη θέλησή μου να τα θυμάμαι και να τα «ανασκαλεύω». Είναι από μόνα τους καταγραμμένα βαθιά, μέσα στις ψυχές όλων μας. Δε σβήνονται, δεν παραγράφονται. [...]

Κι εμείς, απλώς, προσπαθούμε να τα διαγράψουμε, είτε να τα «πατικώσουμε» στα τρίςβαθα της ψυχής μας ως μηδέποτε υπάρξαντα ή να κάνουμε αυτό που άρχισα να κάνω εγώ το 1972, στην ερημιά μου και τη μοναξιά της Χούντας, μετά την απόλυσή μου από τα στρατόπεδα: να τα καταγράφουμε, έστω και για τον εαυτό μας για να τα ξεφορτωθούμε.

Μαρία Καραγιώργη, *Περιμένοντας την ειρήνη*⁴²²

Η καταγραφή συνήθως δεν έχει λογοτεχνικές βλέψεις. Συχνά ο λόγος είναι τεκμηριωτικός, ο στόχος η μαρτυρία, η πιστή, όσο γίνεται αντικειμενική καταγραφή των γεγονότων, ως παρακαταθήκη και φόρος τιμής στους πεσόντες⁴²³. Τα περιστατικά που περιγράφονται περιλαμβάνουν γνωστά ιστορικά γεγονότα της Αντίστασης και του Εμφυλίου, αλλά και λεπτομέρειες της προσωπικής, καθημερινής ζωής στα στρατόπεδα και τις φυλακές, στο βουνό ή στην κατεχόμενη Αθήνα. Από τις μαρτυρίες αποκτούμε μια εικόνα για τις επιπτώσεις του πολέμου στους απλούς αγωνιστές αλλά και στις γυναίκες που πάλευαν, εκτός από ηρωίδες και μάρτυρες για την ιδεολογία τους, να ανατρέφουν παράλληλα και τα παιδιά τους σε εποχές ένδειας, παρανομίας και στερήσεων.

Στις λίγες μαρτυρίες των ίδιων των παιδιών της Κατοχής και του Εμφυλίου διαβάζουμε για την πείνα, το κίτρινο τυράκι στο συσσίτιο της ΟΥΝΡΑ⁴²⁴, την πρόωρη έξοδο στη βιοπάλη⁴²⁵ αλλά και για τα επισκεπτήρια και τις διαδηλώσεις μπροστά στο Υπουργείο για την απελευθέρωση των εκτοπισμένων ή φυλακισμένων γονιών τους⁴²⁶.

Η αμεσότητα της καταγραφής και η συναισθηματικά φορτισμένη διατύπωση, που σε ορισμένες περιπτώσεις παραπέμπουν στον προφορικό λόγο, συντελούν στη ζωντάνια των κειμένων, επιτρέποντας στον αναγνώστη να σχηματίσει μια παραστατική εικόνα για τα γεγονότα. Παρ' όλα αυτά, η αφήγηση κατά κανόνα έχει την περιορισμένη εσωτερική εστίαση

του συγγραφέα, ο οποίος καταθέτει ό,τι γνωρίζει και έζησε ο ίδιος, προσδίδοντας αληθοφάνεια και πειστικότητα στο γραπτό του.

*Με πολύ πάθος αλλά χωρίς φόβο, χωρίς προκαταλήψεις, χωρίς υστεροβουλίες, χωρίς παρωπίδες. Δεν προσπάθησα να δικαιώσω ή να δικαιολογήσω εκ των υστέρων πρόσωπα και πράξεις, δεν προσπάθησα να ρίξω το ανάθεμα σε άλλους, πρόσωπα, καταστάσεις ή «τον κακό μας τον καιρό». **Περιέγραψα τα γεγονότα όπως τα βλέπαμε τότε, όπως τα αντιμετωπίζαμε τότε, χωρίς τις ευκολίες του παντογνώστη σημερινού κριτή. Πόσο το πέτυχα άλλοι θα το κρίνουν, εγώ «τον αγώνα τον καλό ηγώνισμαι»...***

Μαρία Καραγιώργη, ... και περιμένοντας τη Δημοκρατία (η έμφαση δική μου)⁴²⁷

Όπως και στις προφορικές μαρτυρίες, στα αυτοβιογραφικά κείμενα χρειάζεται να ελέγχονται τα πραγματολογικά στοιχεία και να ανιχνεύονται τα κίνητρα του αφηγητή, προκειμένου να εντοπίζονται τα επικαλυπτόμενα στρώματα εμπειρίας και προσωπικών στάσεων που αποκαλύπτονται από τη χρήση της γλώσσας και τον τρόπο παρουσίασης των γεγονότων⁴²⁸. Γνωρίζουμε ότι η προσωπική αντίληψη διαφαίνεται στο κείμενο ακόμα και όταν ο συγγραφέας προσπαθεί να καταθέσει τις εμπειρίες του «αντικειμενικά». Για την ανασύσταση της εποχής που περιγράφεται αλλά και της εποχής κατά την οποία καταγράφεται το κείμενο είναι εξίσου χρήσιμο να μελετηθούν οι απόψεις που υπόκεινται στο λόγο όσο τα αναφερόμενα γεγονότα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

ΔΙΧΑΣΤΙΚΗ ΜΝΗΜΗ Η ΛΗΘΗ ΚΑΙ ΑΠΟΣΙΩΠΗΣΗ;

Στην Ελλάδα η εμφύλια διαμάχη, όπως είδαμε, δεν έληξε το 1949 με το πέρας των εχθροπραξιών αλλά διατηρήθηκε ενεργή με άλλα μέσα (έκτακτα μέτρα, δράση παρακράτους, λογοκρισία κλπ.) για πολύ μεγάλο διάστημα, ουσιαστικά μέχρι την πτώση της Δικτατορίας και τη Μεταπολίτευση. Δεν ήταν τυχαία η νομιμοποίηση του ΚΚΕ μια από τις πρώτες ενέργειες του Καραμανλή όταν γύρισε από το Παρίσι και ανέλαβε να οδηγήσει τη χώρα στον εκδημοκρατισμό. Πέρα από την άμεση αναγκαιότητα για τη θεσμική εξομάλυνση, η χειρονομία αυτή λειτούργησε και στο συμβολικό επίπεδο ως ένα πρώτο βήμα για την πολύ καθυστερημένη εθνική συμφιλίωση.

Μέχρι να συντελεστεί η συμφιλίωση, ο πόλεμος δεν μπορούμε να πούμε ότι έχει ολοκληρωτικά λήξει, αφού συνεχίζεται στο φαντασιακό επίπεδο. Προϋπόθεση όμως της συμφιλίωσης είναι να συντελεστεί μια στοιχειώδης έστω διεργασία πένθους, ένας διάλογος των επιζώντων και των απογόνων τους που να πηγάζει από την ειλικρινή διάθεση ερμηνείας και κατανόησης των καταστάσεων. Για να υπάρξει συγχώρεση και συμφιλίωση, πρέπει οι τραυματικές και απωθημένες μνήμες των αντιμαχόμενων να αποκαλύπτονται, να κοινοποιούνται και να γίνονται κοινή παρακαταθήκη⁴²⁹.

Η γνώση των γεγονότων και η επίγνωση του μεγέθους των βασάνων που προξένησε η μία παράταξη στην άλλη μπορεί να οδηγήσει στη μεταμέλειά τους και ιδανικά στη «δύσκολη συγχώρεση» μεταξύ των φορέων της διαιρεμένης μνήμης, όπως τη χαρακτηρίζει ο Ricoeur⁴³⁰. Τότε μόνο μπορεί να οικοδομηθεί μια «δίκαιη μνήμη», που επιτρέπει την επούλωση των τραυμάτων, χωρίς να παραγνωρίζονται ή να λησμονούνται τα δεινά. Έτσι, μια οργανωμένη και ολοκληρωμένη επεξεργασία του συλλογικού τραύματος των ταραγμένων χρόνων θα μπορούσε να καλλιεργήσει την ιστορική αυτογνωσία και να συμβάλει στην εγκαθίδρυση πρακτικών ειρηνικής συμβίωσης της ενοποιημένης πλέον κοινωνίας⁴³¹.

Η μακρά διατήρηση του διαιρετικού κλίματος δεν επέτρεψε στη μνήμη να επιτελέσει αυτή τη λειτουργία, ώστε η ελληνική κοινωνία να ξεπεράσει τις πληγές της με την εις βάθος επεξεργασία τους. Αντίθετα, οι μνήμες χρησιμοποιήθηκαν σαν όπλο για τις βαρύτερες κατηγορίες που αρθρώνονταν εναντίον του αντιπάλου. Αντί για Ιστορία γράφονταν μαρτυρολογία.

B.1. Η «συννομοσία της σιωπής»

Η προβληματική αντιμετώπιση της μνήμης δεν είναι αποκλειστικά ελληνική επινόηση. Από τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια και μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '60 επικράτησε διεθνώς μια «συννομοσία σιωπής» που κάλυπτε τις πιο δυσάρεστες πτυχές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, από το Ολοκαύτωμα και τη συμμετοχή ευρύτερων τμημάτων της γερμανικής Wehrmacht στην επιχείρηση εξολόθρευσης των Εβραίων μέχρι τις άβολες αλήθειες για τους συνεργάτες και συνοδοιπόρους των κατοχικών δυνάμεων στις διάφορες κατακτημένες χώρες⁴³². Η λήθη επιβλήθηκε από τις κυβερνήσεις χάριν της διατήρησης της κοινωνικής ειρήνης και εθνικής ενότητας και της συσπείρωσης γύρω από ένα κολακευτικό αφήγημα, όπως η παλλαϊκή αντίσταση των Γάλλων⁴³³. Συνάμα η λήθη των εγκλημάτων των Ναζί και των συνεργατών τους θεωρήθηκε ως η προσφορότερη λύση για την ταχεία ενσωμάτωση της Γερμανίας στο στρατόπεδο του Δυτικού κόσμου εν όψει του ραγδαία κλιμακούμενου Ψυχρού Πολέμου.

Αντίστοιχη πορεία ακολούθησε η Ελλάδα, όπου από την επαύριο της συνθήκης της Βάρκιζας ξεκίνησαν να επαναπροσλαμβάνονται στα σώματα ασφαλείας μέλη των συνεργαζόμενων με τους Γερμανούς Ταγμάτων Ασφαλείας και εξαιρέθηκαν από τις εκκαθαρίσεις του Δημοσίου οι εθνικόφρονες, την ίδια ώρα που «εκκαθαρίζονταν» οι υπάλληλοι αριστερών φρονημάτων⁴³⁴. Ο ακραίος αντικομμουνισμός που κατέλαβε τον μεταπολεμικό πολιτικό κόσμο μετέβαλε και τις προτεραιότητες της πολιτικής ηγεσίας μετά τα Δεκεμβριανά. Έτσι, οι δίκες των δωσίλογων, που αποτελούσαν κοινό αίτημα της κοινωνίας μετά την αποχώρηση των Γερμανών, έπαψαν να αποτελούν προτεραιότητα, ξεχάστηκαν ή σχεδιάστηκαν εξ αρχής ώστε να είναι «βραχύβια» η επίσημη μνήμη τέτοιων γεγονότων⁴³⁵.

Όσο δε για τα θέματα διεκδίκησης πολεμικών αποζημιώσεων και δίωξης των εγκληματιών πολέμου, οι μετεμφυλιακές κυβερνήσεις επέλεξαν να κερδίσουν την εύνοια και οικονομική υποστήριξη της ανεξάρτητης πλέον Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, που θα διασφαλιζόταν με την προϋπόθεση να διευθετηθούν χωρίς πολλή χρονοτριβή τα εγκλήματα πολέμου, κατά προτίμηση με αμνήστευση των υπόδικων πολιτών της. Η λύση αυτή ενδεχομένως να εξυπηρετούσε και στελέχη της ελληνικής πολιτικής ηγεσίας, που δεν επιθυμούσαν να ανασυρθούν ερωτήματα για πιθανές δικές τους σχέσεις με τη διοίκηση των Δυνάμεων Κατοχής, όπως για παράδειγμα με τον στρατιωτικό διοικητή Μαξιμίλιαν Μέρτεν. Η πολύκροτη υπόθεση Μέρτεν (1957-1959) κατέληξε μεν σε καταδικαστική απόφαση αλλά λίγο αργότερα ο αποκαλούμενος «Βασιλέας της Θεσσαλονίκης» αποφυλακίστηκε βάσει ενός νέου διατάγματος για τα εγκλήματα πολέμου⁴³⁶.

Η λήθη, ωστόσο, όσο κι αν εξυπηρετούσε συγκεκριμένες πολιτικές και οικονομικές επιδιώξεις και συμβάδιζε με τις επιταγές του Ψυχρού Πολέμου διεθνώς, δεν επιβλήθηκε μόνο από το καθεστώς στην Ελλάδα. Απεναντίας, όπως είδαμε υπήρξε κυρίαρχο αίτημα της ελληνικής κοινωνίας ήδη από τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του '50⁴³⁷. Ενδεικτική είναι η εκλογική επικράτηση της ΕΠΕΚ του στρατηγού Πλαστήρα στις πρώτες μετεμφυλιακές εκλογές, με κύριο σύνθημα τη λήθη και την «ειρήνευση»⁴³⁸, το οποίο προσυπέγραφε και η Αριστερά⁴³⁹. Ο «νόμος της σιωπής» ή «omertà» και η συνακόλουθη απόθνηση της μνήμης, που λειτούργησε ως παράγοντας διαφύλαξης της κοινωνικής ειρήνης, διαποτίζει όλη την κοινωνία της εποχής, μέχρι και την καλλιτεχνική δημιουργία, όπως φάνηκε πιο πάνω· σαν να υπήρχε σιωπηρή συμφωνία, τον τήρησαν και οι δύο παρατάξεις μέχρι το τέλος του Ψυχρού Πολέμου και το πανηγυρικό κάψιμο των φακέλων της αστυνομίας το 1989⁴⁴⁰.

B.2. Μεταπολίτευση: το πέπλο της λήθης αρχίζει να ελαφραίνει

Κατά την περίοδο της Δικτατορίας ο γενικότερος προβληματισμός για την πορεία της χώρας συνέβαλε ώστε να ξεκινήσουν στο εξωτερικό οι πρώτες επιστημονικές έρευνες για την Αντίσταση και την Κατοχή, θέτοντας σε επιστημονικές βάσεις μια συζήτηση η οποία ποτέ δεν είχε σταματήσει, σε πείσμα του ασφυκτικού πλαισίου της εθνικόφρονος ιστοριογραφίας. Από τα τέλη της δεκαετίας του '70 άρχισαν να διοργανώνονται και τα πρώτα συνέδρια⁴⁴¹. Η Μεταπολίτευση και οι πολιτικές εξελίξεις της δεκαετίας του '80 επέτρεψαν και στην εγχώρια επιστημονική κοινότητα να ασχοληθεί εκτενέστερα με διάφορες όψεις της εποχής, εκδίδοντας μελέτες⁴⁴² και διοργανώνοντας το πρώτο Διεθνές Συνέδριο για την Ελλάδα του 1936-1944⁴⁴³.

Την ίδια εποχή παρατηρείται αθρόα έκδοση αυτοβιογραφιών και απομνημονευμάτων αγωνιστών της Αντίστασης, οι οποίοι παρακινούνται να καταθέσουν τη μαρτυρία τους⁴⁴⁴, εμφορούμενοι πιθανώς και από το πνεύμα της «Αλλαγής» και της Εθνικής Συμφιλίωσης μετά από την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης το 1982. Τόσο οι μαρτυρίες αυτές όσο και ο ευρύτερος δημόσιος λόγος των ημερών περιστράφηκαν γύρω από το προνομιακό πεδίο της παλλαϊκής αντίστασης εναντίον του ξένου κατακτητή σε μια σπάνια στιγμή εθνικής ομοψυχίας, όπως παρουσιάστηκε τότε σχεδόν από όλες τις πολιτικές παρατάξεις⁴⁴⁵. Η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης συνέβαλε στη δημιουργία μιας συναινετικής εικόνας για την εποχή, η οποία στο όνομα της συμφιλίωσης δεν άφηνε περιθώριο για την εμβάθυνση στη βαθιά διαίρεση της κοινωνίας και στις επιπτώσεις της εμφύλιας σύγκρουσης⁴⁴⁶, τουλάχιστον όχι στο πεδίο του δημόσιου λόγου ή της σχολικής ιστορίας⁴⁴⁷. Ο εμφύλιος σπαραγμός ήταν ένα μελανό σημείο το οποίο ξεπεράστηκε και έπρεπε να λησμονηθεί⁴⁴⁸.

B.3. Αναζωπύρωση της μνήμης του Εμφυλίου

Κατά τη δεκαετία του '90 επήλθε μια «έκρηξη της μνήμης», στην οποία συντέλεσαν διάφοροι παράγοντες, όπως η κατάρρευση του υπαρκτού Σοσιαλισμού και των ιδεολογιών, η αναδύομενη κρίση της εθνικής ταυτότητας λόγω της προϊούσας Παγκοσμιοποίησης και ο εκδημοκρατισμός του ιστορικού λόγου χάρη στη διάχυσή του σε νέα μέσα και νέο ερευνητικό κοινό διαφορετικής προέλευσης από τους ακαδημαϊκούς ιστορικούς⁴⁴⁹. Αποτέλεσμα: μια Δημόσια Ιστορία που στράφηκε σε νέα, περιθωριοποιημένα θέματα, όπως η Ιστορία από Κάτω και η Προφορική Ιστορία. Τέλος, η επίγνωση ότι η γενιά που είχε βιώσει και συνδιαμορφώσει τα γεγονότα της κρίσιμης δεκαετίας του '40 σύντομα δε θα ήταν διαθέσιμη για να καταθέσει τη μαρτυρία της, διεύρυνε το πεδίο της έρευνας, προσεγγίζοντας υπό νέα οπτική γωνία τη μνήμη της Κατοχής, της Αντίστασης και του Εμφυλίου⁴⁵⁰.

Στα συνέδρια που επακολούθησαν και στις δημοσιεύσεις τους⁴⁵¹ οι ιστορικοί αναλυτές εξέτασαν ειδικότερα θέματα γύρω από τον Εμφύλιο Πόλεμο, προχωρώντας πέρα από το ζήτημα των ευθυνών και αιτιών για την εκδήλωσή του και για την ήττα της Αριστεράς, προβλήματα που είχαν κατεξοχήν απασχολήσει την έρευνα παλαιότερα. Έτσι, μελετήθηκαν η μνήμη και το βίωμα του Εμφυλίου σε ευρύτερα στρώματα του πληθυσμού, οι τομές που επέφερε στους θεσμούς και την κοινωνία, οι επιπτώσεις στην οικονομική δραστηριότητα αλλά και, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του ως εκδήλωσης εμφύλιας βίας και (πάλι) η περιοδολόγησή του.

B.4. Οι «πόλεμοι της μνήμης» σε ελληνική εκτέλεση

Η συστηματική ενασχόληση με τον Εμφύλιο Πόλεμο ήρθε να καλύψει το ερευνητικό έλλειμμα των προηγούμενων δεκαετιών αλλά επίσης προήλθε από την επιθυμία να δοθεί απάντηση σε μια ομάδα «αναθεωρητών» πολιτικών επιστημόνων, οι οποίοι σε επιστημονικές ανακοινώσεις και δημοσιεύσεις στον τύπο επιχείρησαν να επανεξετάσουν και να ανασκευάσουν τις κυρίαρχες τάσεις της ιστορικής έρευνας σχετικά με την εποχή⁴⁵². Λόγω της μεγάλης έμφασης που έδιναν οι μελετητές αυτοί στο θέμα της «βίας από όλες τις παρατάξεις»⁴⁵³ και της επαναφοράς της θεωρίας των «τριών γύρων», κατηγορήθηκαν για μονομερή και εσφαλμένη χρήση των επιστημονικών εργαλείων. Θεωρήθηκε ότι επιδίωκαν την εργαλειακή χρήση της Ιστορίας, στοχεύοντας στην εξυπηρέτηση πολιτικών σκοπιμοτήτων με την εκ των υστέρων εξίσωση «των άκρων». Έτσι ευτέλιζαν το ιδεολογικό και πολιτικό διακύβευμα του Εμφυλίου και απαξίωναν τη συνεισφορά της Εαμικής Εθνικής Αντίστασης στην έκβαση του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Ακολούθησε θύελλα αντιδράσεων από παραδοσιακούς ιστορικούς και δημόσια

αντιπαράθεση, η οποία φιλοξενείται από τις στήλες του ημερήσιου τύπου και αναζωπυρώνεται συχνά πυκνά⁴⁵⁴.

Μεγάλη μερίδα του κοινού έδειξε ζωηρό ενδιαφέρον για τα θέματα αυτά, συμμετέχοντας με παρεμβάσεις και σχόλια στη δημόσια διαδικτυακή συζήτηση. Οι πωλήσεις του τελευταίου βιβλίου των εν λόγω μελετητών, Στάθη Καλύβα και Νίκου Μαραντζίδη εκτοξεύτηκαν, δείχνοντας πως τα θέματα αυτά συνεχίζουν να θεωρούνται και στις μέρες μας «καυτά» και επίκαιρα. Στην αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος συμβάλλει και το πολωτικό κλίμα της εποχής, εφόσον επιχειρήθηκε η ταύτιση του διχασμού της Κατοχής και του Εμφυλίου με τις νεότερες διαιρέσεις μεταξύ υποστηρικτών και αντιπάλων των Μνημονίων⁴⁵⁵.

Κατόπιν αυτών, στην εποχή μας δεν δικαιολογείται πλέον ο Εμφύλιος Πόλεμος και οι μακροχρόνιες επιπτώσεις του να καλύπτονται από πέπλο σιωπής και να αποτελούν αχαρτογράφητη περιοχή, τη στιγμή μάλιστα που αναβιώνει στην ελληνική κοινωνία ένας ανιστόρητος νεοναζισμός⁴⁵⁶ που κάθε άλλο παρά ανακόπτεται από την ολοένα συχνότερα επιχειρούμενη εργαλειοποίηση της μνήμης. Οι εξελίξεις αυτές δεν είναι άσχετες με τον πολλαπλασιασμό –συνάμα και κατακερματισμό– της ιστορικής πληροφορίας σε ιστολόγια, σε τηλεοπτικές και ραδιοφωνικές εκπομπές και σε περιοδικά. Η πρόσφατη αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος για την Ιστορία και η έκρηξη της «Δημόσιας Ιστορίας» ενδέχεται να οξύνει τις ιστορικές κρίσεις και τους «πολέμους της Μνήμης», διαιωνίζοντας τραύματα του παρελθόντος αντί να βοηθά στην επούλωσή τους⁴⁵⁷.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

Η ΣΧΟΛΙΚΗ ΠΡΑΞΗ: ΑΝΑΚΑΛΥΠΤΟΝΤΑΣ ΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΗΓΕΣ ΤΗΣ

Εμφανίζεται, επομένως, ως αδήριτη ανάγκη η θωράκιση του αυριανού πολίτη με τα κατάλληλα ερμηνευτικά εργαλεία, το γνωστικό υπόβαθρο και την αναλυτική και κριτική ικανότητα, που θα του επιτρέψουν να πλοηγείται στα θολά νερά της Δημόσιας Ιστορίας και να συμμετέχει με εποικοδομητικό και έλλογο τρόπο στο δημόσιο διάλογο.

Δυστυχώς ο προβλεπόμενος χρόνος και η έκταση που αφιερώνεται από το σχολικό μάθημα της Ιστορίας στη διδασκαλία της εποχής της κρίσιμης δεκαετίας του '40 και της δεκαπενταετίας που την ακολούθησε είναι, όπως είδαμε, ελάχιστος. Η μεγάλη έκταση, επιπλέον, της διδακτέας ύλης σε συνδυασμό με την τοποθέτηση των κεφαλαίων αυτών στο τέλος του εγχειριδίου σημαίνουν ότι συχνά το σχολικό έτος δεν επαρκεί για τη διδασκαλία αυτής της εποχής. Άλλωστε οι περισσότεροι εκπαιδευτικοί έχουν παρατηρήσει την προοδευτική μείωση του ενδιαφέροντος των μαθητών, όσο προχωράει η χρονιά, αυξάνει η κόπωση και πλησιάζουν οι καλοκαιρινές διακοπές. Τέλος, τα θέματα της Αντίστασης και του Εμφυλίου είναι, ή έχουν ξαναγίνει, συγκρουσιακά.

Οι συνθήκες αυτές δυσχεραίνουν τη διδασκαλία της εποχής με την παραδοσιακή μέθοδο της μετωπικής διδασκαλίας. Ακόμα και στην περίπτωση που ο καθηγητής έχει «μεταδοτικότητα», όπως λένε οι μαθητές, ή τα παιδαγωγικά χαρακτηριστικά της «σαφήνειας, του ενθουσιασμού και της ευελιξίας»⁴⁵⁸, δύσκολα θα ξεφύγει από την απλή περιγραφή ή παράθεση των γεγονότων, ώστε να κινητοποιήσει τους μαθητές να αναμετρηθούν επί της ουσίας με τα διάφορα προβλήματα που θέτει αυτή η εποχή. Το ζητούμενο δεν είναι, βεβαίως, να φτιάξουμε «μικρούς ιστορικούς»· ούτε μπορούμε να έχουμε την απαίτηση τα παιδιά να απαντήσουν σε θέματα όπως το πόσο χρησίμευσε τελικά η Εθνική Αντίσταση ή αν η αναπτυξιακή προσπάθεια της δεκαετίας του '50 κινήθηκε σε υγιείς ή στρεβλές βάσεις. Θα ήταν όμως χρήσιμο να έρθουν αντιμέτωπα με τους προβληματισμούς αυτούς, να αναλογιστούν για τις συνέπειες και το κόστος ορισμένων επιλογών για το σύνολο αλλά και για τους μεμονωμένους ανθρώπους· να αναρωτηθούν για τα κίνητρα και τους μηχανισμούς που κινούσαν τις εξελίξεις. Ολοκληρώνοντας τη διαδικασία ανακάλυψης της εποχής, χρήσιμο θα ήταν επίσης οι μαθητές να προχωρήσουν στο δημιουργικό μετασχηματισμό των γνώσεων που αποκόμισαν.

Μπαίνοντας με βιωματικές δράσεις στη θέση εκείνων που πήραν τις αποφάσεις, συμμετείχαν στα γεγονότα ή υπέστησαν τις συνέπειές τους, τα παιδιά εμβαθύνουν τη γνώση και κατανόησή τους για την εποχή. Ταυτόχρονα προχωρούν σε αυτογνωσία και ετοιμότητα ενσυναίσθησης, έχοντας κληθεί να αντιμετωπίσουν διλήμματα και συγκρουσιακές καταστάσεις στο προστατευμένο περιβάλλον της σχολικής τάξης, και έχοντας φτάσει στα δικά τους συμπεράσματα και τις δικές τους απαντήσεις⁴⁵⁹.

Γ.1. Προς μια διδακτική πρόταση – μέθοδος, υλικό και στόχοι

Η παραδοσιακή διδακτική προσέγγιση της ιστορικής αφήγησης βιβλίου και εκπαιδευτικού φαίνεται, επομένως, πως δεν επαρκεί για να αποκτήσουν οι μαθητές τις επιθυμητές ιστορικές γνώσεις για την ιστορική περίοδο που εξετάζουμε, ακόμα λιγότερο για να καλλιεργήσουν την ιστορική τους σκέψη και να αναπτύξουν ιστορική συνείδηση. Χρειάζεται μια διαφορετική διδακτική προσέγγιση, η οποία να επιτρέπει στους μαθητές να ανακαλύπτουν τη γνώση, να ακονίζουν τις αναλυτικές και κριτικές τους ικανότητες, να αναπτύσσουν συνθετική σκέψη και να κινητοποιούν τις δημιουργικές τους δυνάμεις. Το ερώτημα είναι, ποιες αρχές και ποια μέθοδο θα μπορούσαμε να εφαρμόσουμε για να πετύχουμε αυτούς τους στόχους, ποια υλικά θα χρησιμοποιούσαμε και με ποιον τρόπο θα εντασσόταν ομαλά μια παρόμοια διδακτική πρόταση στο πρόγραμμα σπουδών της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης⁴⁶⁰.

Γ.2. Αρχές και μέθοδος

Γ.2.α. Διερευνητική μάθηση και ομαδοσυνεργατικές εργασίες

Παιδαγωγικές έρευνες έχουν δείξει ότι κατανοούμε καλύτερα ό,τι μαθαίνουμε, όταν τα έχουμε ανακαλύψει οι ίδιοι, επιλύοντας ένα πρόβλημα που μας εξωθεί να αμφισβητήσουμε και να προχωρήσουμε πέρα από την ήδη εμπεδωμένη παλαιά γνώση και να οικοδομήσουμε νέα, παρά όταν τα διαβάζουμε, παρακολουθούμε μια παράδοση ή έστω μία ενημερωτική εκπομπή⁴⁶¹. Για αυτό το λόγο τα τελευταία χρόνια γίνεται προσπάθεια να ενταχθούν στο πρόγραμμα σπουδών όλων των βαθμίδων οι ερευνητικές εργασίες, που στηρίζονται στην διερευνητική μάθηση με την ολοκληρωτική εμπλοκή της προσωπικότητας των μαθητών στη διαδικασία μάθησης και στην ομαδοσυνεργατική διδασκαλία⁴⁶².

Η εργασία των μαθητών σε ομάδες εξυπηρετεί και ευρύτερες παιδαγωγικές επιδιώξεις από την κατάκτηση της ύλης, αφού τους εκπαιδεύει να συνεργάζονται μεταξύ τους για την επίτευξη ενός κοινού στόχου, να προγραμματίζουν τη δουλειά τους και να μοιράζονται καθήκοντα ανάλογα με τις κλίσεις και τις δεξιότητές τους, πράγμα που δίνει την ευκαιρία σε όλα τα μέλη

της ομάδας να αναδεικνύουν τα ιδιαίτερα χαρίσματά τους, που μπορεί να ξεφεύγουν από αυτά ενός τυπικού «καλού μαθητή»⁴⁶³. Εξατομικεύοντας και διαφοροποιώντας έτσι τις διδακτικές πρακτικές και δημιουργώντας ένα κλίμα φιλέρευνης αναζήτησης και γόνιμου διαλόγου με το παρελθόν, ο εκπαιδευτικός παύει να λειτουργεί ως παθητικός αναμεταδότης της προεπιλεγμένης πληροφορίας και μαζί με τους μαθητές του, γίνεται συνδημιουργός της ιστορικής γνώσης⁴⁶⁴.

Το πρόβλημα με τις ομαδικές εργασίες, και ιδίως όσες εντάσσονται στο πλαίσιο του μαθήματος της ημέρας ή μιας διδακτικής ενότητας, είναι ότι συνήθως δεν επαρκεί ο χρόνος που τους αφιερώνεται, ώστε τα παιδιά να ερευνήσουν σε βάθος κάποιο θέμα, ούτε ο εκπαιδευτικός έχει την απαραίτητη εμπειρία ή επιμόρφωση ώστε να δώσει σαφείς κατευθύνσεις και να υποστηρίξει όλα τα στάδια της διαδικασίας. Το αποτέλεσμα είναι μάλλον απογοητευτικό: οι ομάδες δουλεύουν μόνες τους εκτός σχολείου, για να μην χάνονται ώρες μαθήματος, ενώ οι εργασίες περιορίζονται στην αντιγραφή (ή και απλή εκτύπωση) μιας σελίδας από τη Βικιπαίδεια, την οποία μετά διαβάζουν δυνατά στην τάξη. Έτσι τελειώνει η όλη υπόθεση. Ο εκπαιδευτικός έχει ήσυχη τη συνείδησή του ότι έκανε το καθήκον του και οι μαθητές δυσανασχετούν επειδή τους φορτώνει με επιπλέον δουλειά στο σπίτι, χωρίς να αποκομίζουν και πολλά.

Κάπως βελτιωμένη παρουσιάζεται η εικόνα εκεί που έχει γίνει συστηματικότερη προσπάθεια, δηλαδή στις ερευνητικές εργασίες (τα γνωστά “project”) του Λυκείου ή στα αντίστοιχα προγράμματα του Γυμνασίου, όπως της Τοπικής Ιστορίας. Χωρίς να αποφεύγεται και σε αυτές τις περιπτώσεις η εκτεταμένη αντιγραφή πηγών από το Διαδίκτυο και η έλλειψη πρωτοτυπίας στο αποτέλεσμα, τουλάχιστον αφιερώνεται ο στοιχειωδώς απαραίτητος χρόνος, η έρευνα προγραμματίζεται σε σαφώς καθορισμένα στάδια και ένα μέρος της δουλειάς γίνεται στο σχολείο, με την καθοδήγηση του εκπαιδευτικού. Οι μαθητές αναλαμβάνουν περισσότερες ευθύνες από ό,τι στο πλαίσιο της παραδοσιακής διδασκαλίας. Συμμετέχουν στην επιλογή του θέματος, ώστε να ανταποκρίνεται σε μεγαλύτερο βαθμό στα ενδιαφέροντά τους και αναλαμβάνουν την ευθύνη για το σχεδιασμό και τη διεκπεραίωση της εργασίας. Επίσης συμμετέχουν στην αποτίμησή της, κρατώντας ημερολόγιο και γράφοντας την αυτοαξιολόγησή τους. Έρχονται έτσι σε επαφή με ένα πιο ευέλικτο είδος αξιολόγησης βάσει κριτηρίων, που μπορεί να λειτουργήσει απελευθερωτικά και να τους απαλλάξει μερικώς από το άγχος της επίδοσης⁴⁶⁵.

Η πρωτοβουλία αυτή εφαρμόστηκε με αποσπασματικό τρόπο, με συνεχείς αλλαγές στις προβλεπόμενες ώρες (από 3 έγιναν 2 στην Α΄ Λυκείου και 1 στη Β΄ Λυκείου), στον αριθμό και τις ειδικότητες των καθηγητών που τις αναλάμβαναν (αρχικά 2, στη συνέχεια 1), και χωρίς

επαρκή επιμόρφωση των εκπαιδευτικών, η οποία διενεργήθηκε μόνο την πρώτη χρονιά εισαγωγής των ερευνητικών εργασιών στο πρόγραμμα. Έτσι, δύσκολα μπορούν να βγουν ασφαλή συμπεράσματα για την αποτελεσματικότητα της μεθόδου, μολονότι οι συμμετέχοντες μαθητές και εκπαιδευτικοί δηλώνουν σε μεγάλο βαθμό ικανοποιημένοι από τη διαδικασία⁴⁶⁶. Το γεγονός, ωστόσο, πως οι ερευνητικές εργασίες παραμένουν ξεχωριστό μάθημα, αποκομμένο από το υπόλοιπο πρόγραμμα σπουδών και με στόχους που περιορίζονται εν πολλοίς στην εκμάθηση της ίδιας της μεθόδου και της παρουσίασης της εργασίας, παρά στο γνωστικό περιεχόμενο των θεμάτων προς διερεύνηση, περιορίζει αντίστοιχα την επιδραστικότητά τους. Στην ελληνική εκπαίδευση έγινε μια μεταρρυθμιστική-τεχνοκρατική εισαγωγή μιας νέας τεχνικής για τη διδασκαλία, χωρίς να επέλθει ευρύτερη μεταρρύθμιση στο πρόγραμμα σπουδών και την εκπαιδευτική του φιλοσοφία⁴⁶⁷.

Γ.2.β. Διαθεματική προσέγγιση

Η ίδια ατολμία, προχειρότητα και αποσπασματική εφαρμογή ακύρωσε σε μεγάλο βαθμό την επιχειρούμενη εκπαιδευτική ανανέωση με το Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο και τα προγράμματα σπουδών του 2003⁴⁶⁸. Η διαθεματικότητα σχετίζεται με την ολιστική αντιμετώπιση της σχολικής γνώσης βάσει θεμάτων και υπερβαίνει τα όρια μεταξύ παραδοσιακών γνωστικών αντικειμένων/σχολικών μαθημάτων. Η εφαρμογή της στην πράξη προϋποθέτει την ολοκληρωτική αναδιάρθρωση του σχολικού προγράμματος και την αλλαγή του τρόπου διδασκαλίας, με συνεργασία μεταξύ των καθηγητών διαφόρων αντικειμένων και οργάνωση της ύλης βάσει κοινών θεματικών ενοτήτων ή ερευνητικών ερωτημάτων⁴⁶⁹. Στη χώρα μας η διαθεματικότητα αποτέλεσε ένα μέσο εμπλουτισμού της κατά βάση παραδοσιακής διδασκαλίας, αφού τα προγράμματα σπουδών των μαθημάτων προέβλεπαν ένα 10% του χρόνου για την εκπόνηση διαθεματικών εργασιών, χωρίς ανάλογη μείωση της διδακτέας ύλης. Εύλογα οι πρώτες διστακτικές προσπάθειες σύντομα ξεχάστηκαν και η διαθεματικότητα έμεινε ως ανάμνηση περισσότερο στα εγχειρίδια, ως μία ακόμα ευφάνταστη και ανεφάρμοστη έμπνευση του Υπουργείου Παιδείας.

Ορισμένοι τομείς της γνώσης, ωστόσο, από τη φύση τους συνδέονται μεταξύ τους και τα όριά τους είναι δυσδιάκριτα. Αυτό στις ανθρωπιστικές επιστήμες είναι απολύτως κατανοητό, αφού η ανθρώπινη εμπειρία είναι ενιαία· το αντικείμενο της μελέτης παραμένει το ίδιο – αλλάζει η γωνία θέασης. Σε μια εποχή απόλυτης εξειδίκευσης φαίνεται επιβεβλημένη η ενσωμάτωση των αποκομμένων κλάδων στο κοινό δέντρο της γνώσης. Αυτό δεν σημαίνει ότι πρέπει όλοι να γνωρίζουν τα πάντα, αλλά ότι θα αντιλαμβάνονται την ενιαία φύση ορισμένων θεμάτων.

Εξετάζοντας με ολιστικό τρόπο, υπό διαφορετικές οπτικές γωνίες ένα θέμα, οι μαθητές έχουν την ευκαιρία να γνωρίσουν το εύρος και την πολυπλοκότητά του, ενώ ταυτόχρονα συνειδητοποιούν την άμεση σύνδεση του κάθε γνωστικού πεδίου με τη δική τους ζωή και εμπειρία⁴⁷⁰.

Προνομιακό πεδίο για διαθεματική και διεπιστημονική διδασκαλία είναι η Ιστορία. Ήδη κατά τον 20^ο αιώνα, με την διεύρυνση του πεδίου έρευνας της Ιστορίας σε άλλες περιοχές και ομάδες (Ιστορία των ιδεών, των γυναικών, των δούλων, του υλικού πολιτισμού κλπ.) πέρα από την πολιτική και στρατιωτική Ιστορία, φάνηκαν να καταλύονται τα όρια μεταξύ της Ιστορίας και επιστημών όπως η ανθρωπολογία, η κοινωνιολογία και οι πολιτικές επιστήμες. Η χρήση νέων μεθόδων και εργαλείων έρευνας διεύρυνε περαιτέρω το πεδίο, διαβρώνοντας τα στεγανά μεταξύ Ιστορίας και άλλων επιστημών, όπως η στατιστική, η δημογραφία, η γεωγραφία και γεωανθρωπολογία, η οικονομική επιστήμη, ακόμα και η γλωσσολογία και σημειολογία⁴⁷¹. Αυτή η διασύνδεση των επιστημών δεν καταργεί την Ιστορία ως διακριτό επιστημονικό αντικείμενο, αλλά αποδέχεται το γεγονός ότι όλοι οι τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας συνέβαλαν στη δημιουργία του ιστορικού γίνεσθαι. Αντιστρέφοντας τους όρους, σε κάθε πτυχή του σημερινού πολιτισμού υπόκειται η ιστορική πορεία που τη γέννησε και η γνώση και κατανόηση της Ιστορίας είναι απαραίτητες για την κατανόηση του κόσμου γύρω μας.

Η σύγχρονη Ιστορία από τα μέσα του περασμένου αιώνα και εξής προσφέρεται ιδιαιτέρως για διαθεματική μελέτη. Δεν έχουν ακόμα κλείσει τον κύκλο τους τάσεις και μετασχηματισμοί της κοινωνίας και του πολιτισμού μας που ξεκίνησαν ή εντάθηκαν τότε, όπως η γυναικεία χειραφέτηση, ο τεχνολογικός και ηλεκτρονικός πολιτισμός με τις περιβαλλοντικές τους επιπτώσεις, ο καταναλωτικός τρόπος ζωής και η προϊούσα μετάβαση από την εθνική κρατική οργάνωση στους υπερεθνικούς σχηματισμούς όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση. Η μελέτη κάθε ξεχωριστής πτυχής του κόσμου μας ανασύρει αναγκαστικά και τις άλλες και προϋποθέτει μια βασική κατανόησή τους. Η πρώτη μεταπολεμική περίοδος έχει το πλεονέκτημα ότι μας επιτρέπει να εξετάσουμε, να ερμηνεύσουμε τη γένεση του σύγχρονου τρόπου ζωής και να μελετήσουμε τη σύστασή του, διατηρώντας την απαραίτητη αποστασιοποίηση και χρονική απόσταση που θα μας επιτρέψει να διακρίνουμε τις τομές και τις συνέχειες, το εφήμερο και στιγμιαίο από την ευρύτερη, διαρκή τάση.

Γ.2.γ. Έρευνα μέσα από τις πηγές

Εύκολα θα αντιληφθούν οι μαθητές την οργανική σχέση της εποχής εκείνης με τη δική τους, αφού βλέπουν παντού γύρω τους τα κατάλοιπα –πολλοί θα βλέπουν ακόμα τις ταινίες της

«χρυσής εποχής» του ελληνικού κινηματογράφου και θα ζουν σε πολυκατοικίες που χτίστηκαν κατά τη δεκαετία του '50 και του '60 στις πόλεις— αλλά έχουν και στο συγγενικό τους περιβάλλον πρόσωπα που έζησαν τότε και έχουν αναμνήσεις από εκείνα τα χρόνια. Αυτά τα στοιχεία μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως πρώτη ύλη για τη διαθεματική μελέτη της εποχής, χτίζοντας και εμβαθύνοντας την κατανόησή τους γι' αυτήν με επαγωγικό τρόπο, από τις μεμονωμένες περιπτώσεις και αφηγήσεις, από την εξέλιξη της γειτονιάς τους και της χώρας τους, στη «μεγάλη εικόνα» της παγκόσμιας ιστορικής πορείας⁴⁷². Έτσι αναδεικνύεται η ιστορικότητα του βιωμένου και οι μαθητές, εστιάζοντας στη μετάβαση από το παρελθόν στο παρόν γνωρίζουν και κατανοούν τις ιστορικές έννοιες⁴⁷³.

Η μικροϊστορία και η μελέτη της περίπτωσης έχουν χρησιμοποιηθεί από τους νεότερους κλάδους της ιστορικής επιστήμης (Προφορική Ιστορία, Ιστορία των γυναικών, του εργατικού κινήματος κλπ.) με την επιδίωξη να δημιουργηθεί μια «ιστορία από κάτω» όπου θα αναδεικνύεται η φωνή όσων είχαν εξοβελιστεί από την επίσημη ιστοριογραφία. Τα θέματα που παλαιότερα θεωρούνταν επουσιώδη και εκτός του ερευνητικού πεδίου των ιστορικών, τα τελευταία χρόνια έχουν προσελκύσει το ενδιαφέρον των μελετητών. Κανένας σοβαρός ιστοριογράφος του 19^{ου} αιώνα δεν θα έγραφε για τις καθημερινές εργασίες των μοναχών ενός τάγματος, για τη γυναικεία ενδυμασία της αστικής τάξης, για τις συνθήκες ζωής των αστέγων στις πόλεις ή για το αποχετευτικό σύστημα του Παρισιού. Όλες αυτές οι πληροφορίες, ωστόσο, βρίσκονται ως «ακούσια» μαρτυρία στους *Αθλίους* του Βίκτωρος Ουγκώ.

Με τον ίδιο τρόπο δημοφιλείς κωμωδίες ή μελοδράματα, όπως το *Ένα βότσαλο στη λίμνη* του Αλέκου Σακελλάριου (1952), το *Κυριακάτικο ξύπνημα* του Μιχάλη Κακογιάννη (1954) ή η *Κάλπικη Λίρα* του Γιώργου Τζαβέλλα (1955) δίνουν πληροφορίες για την καθημερινότητα, τις διασκέδασεις και τις έγνοιες των Αθηναίων της εποχής, για τα στερεότυπα που συνέχιζαν να ισχύουν αλλά και για τις νέες τάσεις και τη σύγκρουση του παλαιού με το νέο τρόπο ζωής.

Όσες αναλύσεις και να διαβάσουν οι μαθητές για το περιοριστικό πλαίσιο που επέβαλλε το κράτος αστυνόμευσης κατά τα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια και τις κοινωνικές ανισότητες που συνεπαγόταν η ασύμμετρη ανάπτυξη, τίποτα δεν αποδίδει το ασφυκτικό κλίμα του φόβου και του αγώνα για επιβίωση όσο η *Καγκελόπορτα* του Αντρέα Φραγκιά (1962).

Πέρα από το κλίμα της εποχής που αποδίδουν οι κινηματογραφικές ταινίες μυθοπλασίας και τα ιστορικά στοιχεία που περιέχουν τα λογοτεχνικά κείμενα, η χρήση τους ως ιστορικών πηγών μπορεί να κινητοποιήσει το ενδιαφέρον των μαθητών μέσω της ταύτισής τους με τους ήρωες και της συναισθηματικής τους εμπλοκής στη δράση. Η συναισθηματική εμπλοκή γίνεται αμεσότερη

στην περίπτωση της προφορικής μαρτυρίας, όπου ο μαθητής-ερευνητής παίρνει συνέντευξη από έναν πληροφορητή – συχνά κάποιο συγγενικό του πρόσωπο. Η διαδικασία του διαλόγου, με τις ερωτήσεις και απαντήσεις, που συχνά αποκαλύπτουν προσωπικές στιγμές και σκέψεις του πληροφορητή, λειτουργεί τρόπον τινά σαν εξομολόγηση και δημιουργεί έναν πρόσκαιρο συναισθηματικό δεσμό μεταξύ μαθητή και πληροφορητή. Η αίσθηση εγγύτητας που αναπτύσσεται κινητοποιεί το ενδιαφέρον του παιδιού για τις εμπειρίες που μοιράστηκε μαζί του στην αφήγησή του ο πληροφορητής του.

Γνωρίζουμε πλέον ότι το συναίσθημα αποτελεί εξίσου ισχυρό κίνητρο για μάθηση με τη διανοητική περιέργεια και τα παιδιά προσλαμβάνουν ευκολότερα την ιστορία ως «προσωποποιημένες» δράσεις συγκεκριμένων ιστορικών προσώπων και όχι ως ιστορικές δομές⁴⁷⁴. Δεν είναι τυχαίο ότι γενιές ολόκληρες ελληνόπουλων που γαλουχήθηκαν με τις ηρωικές πράξεις του Καραϊσκάκη, την αυτοθυσία του Αθανασίου Διάκου και το δράμα του χορού του Ζαλόγγου τα θυμούνταν με κάθε λεπτομέρεια και ως ενήλικες. Ο ηρωισμός τα ενθουσίαζε, η αυτοθυσία γεννούσε το θαυμασμό τους και η τραγική κατάληξη προξενούσε τη συμπόνια τους – με λίγα λόγια, οι δάσκαλοι είχαν κινητοποιήσει το συναίσθημα των μαθητών τους, αποκοιμίζοντας παράλληλα την κριτική και αναλυτική τους ικανότητα.

Αυτός είναι και ο κίνδυνος με τη διδασκαλία που βασίζεται σε υπερβολικά μεγάλο βαθμό στο συναίσθημα. Δεν αρκεί να δει κανείς τη *Λίστα του Σίντλερ* ή να διαβάσει το *Ημερολόγιο της Άννας Φρανκ* και να συμπάσχει με τους ήρωές τους για να κατανοήσει τα αίτια του Ολοκαυτώματος (της Σοά), την πορεία που οδήγησε σε αυτό και τις επιπτώσεις του στο σύγχρονο κόσμο. Στόχος σε αυτήν την περίπτωση δεν είναι να μαγευτούν τα παιδιά και να δεχθούν ως μόνη αλήθεια αυτήν που προβάλλεται από την ταινία ή το κείμενο, ούτε να χρησιμοποιηθούν οι πηγές αυτές απλώς για να διανθίσουν και να κάνουν πιο ευχάριστο το μάθημα. Η επιδίωξη της συγκεκριμένης πρότασης είναι οι διάφορες πηγές που θα χρησιμοποιηθούν να λειτουργήσουν ως έναυσμα για την έρευνα, κινώντας την περιέργεια των μαθητών, και ταυτόχρονα αντικείμενό της, ώστε μέσω των ερευνητικών ερωτημάτων που θα θέσουν οι ομάδες στο υλικό τους, με τη χρήση των κατάλληλων αναλυτικών εργαλείων να συγκροτήσουν την εικόνα της εποχής και να τη συνδυάσουν με την ιστορική αφήγηση του βιβλίου της Ιστορίας.

Γ.2.δ. Το «τέχνημα»

Κάθε δημιουργική εργασία στοχεύει να απολήξει, εκτός από την γραπτή ερευνητική έκθεση, σε κάποιο αποτέλεσμα, που να παρουσιαστεί στην ολομέλεια της τάξης, στη μαθητική

κοινότητα ή ακόμα σε κάποια ευρύτερη εκδήλωση με τη συμμετοχή της τοπικής κοινωνίας. Το «τέχνημα» μπορεί να έχει τη μορφή μιας ανακοίνωσης με παράλληλη προβολή παρουσίασης Powerpoint, ενός διηγήματος, ενός σύντομου θεατρικού δρώμενου ή ενός ντοκιμαντέρ⁴⁷⁵.

Η επιλογή του είδους του τεχνήματος εξαρτάται από τις κλίσεις και τις επιθυμίες των μαθητών, από το διαθέσιμο χρόνο για το πρόγραμμα και από τις γνώσεις και την εξοικείωση του εκπαιδευτικού που το έχει αναλάβει με τις νέες τεχνολογίες, τα πολυμέσα ή τη θεατρική πράξη. Ο «μιντιακός εναλλαβητισμός» στο ελληνικό σχολείο, παρά τις μεμονωμένες προσπάθειες εκπαιδευτικών και φορέων, βρίσκεται ακόμα σε πολύ χαμηλή στάθμη και δύσκολα ένας φιλόλογος ή ιστορικός μπορεί χωρίς προηγούμενη εξοικείωση και χωρίς τη βοήθεια ενός εξειδικευμένου συναδέλφου να κατευθύνει τους μαθητές του, πώς να σκηνοθετήσουν και να γυρίσουν μια ταινία ή να χρησιμοποιήσουν τα μέσα επαυξημένης πραγματικότητας για την παρουσίασή τους⁴⁷⁶.

Όποια μορφή και αν επιλεγεί για την τελική παρουσίαση, είτε πρόκειται για μια απλή παρουσίαση της γραπτής εργασίας είτε για κάτι πιο σύνθετο και απαιτητικό, είναι σημαντικό να ολοκληρωθεί η διαδικασία της μάθησης με το δημιουργικό μετασχηματισμό των ευρημάτων, των συμπερασμάτων και του προβληματισμού των παιδιών σε ένα έργο, που θα τους δώσει την ευκαιρία να αναπτύξουν τις δεξιότητες λόγου, τη δημιουργική τους φαντασία και τη συνθετική τους ικανότητα.

Γ.3. Οι στόχοι της εργασίας

Αυτοί άλλωστε, η ανάπτυξη των δημιουργικών δυνάμεων και της αναλυτικής και συνθετικής ικανότητας, είναι κάποιοι από τους γενικότερους σκοπούς της ερευνητικής εργασίας. Ξεκινώντας τον προγραμματισμό μιας ανάλογης διδακτικής πρότασης, είναι απαραίτητο ο εκπαιδευτικός να έχει μια σαφή ιδέα, όχι μόνο για τη μέθοδο και τις γενικές διδακτικές αρχές που σκοπεύει να ακολουθήσει, αλλά και για τα επιδιωκόμενα παιδαγωγικά οφέλη και τους στόχους της συγκεκριμένης δράσης. Η στοχοθεσία αυτή λειτουργεί περισσότερο ως μια γενική κατεύθυνση του τι θα θέλαμε να επιτύχουμε, παρά ως ένας ασφυκτικά προκαθορισμένος οδικός χάρτης, έτσι ώστε να αφήνει περιθώρια προσαρμογής στις πραγματικές συνθήκες και ανάγκες της τάξης⁴⁷⁷. Συνοψίζοντας όσα έχουν αναφερθεί πιο πάνω, θα λέγαμε ότι οι γενικότεροι στόχοι της εργασίας είναι:

- η ανάπτυξη της ιστορικής συνείδησης των μαθητών

- η ανάπτυξη ενσυναίσθησης μέσω της βιωματικής προσέγγισης ενός συγκρουσιακού θέματος
- η κινητοποίηση των αναλυτικών, συνθετικών και δημιουργικών δεξιοτήτων
- η πολυπρισματική και σφαιρική αντιμετώπιση των προβλημάτων
- η κοινωνικοποίηση και η ανάπτυξη δημοκρατικού πνεύματος μέσω της συνεργασίας
- το άνοιγμα και η σύνδεση με την κοινωνία και τις παλαιότερες γενιές μέσω των συνεντεύξεων

Ειδικότεροι στόχοι της συγκεκριμένης εργασίας είναι οι μαθητές

- να γνωρίσουν μια κατά τα άλλα δυσπροσπέλαστη εποχή
- να εντοπίσουν τα κύρια χαρακτηριστικά της
- να επιχειρήσουν να ερμηνεύσουν τα αίτια εμφάνισης ορισμένων συνθηκών και τάσεων και να τα εντάξουν στο ιστορικό συνεχές (αστυφιλία, μετανάστευση, παρακράτος κλπ.)
- να ανιχνεύσουν την επίδραση της δεκαετίας του '40 στην μετεμφυλιακή κοινωνία και στη μνήμη των ανθρώπων μέσω των πηγών
- να αναπτύξουν αναγνωστικές και ερμηνευτικές δεξιότητες μέσα από την κριτική προσέγγιση διαφορετικών κειμενικών ειδών και πηγών

Γ.4. Ένταξη στο σχολικό πρόγραμμα σπουδών

Η προσπάθεια να διερευνηθεί στο σύνολό της μία εποχή, με διαθεματική ερευνητική μέθοδο και χρήση αρκετών διαφορετικών πηγών, έχει αρκετά υψηλές απαιτήσεις σε χρόνο και ένταση εργασίας από τους μαθητές. Είναι γεγονός ότι δύσκολα εντάσσεται στο σχολικό προγραμματισμό του μαθήματος της Ιστορίας, που περιορίζεται στις δύο διδακτικές ώρες εβδομαδιαίως τόσο στο Γυμνάσιο όσο και στο Λύκειο.

Το σχέδιο έρευνας θα μπορούσε να ενταχθεί στο μάθημα της συνθετικής ερευνητικής εργασίας στην Α΄ ή Β΄ Λυκείου, ωστόσο το γεγονός ότι οι αντίστοιχες ενότητες διδάσκονται στη Γ΄ Λυκείου πιθανότατα θα μείωνε το ενδιαφέρον των μαθητών να επιλέξουν τη συγκεκριμένη εργασία. Οι μαθητές της Γ΄ Λυκείου θα ήταν από μια άποψη το «ιδανικό κοινό» για μια παρόμοια εργασία, αφού έχουν πλέον αναπτυχθεί οι απαραίτητες δεξιότητες ως προς την αναλυτική και συνθετική ικανότητα. Επιπλέον σε αυτό το στάδιο της εκπαίδευσής τους συχνά ακούμε τους νέους να εκφράζουν αντιρρήσεις για τον παραδοσιακό τρόπο διδασκαλίας και να

πρεσβεύουν την ανάγκη για αλλαγή του σχολείου. Συχνά, επίσης, συμμετέχουν ενεργά σε πολιτικές και ιδεολογικές συζητήσεις. Οι προβληματισμοί αυτοί ίσως πηγάζουν από τη θέση τους στο μεταίχμιο μεταξύ εφηβείας και ενήλικης ζωής, όπου θα κληθούν να αναλάβουν την ευθύνη για τις επιλογές τους και την επαγγελματική τους πορεία.

Η ύλη της Γ' Λυκείου, επιπλέον, προσφέρεται για την εξέταση ευρύτερων ιδεολογικών, κοινωνικών και ιστορικών θεμάτων, αφού πολλά από τα διδακτικά αντικείμενα καταπιάνονται με αυτά. Η ύλη της Γλώσσας⁴⁷⁸ αφιερώνει ολόκληρη ενότητα στο Δίκαιο και τον Άδικο Λόγο, σε άλλη ενότητα μιλά για τα ανθρώπινα δικαιώματα και τις ποινές, και αντίστοιχη σημασία δίνεται στη Δημοκρατία, τον πόλεμο και την ειρήνη. Το μάθημα της Κοινωνιολογίας Γενικής Παιδείας⁴⁷⁹ επίσης αναφέρεται σε θέματα όπως η αστικοποίηση και η βιομηχανική και μεταβιομηχανική κοινωνία καθώς και στα συστήματα πολιτικής οργάνωσης στο κεφάλαιο 7 (Μορφές και κοινωνικές βάσεις της εξουσίας). Τα παραπάνω ζητήματα βρίσκονται στον πυρήνα των προβληματισμών που εγείρει η μελέτη της μετεμφυλιακής περιόδου. Η εποχή αυτή μπορεί να περνά μέσα σε λίγες παραγράφους στο εγχειρίδιο της Ιστορίας της Γενικής Παιδείας, αλλά στα *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*⁴⁸⁰ η Πρώτη και η Δεύτερη Μετεμφυλιακή γενιά ποιητών και πεζογράφων εκπροσωπούνται σε έκταση (βλ. παραδείγματα στο Παράρτημα).

Επομένως, ο φιλόλογος που έχει αναλάβει το μάθημα της Λογοτεχνίας θα μπορούσε, εκκινώντας από ορισμένα ποιήματα της λεγόμενης Γενιάς της Ήττας, όπως η *Αποκριά* του Μίλτου Σαχτούρη ή ο *Φίλιππος* του Τάκη Σινόπουλου, να συνεργαστεί με τους άλλους εκπαιδευτικούς και να προσεγγίσει ο καθένας από την πλευρά του το θέμα σε συνεργασία με τους μαθητές. Σε αυτήν την περίπτωση αυξάνει ο χρόνος στη διάθεση των εκπαιδευτικών για την ερευνητική εργασία, αφού παράλληλα προχωρά και η διδακτέα ύλη. Με τη συμμετοχή καθηγητών διαφορετικών ειδικοτήτων αποφεύγεται ο σκόπελος να ισοπεδωθούν τα διάφορα επιστημονικά αντικείμενα, δηλαδή να χρησιμοποιείται η λογοτεχνία μόνο για την εξαγωγή ιστορικών συμπερασμάτων ή η ιστορία μόνο σαν βάση για τη μελέτη της κοινωνίας⁴⁸¹.

Η πρόταση αυτή αντιμετωπίζει δύο βασικά προσκόμματα. Το πρώτο αφορά τη δυσκολία συνεργασίας μεταξύ των εκπαιδευτικών, είτε λόγω απροθυμίας είτε λόγω χρονικών περιορισμών και δυσχερειών στη διευθέτηση της ύλης. Ενώ το ανθολόγιο κειμένων για τη Λογοτεχνία αφήνει ελεύθερη την επιλογή των κειμένων προς διδασκαλία, στα υπόλοιπα μαθήματα υπάρχει πιο αυστηρός προγραμματισμός της διδακτέας ύλης. Οι δυσκολίες αυτές δεν είναι ανυπέρβλητες, εφόσον υπάρχει κατ' αρχήν η διάθεση συνεργασίας των εκπαιδευτικών και η υποστήριξη της Διεύθυνσης του σχολείου.

Το δεύτερο πρόσκομμα σχετίζεται με την ίδια τη φύση της Γ' Λυκείου ως έτους προπαρασκευής για τις Πανελλήνιες Εξετάσεις και την εισαγωγή στο πανεπιστήμιο. Η πίεση της προετοιμασίας των παιδιών για τις εξετάσεις είναι τέτοια που κάθε σκέψη για δουλειά στο σπίτι ή για συγκέντρωση υλικού εκτός σχολείου κατά τη διάρκεια του ημερήσιου προγράμματος αποκλείεται. Μαθητές και καθηγητές λειτουργούν υπό τους ασφυκτικούς χρονικούς περιορισμούς της εξεταστέας ύλης (π.χ. στη Γλώσσα) και δύσκολα θα δεχθούν να διαταράξουν το πρόγραμμα με την εισαγωγή νέων, μη δοκιμασμένων μεθόδων διδασκαλίας. Συνεπώς, αν δεν υπάρξει κάποια σημαντική αλλαγή στο πρόγραμμα σπουδών της Γ' Λυκείου, με την εισαγωγή υποχρεωτικής δημιουργικής ή ερευνητικής εργασίας σε όλα τα μαθήματα ή ως ξεχωριστό μάθημα, ο εκπαιδευτικός που θα επιχειρήσει να εφαρμόσει τη διδακτική πρόταση, θα πρέπει να την προσαρμόσει ανάλογα με το διαθέσιμο χρόνο, μειώνοντας αντίστοιχα και τις προσδοκίες ως προς το αποτέλεσμα.

Στο Γυμνάσιο υπάρχει κάπως μεγαλύτερη ευελιξία στη διαχείριση του χρόνου, αφού έχει επιμηκυνθεί το διδακτικό έτος και έχουν καταργηθεί οι γραπτές απολυτήριες εξετάσεις στα περισσότερα μαθήματα. Η Ζώνη Βιωματικών Δραστηριοτήτων με το μάθημα της Τοπικής Ιστορίας δεν περιλαμβάνεται πλέον στο ωριαίο πρόγραμμα, ωστόσο και στην περίπτωση της Γ' Γυμνασίου μπορούν να επιλεγούν λογοτεχνικά κείμενα, όπως το *Ζητείται Ελπίς* του Αντώνη Σαμαράκη, ως έναυσμα για την εργασία, και να συνεργαστεί ο φιλόλογος με τους συναδέλφους που έχουν αναλάβει τα μαθήματα της Ιστορίας και της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής, αφού μέρος της διδακτέας ύλης είναι και η Ευρωπαϊκή Ένωση και τα πολιτεύματα.

Βέβαια, η εκπαιδευτική πραγματικότητα στην Ελλάδα είναι ρευστή και επίκεινται αλλαγές στα προγράμματα σπουδών της Ιστορίας και άλλων μαθημάτων. Ήδη δόθηκαν οδηγίες για το μάθημα της Λογοτεχνίας, να προβλέπεται χρόνος για την ανάγνωση βιβλίων και την προώθηση της φιλιανγνωσίας. Επίσης συζητιέται η εισαγωγή φακέλου μαθήματος για τη διδασκαλία της Ιστορίας. Έτσι, η χρονική διάρκεια της εργασίας δύσκολα μπορεί να καθοριστεί εκ των προτέρων αλλά εξαρτάται από τις εκάστοτε συνθήκες που επικρατούν.

Γ.5. Προγραμματισμός και στάδια υλοποίησης

Τα στάδια που ακολουθούνται για την εκπόνηση μιας ερευνητικής εργασίας παραμένουν εν πολλοίς ίδια, άσχετα με το μέγεθος της προβλεπόμενης διάρκειας. Ακολουθεί ένα αδρό περίγραμμα, που βασίζεται εν μέρει στις αντίστοιχες οδηγίες που περιέχονται στο βιβλίο του καθηγητή για τις ερευνητικές εργασίες στο Λύκειο, προσαρμοσμένες στις ιδιαιτερότητες της συγκεκριμένης πρότασης⁴⁸²:

Γ.5.α. Εισαγωγή στο θέμα και καθορισμός ερευνητικών κατευθύνσεων

Εκκινώντας από τη διδασκαλία ενός λογοτεχνικού κειμένου ή μιας σειράς κειμένων (π.χ το *Ζητείται Ελπίς* του Αντώνη Σαμαράκη,) ο εκπαιδευτικός υποδεικνύει ορισμένους δείκτες της εποχής στην οποία εκτυλίσσεται ή γράφτηκε και ζητά από τους μαθητές να εντοπίσουν θέματα που φαίνεται να απασχολούσαν τους ανθρώπους εκείνα τα χρόνια. Ακολουθεί καταιγισμός ιδεών, όπου οι μαθητές προτείνουν αυθόρμητα κάποιες λέξεις, έννοιες, σκέψεις και ερωτήσεις που τους έρχονται στο μυαλό όταν σκέφτονται τη μεταπολεμική περίοδο. Έτσι ο εκπαιδευτικός έχει τη δυνατότητα να διακρίνει αν τα παιδιά έρχονται με προϋπάρχουσα γνώση ή μεταφέρουν κάποιες προκαταλήψεις ή παρανοήσεις σχετικά με τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, την Αντίσταση, τα Δεκεμβριανά, τον Εμφύλιο και τον Ψυχρό Πόλεμο. Αναδεικνύοντας τις αντικρουόμενες ερμηνείες και απόψεις που εκφράζονται για τα θέματα αυτά ο εκπαιδευτικός επιδιώκει να κινήσει την περιέργεια των μαθητών και τη διάθεσή τους να λύσουν τις απορίες τους διερευνώντας το θέμα⁴⁸³. Ακολουθεί συζήτηση, κατά την οποία οι σκόρπιες σκέψεις και προτάσεις των παιδιών εντάσσονται σε 5-6 επιμέρους θεματικές κατηγορίες. Τα θέματα καλό είναι να καθοριστούν από τους ίδιους τους μαθητές, ώστε να εμπλακούν εξ αρχής στο σχεδιασμό της εργασίας προς μια κατεύθυνση που τους ενδιαφέρει, με τη βοήθεια βέβαια του εκπαιδευτικού.

Στο παράρτημα αναφέρονται ενδεικτικά κάποια παραδείγματα θεμάτων με τις αντίστοιχες προτεινόμενες πηγές, που συνδυάζουν τη διερεύνηση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της μετεμφυλιακής εποχής με ζητήματα που είναι και στις μέρες μας επίκαιρα και μπορούν να οδηγήσουν σε συγκρίσεις, αναζήτηση αιτίων και ανάπτυξη συνείδησης των ιστορικών εννοιών.

Γ.5.β. Χωρισμός ομάδων και προγραμματισμός

Ανάλογα με τη σύνθεση του τμήματος, οι μαθητές χωρίζονται σε ομάδες είτε από τον εκπαιδευτικό, ώστε να εξασφαλίζεται η ισορροπημένη κατανομή τους, είτε από τους ίδιους βάσει προτίμησης σε θέμα⁴⁸⁴. Οι ομάδες ορίζουν τα επιμέρους ερευνητικά ερωτήματά τους, το χρονοδιάγραμμα εργασιών και τον καταμερισμό ρόλων στην ομάδα.

Γ.5.γ. Συγκέντρωση βιβλιογραφίας

Ο εκπαιδευτικός μοιράζει ή προτείνει κάποια λογοτεχνικά έργα τα οποία να σχετίζονται με το θέμα της κάθε ομάδας. Ανάλογη με το διαθέσιμο χρόνο για την ολοκλήρωση της εργασίας θα είναι και η έκταση του υλικού προς μελέτη. Δεδομένου ότι το διδακτικό σενάριο εκκινεί από το μάθημα της λογοτεχνίας και αποσκοπεί στην ανάπτυξη των αναγνωστικών δεξιοτήτων και της φιλαναγνωσίας, προτείνεται το υλικό προς ανάγνωση να περιλαμβάνει:

- ένα μυθιστόρημα ή μια συλλογή διηγημάτων
- μια μικρή ποιητική συλλογή ή εκτεταμένα αποσπάσματα μιας μεγαλύτερης
- σχετικά αποσπάσματα ενός αυτοβιογραφικού κειμένου-μαρτυρίας.

Η ανάγνωση ενός πλήρους λογοτεχνικού κειμένου επιτρέπει στους μαθητές να παρακολουθήσουν ολοκληρωμένη την εξέλιξη των χαρακτήρων και το ξετύλιγμα της σκέψης του συγγραφέα, παρατηρώντας πώς δομείται η πλοκή και ποια θέματα κυριαρχούν σε ολόκληρο το έργο. Σε περίπτωση που δεν επαρκεί ο χρόνος για ερευνητική εργασία μακράς διάρκειας, το υλικό μπορεί να περιοριστεί σε ένα διήγημα ή ένα απόσπασμα με λογική συνοχή ενός μυθιστορήματος, ένα ποίημα και ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα ενός αυτοβιογραφικού κειμένου.

Επίσης το υλικό προς έρευνα περιλαμβάνει:

- μία ή δύο κινηματογραφικές ταινίες
- ιστοριογραφικά κείμενα (σύντομα άρθρα ή κεφάλαια ευρύτερων μελετών) ως υπόβαθρο για την έρευνα.
- βιβλιογραφία που έχουν αναζητήσει οι ίδιοι οι μαθητές σε βιβλιοθήκες και Διαδίκτυο, την οποία συζητούν με τον καθηγητή τους, ώστε να αποφύγουν τις περιπτώσεις μη έγκυρου περιεχομένου.
- βιντεοσκοπημένες προφορικές μαρτυρίες-συνεντεύξεις

Γ.5.δ. Προφορικές συνεντεύξεις: προετοιμασία, διεξαγωγή και επεξεργασία

Οι ίδιοι οι μαθητές αναζητούν πληροφορητές που να είναι ικανοί και πρόθυμοι να τους παραχωρήσουν συνέντευξη⁴⁸⁵. Το πιθανότερο είναι τα άτομα αυτά να προέρχονται από το συγγενικό ή οικείο περιβάλλον των παιδιών. Η επιλογή αυτή αποτελεί μεν λύση ευκολίας, αφού είναι πιθανότερο να δεχθούν ο παππούς ή η γιαγιά να μιλήσουν στο εγγόνι τους παρά σε ένα ξένο παιδί, και έχουν ήδη το απαραίτητο επίπεδο οικειότητας για να μπορεί γρήγορα να αναπτυχθεί μια γόνιμη σχέση πληροφορητή-ερευνητή. Έχει όμως και το πρόσθετο πλεονέκτημα να συσφίξει τους δεσμούς μεταξύ των γενεών, αφού τα παιδιά ανακαλύπτουν την αξία σε πτυχές της ζωής και της εμπειρίας των οικείων τους που δεν είχαν την ευκαιρία ή το ενδιαφέρον να γνωρίσουν νωρίτερα. Από τη μεριά τους οι μεγαλύτεροι νιώθουν ότι μπορούν να προσφέρουν πολύτιμη βοήθεια στα εγγόνια τους και ότι τα βιώματά τους «πιάνουν τόπο» και έχουν σημασία για τους αυριανούς ιστορικούς. Σε περίπτωση που οι μαθητές δυσκολεύονται να βρουν

πρόθυμους πληροφορητές, μπορούν να έρθουν σε επαφή με κάποια τοπική Ομάδα Προφορικής Ιστορίας και να ζητήσουν βοήθεια και συστάσεις.

Η σωστή προετοιμασία, η διεξαγωγή των συνεντεύξεων και η απομαγνητοφώνησή και αποδελτίωσή τους, με την μεταγραφή ορισμένων τμημάτων σε συνεχές κείμενο, αποτελεί ίσως το πιο χρονοβόρο τμήμα της εργασίας και η υλοποίησή του θέτει υψηλές απαιτήσεις στον εκπαιδευτικό και τους μαθητές. Αντίστοιχα υψηλό είναι και το όφελος που αποκομίζουν τα παιδιά ως «παραγωγοί» ή συλλέκτες πρωτότυπου ερευνητικού υλικού, το οποίο καλούνται στη συνέχεια να επεξεργαστούν, ξεπερνώντας την απλή περιγραφή του περιεχομένου, ώστε να εξαγάγουν τα δικά τους συμπεράσματα.

Ήδη από τη στιγμή της προετοιμασίας της ημιδομημένης προφορικής συνέντευξης, η ομάδα καλείται να ξεκαθαρίσει τι επιδιώκει να μάθει, πώς πρέπει να θέσει τις ερωτήσεις για να πάρει τις πληροφορίες που θέλει, αν υπάρχουν θέματα που είναι υπερβολικά ευαίσθητα και πώς θα τα χειριστεί. Οι μαθητές συντάσσουν μια επιστολή προς τους πληροφορητές τους, ενημερώνοντάς τους για τους στόχους της έρευνάς τους και τον τρόπο με τον οποίο θα χρησιμοποιηθούν οι πληροφορίες που θα συλλέξουν. Επίσης ετοιμάζουν ένα παραχωρητήριο που θα ζητήσουν να υπογράψουν οι πληροφορητές τους μετά το πέρας της συνέντευξης. Οι δραστηριότητες αυτές ενεργοποιούν σε πραγματικές συνθήκες τις γλωσσικές γνώσεις των μαθητών για τον τρόπο σύνταξης των επιστολών και άλλων κειμένων.

Κατά τη διάρκεια της συνέντευξης τα παιδιά επίσης υποχρεώνονται να αξιοποιήσουν τις διαπροσωπικές τους δεξιότητες, ώστε με ευγένεια και τακτ να κατευθύνουν τη συζήτηση προς τα θέματα που θέλουν να διερευνήσουν, αφήνοντας παράλληλα περιθώριο στους συνομιλητές τους να αναπτύξουν τη σκέψη τους και να ξεδιπλώσουν τις αναμνήσεις τους.

Η διαδικασία της απόδοσης ενός μέρους του μαγνητοφωνημένου ή βιντεοσκοπημένου υλικού με απόλυτη πιστότητα σε γραπτό λόγο φέρνει τους μαθητές αντιμέτωπους με διλήμματα, όπως ποιο σημείο στίξης αρμόζει σε ένα συγκεκριμένο τόνο της φωνής, αν πρέπει να καταγράψουν κάθε διστακτικό «εεεε», αν πρέπει να λογοκρίνουν και να ευπρεπίσουν το λόγο του πληροφορητή, και πώς να αποδώσουν μια μεγάλη παύση στο χαρτί. Προτού ολοκληρώσουν τη μεταγραφή, οι μαθητές θα έχουν υποχρεωθεί να αποφασίσουν σχετικά με ηθικά και πρακτικά θέματα, και θα έχουν στοχαστεί σχετικά με τη λειτουργία του προφορικού λόγου και στις διαφορές του με το γραπτό.

Κατά τη διάρκεια της καθεαυτό επεξεργασίας των μαρτυριών προκύπτουν και άλλα ερωτήματα σχετικά με τη δεοντολογική χρήση των πληροφοριών που έχουν συλλέξει οι «μικροί

ερευνητές». Για παράδειγμα, είναι σωστό να χρησιμοποιηθούν στοιχεία που θα εκθέσουν, να θέσουν σε κίνδυνο ή να πληγώσουν κάποιο τρίτο πρόσωπο αν δημοσιοποιηθούν; Σε ποιον ανήκει το υλικό της συνέντευξης – στον πληροφορητή, στον μαθητή-ερευνητή ή στο σχολείο; Δικαιούται ο πληροφορητής να μετανιώσει και να ανακαλέσει την άδεια χρήσης της συνέντευξής του; Συζητώντας με τα άλλα μέλη της ομάδας, με τον καθηγητή τους και στην ολομέλεια της τάξης, τα παιδιά αναπτύσσουν «καλές πρακτικές» για την Προφορική Ιστορία. Αποκτούν έναν κώδικα ηθικής δεοντολογίας για την έρευνα, ο οποίος δεν διαφέρει σημαντικά από το γενικότερο σεβασμό που οφείλει κανείς να δείχνει στην προσωπικότητα, τις ανάγκες και τις επιθυμίες του συνανθρώπου του.

Γ.5.ε. Επεξεργασία πηγών – παραγωγή νέας γνώσης

Η επεξεργασία των πηγών για την εξαγωγή συμπερασμάτων αποτελεί πολύ σημαντικό στάδιο της εργασίας, και απαιτεί προσεκτική αλλά φθίνουσα καθοδήγηση των μαθητών⁴⁸⁶, ώστε να εξοικειωθούν με τα εργαλεία της έρευνας και, προσεγγίζοντας με κριτικό τρόπο το υλικό τους, να εκμαιεύσουν τις κατάλληλες πληροφορίες και να κατασκευάσουν νέα γνώση, σύμφωνα με το διδακτικό μοντέλο του εποικοδομητισμού-κονστрукτιβισμού⁴⁸⁷.

Οι πηγές που έχουν επιλεγεί για αυτήν την εργασία είναι ετερογενείς, διαφορετικής υφής και ένας από τους στόχους της εργασίας είναι οι μαθητές να εξασκηθούν στην ερμηνεία και την πρόσληψη διαφορετικών μέσων, ενώ ανιχνεύουν τις διαφορές μεταξύ τους και στοχάζονται για την επίδραση της μορφής και των συνθηκών της επικοινωνίας στο περιεχόμενο του «μηνύματος».

Ωστόσο, η ενεργός αξιοποίηση του υλικού ως πηγή της ιστορικής έρευνας, επιβάλλει ορισμένες κοινές μεθοδολογικές πρακτικές, ώστε οι ερευνητές να μην παρασυρθούν από τη γοητεία της αφήγησης ή τη δύναμη της εικόνας⁴⁸⁸ και αναπαράγουν άκριτα τις θέσεις και την προβαλλόμενη «αλήθεια» του δημιουργού της πηγής⁴⁸⁹. Περνώντας το υλικό τους από τη βάση της κριτικής επεξεργασίας, οι μαθητές βλέπουν τις αντιφάσεις και τη διαφορετική οπτική γωνία από τη μία μαρτυρία στην άλλη και μεταξύ πηγών και ιστορικής αφήγησης του διδακτικού εγχειριδίου. Στην προσπάθειά τους να συνδυάσουν όλα τα ετερόκλητα στοιχεία προκειμένου να καταλήξουν στα δικά τους συμπεράσματα, τα παιδιά συνειδητοποιούν ότι η Ιστορία δεν είναι στατική, αλλά αναδημιουργείται από κάθε μελετητή και κάθε εποχή βάσει των ερευνητικών τους ενδιαφερόντων⁴⁹⁰.

Αφού επισημάνει στους μαθητές του τις ειδικές απαιτήσεις που έχει η μελέτη των πηγών, ο εκπαιδευτικός συζητά με την τάξη για το τι προσδοκούν να αποκομίσουν χρησιμοποιώντας τες,

και κατευθύνει τα παιδιά να ορίσουν με ποιον τρόπο θα εργαστούν για να έχουν τα επιθυμητά αποτελέσματα. Η διαδικασία αυτή βοηθά τους μαθητές να ξεκαθαρίσουν γιατί χρειάζεται να ακολουθήσουν ορισμένα βήματα πριν φτάσουν στα συμπεράσματά τους, μαθαίνοντάς τους «πώς να μαθαίνουν». Ανάλογα με το θέμα που έχει επιλέξει η κάθε ομάδα, προγραμματίζει το σύνολο των διαδικασιών που θα εφαρμόσει κατά την επεξεργασία των πηγών και καθορίζει τα ερευνητικά ερωτήματα που θέλει να απαντηθούν. Αν τα παιδιά δεν έχουν εξοικείωση με την ανάλυση πηγών, ίσως χρειαστούν περισσότερη βοήθεια από τον παιδαγωγό, ενδεχομένως με κάποιο φύλλο εργασίας που να παρέχει με ερωτήματα τις βασικές κατευθύνσεις δουλειάς. Σε αυτό το στάδιο της εργασίας επιδιώκεται οι μαθητές:

- να εντοπίσουν και να εκθέσουν συνοπτικά τις ιστορικές πληροφορίες που δίνει η κάθε πηγή και να τις αντιπαραβάλουν μεταξύ τους, εστιάζοντας ιδιαιτέρως στο επιλεγθέν προς διερεύνηση θέμα
- να απομονώσουν τις αναφορές στη δεκαετία του '40, εκούσιες ή ακούσιες, και να σημειώσουν τις περιπτώσεις όπου αυτές απουσιάζουν
- να επισημάνουν το πλαίσιο της παραγωγής της πηγής: τη χρονική απόσταση από τα γεγονότα ή την εξεταζόμενη εποχή, γιατί δημιουργήθηκε και από ποιον
- να εξετάσουν την αξιοπιστία των πηγών: ποιοι οι στόχοι του δημιουργού, ποια η συμμετοχή του στα αναφερόμενα γεγονότα. Υπάρχουν περιπτώσεις σκόπιμης παραποίησης (γνωστών στους μαθητές) γεγονότων, λανθασμένης ανάκλησής τους ή αποσιώπησής τους;
- να επισημάνουν ομοιότητες και διαφορές ως προς το θέμα, το περιεχόμενο και τον τρόπο αποτύπωσης των βιωμάτων της Κατοχής και του Εμφυλίου
- να εξηγήσουν γιατί υπάρχουν αυτές οι διαφορές
- να σχολιάσουν πώς επιδρούν οι διαφορετικοί τρόποι αφήγησης στο κείμενο, στην κινηματογραφική ταινία και στην προφορική ή γραπτή μαρτυρία (πότε ο πληροφορητής/αφηγητής αφηγείται κάτι, γιατί χρησιμοποιεί περιγραφή σε ορισμένα σημεία, πώς αφηγείται μια ιστορία ο κινηματογράφος και πώς λειτουργεί ο διάλογος)
- να συγκρίνουν τα εκφραστικά μέσα και τους τρόπους πειθούς που επέλεξαν να χρησιμοποιήσουν οι παραγωγοί της κάθε πηγής και να συζητήσουν για την

εντύπωση που προξενούν στον αποδέκτη. Ποια από τις πηγές που μελέτησαν πιστεύουν ότι θα μείνει εντονότερα στη μνήμη τους και γιατί (Συγκινησιακά φορτισμένος λόγος, χρήση μεταφορικού λόγου, λογική αλληλουχία σκέψεων ή συνειρμική; Χρησιμοποιείται χιούμορ ή δραματικός τόνος;)

Κλείνοντας την επεξεργασία των πηγών οι μαθητές συντάσσουν σύντομη έκθεση, όπου καταγράφουν σε συνεχές κείμενο τις πληροφορίες που εντόπισαν και τα συμπεράσματα της έρευνάς τους. Επίσης ετοιμάζουν κάποιες προτάσεις για το τελικό τέχνημα, τις οποίες έχουν εμπνευστεί από το υλικό και το θέμα τους.

Γ.5.στ. Παρουσίαση των αποτελεσμάτων της έρευνας – δημιουργικός μετασχηματισμός

Οι ομάδες ανακοινώνουν τα ευρήματά τους στους συμμαθητές τους, παρουσιάζουν τις προτάσεις τους και συναποφασίζουν ποια μορφή θα πάρει το τέχνημα για την τελική παρουσίαση. Αν υπάρχει ευχέρεια χρόνου, η τάξη μπορεί να ετοιμάσει από κοινού ένα δρώμενο, όπως μια αυτοσχεδιαστική αναπαράσταση κάποιας ιστορίας από τις προφορικές μαρτυρίες που έχουν συλλέξει οι ομάδες, μια «θεατρική» παράσταση ενός διηγήματος ή τη δραματοποίηση ενός ποιήματος. Εναλλακτικά μπορεί να δημιουργήσει ένα ντοκιμαντέρ που θα αξιοποιεί το υλικό που συγκεντρώθηκε, μια έκθεση με πόστερ ή ακόμα έναν εμπλουτισμένο ψηφιακό χάρτη της περιοχής του σχολείου, ο οποίος θα λειτουργεί σαν μνημονικό τοπίο, με φωτογραφίες και χαρακτηριστικά αποσπάσματα από τις συνεντεύξεις στα αντίστοιχα σημεία του χάρτη και σύντομα επεξηγηματικά κείμενα, ποιήματα, διηγήματα ή καλλιτεχνικές δημιουργίες, εμπνευσμένα από την έρευνα των μαθητών. Ανάλογα με το περιθώριο χρόνου, τους συνεργαζόμενους εκπαιδευτικούς, τα διαθέσιμα υλικά και την εξοικείωση των μαθητών με τα διάφορα μέσα, θα επιλεγεί και το είδος και ο βαθμός δυσκολίας του τεχνήματος. Μεγαλύτερη σημασία, όμως, έχει η συμμετοχή όλων των μαθητών και η συνεισφορά τους με τις ιδιαίτερες ικανότητες και τα χαρίσματά τους στο τελικό δημιούργημα.

Γ.5.ζ. Παρουσίαση στην κοινότητα «για να θυμούνται οι παλαιότεροι και να μαθαίνουν οι νεότεροι»

Από τη φύση τους το θέμα της έρευνας και ο τρόπος εργασίας σχετίζονται με την τοπική κοινωνία και τη μνήμη της. Κοινοποιώντας τα ευρήματα της έρευνάς τους σε μια ανοιχτή εκδήλωση ή ημερίδα, οι μαθητές τιμούν τους πληροφορητές τους και προσφέρουν στην κοινότητα μια ευκαιρία γνωριμίας με τον τόπο και τους ανθρώπους του σε παλαιότερες στιγμές της πορείας τους. Μια τέτοια δράση μπορεί επίσης να δώσει το έναυσμα για ευρύτερη συζήτηση, αν ενεργοποιήσει μέλη του ακροατηρίου να ανακαλέσουν στη μνήμη τους βιώματα

και εμπειρίες και να τα μοιραστούν με τους συντοπίτες τους σε μια συλλογική επεξεργασία της μνήμης.

Γ.5.η. Αποτίμηση του έργου και αξιολόγηση

Για την ολοκλήρωση μιας ερευνητικής και δημιουργικής προσπάθειας, εκτός από την έκθεσή της στο κοινό, απαιτείται και η αξιολόγησή της. Οι μαθητές καλούνται με την ολοκλήρωση κάθε φάσης της εργασίας να αποτιμούν τα αποτελέσματα της προσπάθειάς τους και το βαθμό επίτευξης των στόχων τους. Επίσης αξιολογούν τη συμμετοχή τους και τη συνεισφορά τους στην ομάδα και εντοπίζουν πιθανές αδυναμίες τους ή δυσκολίες στη συνεργασία. Στην αυτοαξιολόγηση των μαθητών προστίθενται οι υποδείξεις που δέχονται από τον καθηγητή τους, προκειμένου να προβούν σε διορθωτικές κινήσεις (διαμορφωτική αξιολόγηση).

Τέλος, δηλώνουν το βαθμό ικανοποίησής τους από τη συμμετοχή τους στην εργασία, τι θεωρούν ότι έχουν αποκομίσει από την όλη διαδικασία και τι θα άλλαζαν σε μια μελλοντική παρόμοια δραστηριότητα. Τις σκέψεις αυτές καταγράφουν οι μαθητές στο ημερολόγιο που παραδίδουν στον εκπαιδευτικό μαζί με τον τελικό φάκελο της εργασίας. Καλό είναι η αξιολόγηση της δράσης να συζητηθεί και στην τάξη, ώστε να δεχθούν οι μαθητές την απαραίτητη ενίσχυση για την προσπάθειά τους και υποδείξεις για σημεία που επιδέχονται βελτίωση, αλλά και ο εκπαιδευτικός να κάνει τη δική του αποτίμηση. Η τελική αξιολόγηση καλά είναι να μην περιορίζεται σε έναν σκέτο βαθμό, αλλά να αξιολογείται ο βαθμός επίτευξης στόχων κατά κατηγορίες, που έχουν εξαρχής διασαφηνιστεί στους μαθητές.

Στο τέλος της διαδρομής, τα συμπεράσματα

Με πολύ πάθος αλλά χωρίς φόβο, χωρίς προκαταλήψεις, χωρίς υστεροβουλίες, χωρίς παρωπίδες. [...] φτάνοντας τώρα στο τέλος ευχαριστώ όσους με στήριξαν και όσους απλώς ομόρφυναν τη ζωή μου, συγχωρώ όσους με πλήγωσαν και με έβλαψαν και ζητώ απ' όλους να ανοίξουν τα μάτια στην ομορφιά, στο καλό και στο φως και να γυρίσουν την πλάτη στην ασχήμια, στην κακία και στο σκοτάδι.

Μαρία Καραγιώργη, ... και περιμένοντας τη Δημοκρατία⁴⁹¹

Ξεκινώντας τη μελέτη της δεκαετίας του '50 είχα στο μυαλό μου ορισμένες υποθέσεις και εντυπώσεις. Ήθελα να διερευνήσω αν και σε ποιο βαθμό ο Εμφύλιος Πόλεμος άφησε πίσω του μνήμες που καθόρισαν τις μετέπειτα εξελίξεις στην Ελλάδα. Πίστευα ότι τα γεγονότα της δεκαετίας του '40 έριχναν μια βαριά σκιά, την οποία δυσκολευόταν να διαχειριστεί και να ξεπεράσει η ελληνική κοινωνία.

Το ερευνητικό ερώτημα ξεκινά συνήθως με μια προσωπική απορία, ένα κενό που ζητά επίμονα να καλυφθεί. Στη δική μου περίπτωση η απορία εκκινούσε από το στενό οικογενειακό μου περιβάλλον και συγκεκριμένα τη γιαγιά μου και τα αδέλφια της, που όλοι σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό συμμετείχαν στο ΕΑΜ και στις κατοπινές περιπέτειες της χώρας και του αριστερού κινήματος: αυτοί οι άνθρωποι, που τα έδωσαν όλα για τα πιστεύω τους, που έχασαν συντρόφους και καταστράφηκε η ζωή τους, που εμφανώς έφεραν τα τραύματα του παρελθόντος, πώς κατόρθωναν ταυτόχρονα να είναι τόσο θετικοί και γεμάτοι δυναμισμό⁴⁹²; Πώς γινόταν να ξεπερνούν κάθε αναποδιά και να συνεχίζουν να απολαμβάνουν την κάθε στιγμή της ζωής τους χωρίς μεμψιμοιρία και γκρίνιες;

Με άλλα λόγια, ήθελα να διερευνήσω ποιες στρατηγικές χρησιμοποίησαν για να διαχειριστούν το τραύμα και να συνεχίσουν τη ζωή τους, πώς κατόρθωσαν να συμφιλιωθούν με τη νέα κατάσταση και να συγχωρήσουν όσους τους έβλαψαν. Επίσης ήθελα να διερευνήσω την επίδραση που είχαν οι δικές τους επιλογές στους απογόνους τους και κατά πόσο και με ποιους μηχανισμούς η τραυματική μνήμη μεταβιβάζεται από γενιά σε γενιά⁴⁹³.

Τα ερωτήματα αυτά με έστρεψαν στη μελέτη της ιστορικής μνήμης – τις διαδρομές που ακολούθησε και τις στρατηγικές που εφαρμόστηκαν για τη διαχείρισή της στη μεταπολεμική Ελλάδα, και ειδικότερα κατά την πρώτη μετεμφυλιακή δεκαετία, όταν οι επιπτώσεις του Εμφυλίου ήταν εμφανέστερες και η ανάγκη συμφιλίωσης και ειρήνευσης επιτακτική.

Η κυρίαρχη εντύπωση που είχα σχηματίσει για την εποχή από τις σποραδικές διηγήσεις των μεγαλύτερων στο οικογενειακό και φιλικό μου περιβάλλον ήταν ότι επρόκειτο για ένα διάστημα μουντό, κατά το οποίο ήταν «παραζαλισμένοι», «χτυπημένοι από παντού», «κυνηγημένοι». Σε αντίθεση με την εποχή της Αντίστασης, περιστατικά από την οποία θυμούνται και διηγούνται συχνά, αλλά ακόμα και από τη ζωή τους στις φυλακές, τις εξορίες ή το βουνό, τα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια σπάνια αναφέρονταν στις συζητήσεις τους. Έδειχναν ότι θα επιθυμούσαν να ξεχάσουν τη «βουβή» δεκαετία, ενώ τους ήταν αδύνατον να λησμονήσουν έστω και την παραμικρή λεπτομέρεια από την Κατοχή και τον Εμφύλιο Πόλεμο.

Ήταν εμφανές ότι οι εμπειρίες τους στον Αγώνα αποτέλεσαν για εκείνους τραυματικό γεγονός, ή μάλλον τραύμα διαρκείας, τόσο λόγω της μεγάλης διάρκειας των καταστάσεων που τους στιγματίσαν⁴⁹⁴ όσο και λόγω της οριστικής διάψευσης των ιδανικών τους με την ήττα. Αργότερα, η κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού» και η «συντριβή του ονείρου» κλόνισε ακόμα και όσους είχαν από καιρό διαφωνήσει με το Κουμμουνιστικό Κόμμα και τις μεθόδους του⁴⁹⁵.

Το τραύμα δεν περιοριζόταν στα πρόσωπα του οικείου μου περιβάλλοντος. Τη λογοτεχνία της Πρώτης Μεταπολεμικής Γενιάς επισκιάζει το βάρος της ήττας, της απογοήτευσης και της διάψευσης των ιδανικών. Οι μνήμες του πολέμου «κραυγάζουν» στο έργο τους, ακόμα κι όταν δεν κατονομάζονται ρητά. Η στρατηγική που χρησιμοποίησαν για να τις διαχειριστούν οι ποιητές της γενιάς αυτής, ήταν να εκπληρώσουν το χρέος τους προς τους χαμένους συντρόφους. Μνημονεύοντάς τους, κρατώντας ζωντανή την ανάμνηση της θυσίας τους, λειτουργούσαν ως κιβωτός και συνείδηση όλης της κοινωνίας. Η ίδια αίσθηση χρέους οδήγησε και τους παλιούς αγωνιστές, πολλοί από αυτούς στα βαθιά τους γεράματα πλέον, να καταγράψουν τα βιώματά τους, εκφράζοντας όλη τους τη γενιά *«Εγώ νιώθω να το χρωστάω στη γενιά μου να διατυπώσω τις απόψεις που και πολλοί άλλοι θα ήθελαν να εκφράσουν. Αλλά όχι μόνον. Χρωστάω και στις επόμενες γενιές μια προσωπική μαρτυρία, που μπορεί να παραδειγματίσει ως προς το πνεύμα της Αντίστασης, αλλά και να φρονηματίσει ως προς τα λάθη που έγιναν και που εύχομαι να μην ξαναγίνουν»*⁴⁹⁶. Η συναίσθηση του χρέους και η επίγνωση της υψηλής συλλογικής αξίας της προσωπικής τους θυσίας βοήθησε τόσο τους καλλιτέχνες όσο και τους απλούς αγωνιστές να επουλώσουν τις πληγές τους, κι ας μην είχε αναγνωριστεί δημόσια η προσφορά τους.

Οι δημιουργοί θεωρούνται συχνά το πιο ευαίσθητο κομμάτι της κοινωνίας. Εξετάζοντας, όμως, την ευρύτερη ιστορική πορεία της χώρας στους τομείς της οικονομίας, της εξωτερικής και

εσωτερικής πολιτικής και των κοινωνικών μετασχηματισμών, παρατηρούμε ότι οι επιβιώσεις του Εμφυλίου εντοπίζονται σε κάθε έκφανση της μεταπολεμικής ζωής.

Η δομή του πολιτεύματος με την παντοδυναμία του στρατού, της Μοναρχίας και του παρακράτους, το έλλειμμα Δημοκρατίας με τις διώξεις των αντιφρονούντων, τη λογοκρισία και τη διατήρηση των έκτακτων μέτρων, η οικοδόμηση και πάση θυσία διατήρηση του κράτους της Δεξιάς, όλα καταδεικνύουν ότι οι νικητές του Εμφυλίου δεν σκόπευαν να αφήσουν να ξεχαστεί η απόλυτη επικράτησή τους. Κάθε πτυχή της προσωπικής και κοινωνικής ζωής στην Ελλάδα της δεκαετίας του '50 φέρει τη σφραγίδα του Εμφυλίου, από το πιστοποιητικό κοινωνικών φρονημάτων μέχρι τη διάθεση των πόρων της εξωτερικής βοήθειας και την εργατική νομοθεσία.

Αν η εθνικόφρων παράταξη αντλεί τη νομιμοποίησή της ως σωτήρα του Έθνους από τον κομμουνιστικό κίνδυνο, οι Αριστεροί επιμένουν εξίσου στην απαίτηση να αναγνωριστεί η Εθνική Αντίσταση και η συμβολή τους στην απελευθέρωση της χώρας από το Ναζισμό. Μόνο διατηρώντας τη βεβαιότητα για την ηθική τους ανωτερότητα και την ορθότητα των ιδανικών για τα οποία πολέμησαν μπορούν να αντεπεξέλθουν στις ταπεινώσεις και τις δυσκολίες της μετεμφυλιακής πραγματικότητας. Για τη διαιώνιση της εμφυλιοπολεμικής ρητορικής ευθύνεται ως ένα βαθμό, όπως είδαμε, και το ΚΚΕ, με το σύνθημα «το όπλο παρά πόδα».

Οι –κρατικοί και παρακρατικοί– μηχανισμοί ελέγχου και καταστολής που εμπεδώθηκαν εκείνη την εποχή έφταναν σε τέτοιο βάθος και είχαν τόση ισχύ, που όταν διαφάνηκε ο κίνδυνος να χάσει η Δεξιά την εκλογική της υπεροχή, είχαν τη δυνατότητα να οργανώσουν το πραξικόπημα, με το οποίο καταλύθηκε οριστικά η «καχεκτική» Δημοκρατία των μεταπολεμικών χρόνων. Έτσι, η μεγέθυνση του κομμουνιστικού κινδύνου και η διαιώνιση του πολέμου στο συμβολικό επίπεδο⁴⁹⁷ είχε χειροπιαστά αποτελέσματα στην πολιτική ζωή του τόπου.

Η μελέτη της μετεμφυλιακής κοινωνίας, τόσο μέσω της επιστημονικής ιστοριογραφίας όσο και μέσω των λογοτεχνικών και κινηματογραφικών πηγών επιβεβαιώνει το μέγεθος των αντιφάσεων που την διέπουν. Κατά τη δεκαετία του '50 συνυπάρχουν οι ανέμελες διασκέδασεις, ο καταναλωτισμός και η εκρηκτική οικονομική ανάπτυξη με τους προσφυγικούς καταυλισμούς, την ανεργία και την αθρόα μετανάστευση. Συνυπάρχει η υπαγωγή της Ελλάδας στη Δύση και τον «ελεύθερο κόσμο» με την καταστολή των πολιτικών δικαιωμάτων και τον εκτοπισμό των πολιτικών κρατουμένων στα στρατόπεδα κράτησης. Συνυπάρχει, τέλος, η διαβρωτική, πανταχού παρούσα μνήμη του Εμφυλίου με την επίμονη αποσιώπησή της.

Θα περιμέναμε η Μεταπολίτευση να φέρει και την Εθνική Συμφιλίωση και την επούλωση των πληγών του παρελθόντος. Ως ένα σημείο αυτό επιχειρήθηκε. Η συμφιλίωση, όμως, έμεινε

στην αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης και στο κάψιμο των φακέλων, δηλαδή στην επιβολή της λήθης με την απατηλή ελπίδα τα τραύματα να πάψουν να υφίστανται αν δεν γίνεται λόγος γι' αυτά⁴⁹⁸. Αυτού του τύπου τα τραύματα, ωστόσο, δεν επουλώνονται αν δεν προηγηθεί μια ουσιαστική διεργασία μνημόνευσης, ανάληψης ευθυνών και συγχώρεσης, όπως έχουν δείξει αντίστοιχες προσπάθειες στην Βόρειο Ιρλανδία⁴⁹⁹ και τη Νότιο Αφρική.

Μελετώντας τον επίσημο λόγο περί Αντίστασης και Εμφυλίου, καθώς και τις σχετικές παλινδρομήσεις της Ακαδημαϊκής και Δημόσιας Ιστορίας, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η δεκαετία του '40 υπήρξε μία κρίσιμη, κομβική εποχή συνολικά για τη χώρα μας. Τα γεγονότα αυτής της εποχής, και ιδιαιτέρως του Εμφυλίου, αποτέλεσαν τραύμα ισάξιου μεγέθους με τη Μικρασιατική Καταστροφή, με αποτέλεσμα να διαρραγεί η αίσθηση του ιστορικού συνεχούς και να κατακερματιστεί η αυτοεικόνα της ελληνικής κοινωνίας. Το μέγεθος του τραύματος και το γεγονός ότι δεν έχει ολοκληρωθεί η διαδικασία επούλωσής του και ότι δεν έχει επέλθει πραγματική συμφιλίωση μεταξύ των Ελλήνων καθίσταται φανερό από την ευκολία με την οποία αναβιώνει ο διχαστικός λόγος περί συμμοριτών ή παίρνουν δυσανάλογες διαστάσεις στη δημόσια σφαίρα οι αναθεωρητικές θεωρίες περί Αντίστασης και Εμφυλίου.

Είναι σαφές ότι προκειμένου να θωρακιστεί η κοινωνία με δημοκρατικούς πολίτες, που θα απορρίπτουν την εύκολη λύση του φανατισμού και της μισαλλοδοξίας χρειάζεται οι πολίτες να εφοδιαστούν με τις ανάλογες ιστορικές γνώσεις που θα τους επιτρέπουν να αντιμετωπίζουν κριτικά τις αντιπαραθέσεις της Δημόσιας Ιστορίας. Η ουσιαστική κατανόηση του διχαστικού παρελθόντος και η επιλογή μιας ενωτικής πορείας για το μέλλον προϋποθέτει όχι μόνο να ξεπεραστούν τα τραύματα του Εμφυλίου και να επέλθει η συμφιλίωση με τη βοήθεια της λελογισμένης χρήσης της μνήμης, αλλά και να εξασκηθούμε ως πολίτες στη διαχείριση των συγκρουσιακών θεμάτων.

Το στόχο αυτό επιχειρεί να επιτύχει η διδακτική πρόταση που περιγράφηκε πιο πάνω. Υπάρχουν αρκετές ενδείξεις ότι οι μαθητές που από νωρίς έρχονται αντιμέτωποι με συγκρουσιακά θέματα με έλλογο τρόπο, μαθαίνουν να τα επιλύουν επιστρατεύοντας την ενσυναίσθησή τους, την κριτική τους διάκριση και τις γνώσεις τους, αποφεύγοντας τις αυτόματες συναισθηματικές αντιδράσεις φόβου και μίσους. Η διδακτική πρόταση εμπεριέχει ποικίλο υλικό, το οποίο μπορεί να κινητοποιήσει το ενδιαφέρον και τη δημιουργικότητα των παιδιών, αφού το προσεγγίζουν με βιωματικό και ανακαλυπτικό τρόπο.

Με τη χρήση των μαρτυριών, και ιδίως των συνεντεύξεων, οι μαθητές όχι μόνο γνωρίζουν σε μεγαλύτερο βάθος την εποχή, αλλά έχουν και την ευκαιρία να έρθουν σε στενότερη επαφή με

τις παλαιότερες γενιές, να συσφίξουν τις σχέσεις τους με την κοινότητα και να κατανοήσουν τις έννοιες της ιστορικής συνέχειας και αιτιότητας, συνειδητοποιώντας πόσο μικρή είναι η απόσταση που χωρίζει το τότε από το τώρα.

Παράρτημα

Προτεινόμενα θέματα, γενικές κατευθύνσεις, πηγές ερευνητικών εργασιών

Πόλεμος και ειρήνη

- τι θυμούνται οι άνθρωποι από τις συγκρούσεις της δεκαετίας του '40
- γιατί πολέμουςαν οι άνθρωποι: ποιες αιτίες επικαλούνταν οι ίδιοι, ποιες άλλες μπορούμε να εντοπίσουμε
- ποια επίπτωση είχαν οι πόλεμοι στη ζωή τους
- πώς άλλαξαν οι άνθρωποι μέσα στους πολέμους και μετά από αυτούς – περιπτώσεις ανθρωπιάς και αλληλεγγύης ή εκμετάλλευσης
- ποια η επίπτωση του Εμφυλίου στη λειτουργία του κράτους, της οικονομίας, των θεσμών
- πώς αντιμετώπιζαν το ενδεχόμενο ενός νέου πολέμου;

Προτεινόμενο υλικό

- Σαμαράκης Αντώνης (1954, 2013). *Ζητείται Ελπίς*. Αθήνα: Εκδόσεις Ψυχογιός. Ιδιαίτερα: *Το ποτάμι, Πολεμική Ιστορία*
- Χατζής Δημήτρης (1953, 1999). Το τέλος της μικρής μας πόλης. Το Ροδακίό. Ιδιαίτερα: *Η θεία μας η Αγγελική, Μαργαρίτα Περδικάρη*
- Βασιλικός Βασίλης (1956, 2014), *Θύματα ειρήνης*. Αθήνα: Γκοβόστης. Ιδιαίτερα: σελ. 171-188 (Το επεισόδιο με τη Νησίδα Γ' στον Έβρο)
- Λειβαδίτης Τάσος (1952, 2015). «Μάχη στην άκρη της νύχτας», στο *Ποίηση 1 1950-1966*. Αθήνα: Μετρονόμος.
- Τσίλογλου Λευτέρης (2010). *Κι όμως ήταν όμορφα*. Αθήνα: Κέδρος. σελ. 43-45, 70-73.
- Βρεττάκος Κώστας (2016). *Ασκήσεις περιέργειας*. Αθήνα: Ποταμός, 56-58, 137-143, 301-304.

- Τάλας Γκρεγκ (1954). *Ευπόλυτο Τάγμα*
- Κακογιάννης Μιχάλης (1954). *Το Κυριακάτικο ζύπνημα*
- Κούνδουρος Νίκος (1956). *Ο Δράκος*

Ψυχρός πόλεμος και ισορροπία του τρόμου

- ποιες οι ιδεολογικές βάσεις της αντιπαράθεσης
- ποια τα άλλα αίτια
- πώς επηρέαζε την Ελλάδα οικονομικά, στρατιωτικά και πολιτικά
- ποια η επίδρασή του στη ζωή των πολιτών
- ποια ίχνη αμφισβήτησης της ιδεολογικής κατήχησης της μίας ή της άλλης πλευράς εντοπίζονται στα κείμενα
- Πώς έληξε και ποια κατάλοιπά του υπάρχουν ακόμα

Προτεινόμενο υλικό

- Σαμαράκης Αντώνης (2013). *Ζητείται Ελπίς*. Αθήνα: Εκδόσεις Ψυχογιός. Ιδιαίτερα: *Ο Τοίχος, Σ' έναν συνοριακό σταθμό, Ζητείται Ελπίς*
- Βασιλικός Βασίλης (1956, 2014), *Θύματα ειρήνης*. Αθήνα: Γκοβόστης.
- Σινόπουλος Τάκης (1951, 1984). *Μεταίχμιο Β'.* Αθήνα: Σ. Ι. Ζαχαρόπουλος
- Αναγνωστάκης Μανόλης (1971, 2000): «Η συνέχεια 3» *Τα Ποιήματα (1941-1971)*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Καραγιώργη Μαρία (2005). *Περιμένοντας την ειρήνη...* Αθήνα: Προσκήνιο – Άγγελος Σιδεράτος, σελ. 251-263.
- Κούνδουρος Νίκος (1956). *Ο Δράκος*
- Σακελλάριος Αλέκος (1957). *Η θεία από το Σικάγο*.

Εργασία, ανεργία και επαγγέλματα:

- με ποιες εργασίες ασχολούνταν οι άνθρωποι
- ποιες αλλαγές παρατηρούνται σε σχέση με παλαιότερες εποχές και με την εποχή μας
- τα αίτια των αλλαγών, π.χ. της μείωσης των απασχολούμενων στη γεωργία

- εργασιακά δικαιώματα και συνδικαλισμός
- ποσοστά, αίτια και επιπτώσεις της ανεργίας, σύγκριση με την εποχή μας

Προτεινόμενο υλικό

- Κουμανταρέας Μένης (1962, 2008), *Τα μηχανάκια*. Αθήνα: Κέδρος
- Λειβαδίτης Τάσος (1953, 2015). «Φυσάει στα σταυροδρόμια του κόσμου» *Ποίηση 1 1950-1966*. Αθήνα: Μετρονόμος.
- Χατζής Δημήτρης (1953, 1999). Το τέλος της μικρής μας πόλης. Το Ροδακίό. Ιδιαίτερα: *Ο Ντέτεκτιβ*
- Τατασόπουλος Στέλιος (1952). *Μαύρη Γη*
- Τζαβέλλας Γιώργος (1953) *Το Σωφεράκι*.

Άλλες θεματικές ενότητες μπορεί να περιλαμβάνουν:

- Μετανάστευση και προσφυγιά. Προτεινόμενο υλικό
 - Χατζής Δημήτρης. «Η τελευταία αρκούδα του Πίνδου» στα *Κείμενα Γ' Γ/σίου*
 - Σακελλάριος Αλέκος (1957). *Η θεία από το Σικάγο*.
- Μετασχηματισμός του αστικού τοπίου
- Γυναίκα – στο σπίτι ή στους δρόμους;
 - Φραγκιάς Αντρέας (1962). *Η Καγκελόπορτα*. Αθήνα: Κέδρος.
 - Χατζής Δημήτρης (1953, 1999). *Το τέλος της μικρής μας πόλης*. Το Ροδακίό, και ειδικότερα *Μαργαρίτα Περδικάρη*
 - Καραγιώργη Μαρία (2005). *Περιμένοντας την ειρήνη...* Αθήνα: Προσκήνιο – Άγγελος Σιδεράτος.
 - Μανωλκίδου-Βέττα Φανή (1997). *Θα σε λέμε Ισμήνη. Οι αναμνήσεις είναι μεγαλύτερες απ' τη ζωή*. Αθήνα: Φιλίστωρ.
 - Σακελλάριος Αλέκος (1959). *Το ξύλο βγήκε από τον παράδεισο*
 - Κακογιάννης Μιχάλης (1955). *Στέλλα*
 - Τζαβέλλας Γιώργος (1953) *Το Σωφεράκι*

- Τεχνολογικός πολιτισμός και κατανάλωση
- Νέοι, εκπαίδευση και πολιτικά κινήματα
- Κράτος, παρακράτος και πολιτικές ελευθερίες
- Ελλάδα, οικονομική ανάπτυξη και Ευρωπαϊκή Ένωση

Επιλογή προτεινόμενων κειμένων του σχολικού προγράμματος

Γ΄ Λυκείου:

Μάριος Χάκκας, «Το ψαράκι στη γυάλα»

Μανόλης Αναγνωστάκης, «Θεσσαλονίκη, Μέρες του 1969 μ.Χ.», «Νέοι της Σιδώνας, 1970»

Τάκης Σινόπουλος, «Καιόμενος»

Ελένη Βακαλό, «Πώς έγινε ένας κακός άνθρωπος»

Μήτσος Αλεξανδρόπουλος, «Το σύννεφο»

Κώστας Ταχτσής, «Τα Ρέστα»

Δημήτρης Χατζής, «Σιούλας ο Ταμπάκος»

Γ΄ Γ/σίου:

Αντώνης Σαμαράκης «Ζητείται Ελπίς»

Δημήτρης Χατζής «Η τελευταία αρκούδα του Πίνδου»

Μίλτος Σαχτούρης «Τα δώρα»

Κώστας Ταχτσής «Κι έχουμε πόλεμο!»

Β΄ Γ/σίου⁵⁰⁰

Έλλη Αλεξίου, «Όμως ο μπαμπάς δεν ερχόταν»

Μένης Κουμανταρέας «Γραφείον ευρέσεως εργασίας»

Χατζής Δημήτρης, Ο Κάσπαρ Χάουζερ στην έρημη χώρα.

Βιβλιογραφία

Η βιβλιογραφία στην οποία βασίστηκε η παρούσα μελέτη παρουσιάζεται κατά θεματική κατηγορία.

Ιστορικά Συγγράμματα Γενικότερα – ‘σχολική’ Ιστορία

- Clogg Richard (2013). *A Concise History of Greece*, Cambridge, Cambridge University Press (ebook).
- Gallant, Thomas W. (2016). *Modern Greece: from the war of independence to the present*. (First edition 2001), New York: Bloomsbury Academic (ebook).
- Δερτιλής Γ. Β. (2016), *Επτά Πόλεμοι, Τέσσερις Εμφύλιοι, Επτά Πτωχεύσεις – 1821-2016*. Αθήνα: Πόλις.
- Κολιόπουλος Ι., Σβολόπουλος Κ., Χατζηβασιλείου Ε., Νημάς Θ., Σχολινάκη-Χελιώτη Χ., *Ιστορία του νεότερου και του σύγχρονου κόσμου (από το 1815 έως σήμερα)*, Γ΄ Τάξη Γενικού Λυκείου και Δ΄ Τάξη Εσπερινού Λυκείου Γενικής Παιδείας. Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων «Διόφαντος».
- Λούβη Ε., Ξιφαράς Δ. Χ, *Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία Γ΄ Γυμνασίου*. Εκδόσεις Πατάκη / Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων «Διόφαντος».
- Μαργαρίτης Γ., Αζέλης Α., Ανδριώτης Ν., Δετοράκης Θ. (2016). *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας*. Γ΄ Τάξη ΓΕΛ, Ομάδας Προσανατολισμού Ανθρωπιστικών Σπουδών. ΙΤΥΕ «Διόφαντος» [επανέκδοση].
- Μαυρογορδάτος Γ. Θ. (2015). *1915: Ο Εθνικός Διχασμός*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκης.
- Σβορώνος Ν. Γ. (1988). *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*. Μετάφραση Αικατερίνη Ασδραχά, (ανατύπωση). Αθήνα: Θεμέλιο (1^η έκδοση 1975;).
- Σκουλάτου Β., Δημακοπούλου Ν., Κόνδη Σ. (2005), *Ιστορία νεότερη και σύγχρονη*. Τεύχος Β΄, Γ΄ Ενιαίου Λυκείου. Αθήνα: ΟΕΔΒ.

Ιστορικά Συγγράμματα για την εποχή

- Anderson Perry (2011). *The New Old World*. (First published by Verso 2009). London: Verso (ebook).
- Hobsbawm Eric (2013). *Fractured Times: Culture and Society in the Twentieth Century*. London: Hachette Digital (ebook).
- Hobsbawm, Eric John, (2010), *Η εποχή των άκρων: Ο σύντομος εικοστός αιώνας 1914-1991*. Μετάφραση Βασίλης Καπετανγιάννης (Τίτλος πρωτοτύπου: *Age of Extremes. The Short Twentieth Century 1914-1991*). β' έκδοση αναθεωρημένη. Αθήνα: Θεμέλιο. (1η έκδοση: 1995).
- Keeley Robert V. (2010). *The Colonels' Coup and the American Embassy: A Diplomat's View of the Breakdown of Democracy in Cold War Greece*, (ADST-DACOR Diplomats and Diplomacy Series). USA: The Pennsylvania State University Press (ebook).
- Mazower Mark (επιμ.) (2003). *Μετά τον πόλεμο: Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του Έθνους και του Κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960*. Μετάφραση: Ειρήνη Θεοφυλακτοπούλου. Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Minotou Marietta, «La politique européenne de l'État hellénique et la contribution de France à travers les fonds archivistiques grecs», στα πρακτικά του συνεδρίου *Γαλλία-Ελλάδα 1915-1995: αρχεία, ιστορία, μνήμη* [Παρίσι 24-26 Νοεμβρίου 2016. Αθήνα 21 Δεκεμβρίου 2016], υπό έκδοση.
- Woodhouse C. M. (1976). *Το Μήλο της Έριδος. Η ελληνική Αντίσταση και η Πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων*. (Μετάφραση του *The Apple of Discord*, που γράφτηκε το 1947). Αθήνα: Εξάντας.
- Woodhouse C. M. (2002). *Ο Αγώνας για την Ελλάδα 1941-1949*. Μετάφραση Μπλέτας Μάριος, (1^η έκδοση: *The Struggle for Greece, 1941-1949*, Λονδίνο 1976). Αθήνα: Εκδόσεις Τουρίκη.
- Βεντούρα Λίνα, Γκρούτση Δήμητρα (2012). «Ο Ψυχρός Πόλεμος και η Ρύθμιση των Διεθνών Μετακινήσεων: Η Δημιουργία της «Διακυβερνητικής Επιτροπής Μεταναστεύσεως εξ Ευρώπης», *Μνήμων*, τ. 32, σελ. 205-221.
- Γιανουλόπουλος Γιάννης Ν. (1992). *Ο Μεταπολεμικός Κόσμος, Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία 1945-1963*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

- Γρηγοριάδης Σόλων Ν. (2011). *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας, 1941-1974. Τόμος 6: Πλαστήρας – Παπάγος – Καραμανλής*. (1^η έκδοση: Εκδόσεις Κ. Καπόπουλος 1973). Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία – Τεγόπουλος.
- Γρηγοριάδης Σόλων Ν., *Μετά τον Εμφύλιο, Η Άνοδος του Παπάγου στην Εξουσία*. Σειρά Τα Φοβερά Ντοκουμέντα, τόμος 5, Δημοσιογραφικός Λογαριασμός Λαμπράκη, Το Βήμα (αναπαραγωγή της 1^{ης} έκδοσης Φυτράκη).
- Γρηγοριάδης Σόλων Ν., *Ο Εμφύλιος 1946-1949*, τόμος Α΄, Σειρά Τα Φοβερά Ντοκουμέντα, Δημοσιογραφικός Λογαριασμός Λαμπράκη, Το Βήμα (αναπαραγωγή της 1^{ης} έκδοσης Φυτράκη).
- Δρουμπούκη Άννα Μαρία (2014). *Μνημονικοί τόποι και δημόσια ιστορία του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου στην Ελλάδα – μια συγκριτική προσέγγιση*, [Διδακτορική Διατριβή]. Αθήνα: ΕΚΠΑ.
- Ίδρυμα Σάκη Καραγιωργα (1994). *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*. [4ο Επιστημονικό Συνέδριο του Ιδρύματος Σάκη Καραγιωργα, Πάντειον Πανεπιστήμιο, 24-27 Νοεμβρίου 1993]. Ανακτήθηκε από: <http://pandemos.panteion.gr/index.php?lang=el&op=record&type=&q=&page=0&pid=ci:d:466>. (Προσπελάστηκε: Αύγουστος 2017).
 - ο Κρεμμυδάς Β. (1994). «Η Ελλάδα του 1945-1967: το ιστορικό πλαίσιο», σελ. 15-19.
 - ο Σταθάκης Γεώργιος, «Η οικονομική πολιτική των ΗΠΑ στην Ελλάδα, 1949-1953: σταθεροποίηση και νομισματική μεταρρύθμιση», σελ. 41-56.
 - ο Καψωμένος, Ερατοσθένης (1994). «Η ελληνική λογοτεχνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)», σελ. 385-398.
- Καϊάφα Ουρανία (επιμ.) (2002). *Η εκρηκτική εικοσαετία 1949-1967*, [Επιστημονικό συνέδριο, 10-12 Νοεμβρίου 2000]. Αθήνα: Σχολή Μωραΐτη – Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας.
 - ο Μουλλάς Παναγιώτης. «Σκέψεις για την πεζογραφία μας».
- Κόκκινος Γιώργος, Λαμπάτος Γαβρίλης, Αθανασοπούλου Αφροδίτη (2008). *Η Μатаιωμένη Ουτοπία. Γιάννης Γαβριηλίδης, Νίκος Καραγιάννης και άλλοι σύντροφοι*. Αθήνα: Ταξιδευτής.

- Λαμπρινού Κατερίνα (2017). *ΕΛΑ 1956-1967: Πολιτική και Ιδεολογία*. Αθήνα: Πόλις.
- Λυμπεράτος Μιχάλης Π. (2015). *Μετά τον Εμφύλιο, Πολιτικές διαδικασίες και κοινωνική πόλωση στις απαρχές της προδικτατορικής περιόδου*. Πειραιάς: Νότιος Άνεμος.
- Λυμπεράτος Μιχάλης Π., Παπαστράτης Προκόπης (επιμ.) (2014). *Αριστερά και Αστικός Πολιτικός Κόσμος 1940-1960*. [Πρακτικά Συνεδρίου]. Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Μαχαίρα Α. (2003), «Μετανάστευση και οικονομική ανάπτυξη στη μεταπολεμική Ελλάδα. Η προσέγγιση της κεντροαριστεράς», *Μνήμων*, τ. 25, σ. 79-110.
- Νικολακόπουλος Ηλίας (2001). *Η καχεκτική δημοκρατία: Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- Νικολακόπουλος Ηλίας, Παπαθανασίου Ιωάννα (επιμ.) (2010). *Ο Εμφύλιος Πόλεμος 1946-1949*. Σειρά: Έξι στιγμές του Εικοστού αιώνα. Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, Τα Νέα.
- Νικολακόπουλος Ηλίας, Ρήγος Άλκης, Ψαλλίδας Γρηγόρης (επιμ.) (2002). *Ο Εμφύλιος Πόλεμος: Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο (Φεβρουάριος 1945 – Αύγουστος 1949)*. [Αφετηρία οι ανακοινώσεις του επιστημονικού συνεδρίου Ο Ελληνικός Εμφύλιος. Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο, που πραγματοποιήθηκε στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, 20-23 Οκτωβρίου 1999]. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Παπαθανασίου Ιωάννα, σε συνεργασία με Κάπολα Άντα, Παπαθεοδώρου Γιάννη (2001). *Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά 1951-1967. Το Αρχείο της*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Πετμεζίδου Μ., Τσουλουβής Λ. (1989). «Όψεις κρατικού προγραμματισμού στην Ελλάδα: ιστορική συνέχεια και οι επιπτώσεις της κρίσης», στο *Οι λειτουργίες του κράτους σε περίοδο κρίσης: θεωρία και ελληνική εμπειρία* [1ο Συνέδριο του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα]. Πάντειον Πανεπιστήμιο, 288-301. Ανακτήθηκε από <http://pandemos.panteion.gr/index.php?lang=el&op=record&type=&q=&page=0&pid=ii:d:8962> (Προσπελάστηκε: Αύγουστος 2017)
- Ρούπα Ευφροσύνη (2012). «Η κατανάλωση στην Ελλάδα κατά τη μεταπολεμική εικοσαετία 1945-1967: «πατριωτική πράξη», «ξενική επίδραση» ή εθνικό χαρακτηριστικό;» στο Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, *ΑΒ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο*, [Θεσσαλονίκη, 27-29 Μαΐου 2011]. Θεσσαλονίκη, σελ. 255-277.

- Σβολόπουλος Κωνσταντίνος (επιμ.) (1992-1997). *Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο, Γεγονότα και Κείμενα*. Αθήνα: Ίδρυμα «Κωνσταντίνου Γ. Καραμανλή»/Εκδοτική Αθηνών, 12 τόμοι (δειγματοληπτικά).
- Σιούτα Βασιλική (2010). *Ελληνική Οικονομία και Ανάπτυξη 1950-2010. Από την «Περιφέρεια» στο «Κέντρο»*; [τελική εργασία]. Αθήνα: Σχολή Δημόσιας Διοίκησης.
- Φλάισερ Χάγκεν (επιμ.) (2003). *Η Ελλάδα '36-'49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και Συνέχειες*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.

Προφορικές Μαρτυρίες

- Βαν Μπούσχοτεν, Ρ., Τ. Βερβενιώτη, Ε. Βουτυρά, Κ. Μπάδα (επιμ.) (2008). *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφύλιου πολέμου*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Προσωπικές συνεντεύξεις με πληροφορητές (προσωπικό αρχείο).

Αυτοβιογραφικά κείμενα (Απομνημονεύματα – Λογοτεχνία)

- Hobsbawm Eric (2002). *Interesting Times: A Twentieth-Century Life*. New York: Pantheon Books (ebook).
- Βρεττάκος Κώστας (2016). *Ασκήσεις περιέργειας*. Αθήνα: Ποταμός.
- Καραγιώργη Μαρία (1989). *Μέχρι την απόδραση*. Αθήνα: Φυτράκης.
- Καραγιώργη Μαρία (2001). *Από μια σπίθα ξεκίνησε*. Αθήνα: Προσκήνιο – Άγγελος Σιδεράτος.
- Καραγιώργη Μαρία (2005). *Περιμένοντας την ειρήνη...* Αθήνα: Προσκήνιο – Άγγελος Σιδεράτος.
- Καραγιώργη Μαρία (2007), *...και Περιμένοντας τη Δημοκρατία*. Αθήνα: Προσκήνιο – Άγγελος Σιδεράτος.
- Καρτερός Θανάσης (2011). *Το τελευταίο τραμ*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Λουλέ Νίτσα (2015). *Άξιζε...* Αθήνα: Πεδίο.
- Μανωλκίδου-Βέττα Φανή (1997). *Θα σε λέμε Ισμήνη. Οι αναμνήσεις είναι μεγαλύτερες απ' τη ζωή*. Αθήνα: Φιλίστωρ.
- Τσίλογλου Λευτέρης (2010). *Κι όμως ήταν όμορφα*. Αθήνα: Κέδρος.

Λογοτεχνία 1^{ης} και 2^{ης} Μεταπολεμικής Γενιάς ή με αναφορές στην εποχή

- Bradbury Ray (1954, 2013), *Fahrenheit 451*. Ebook edition. London: Harper Voyager.
- Αλεξάνδρου Άρης (1986). *Το Κιβώτιο*, Κέδρος (πρώτη έκδοση: Κέδρος 1974).
- Αναγνωστάκης Μανόλης (1971, 2000): *Τα Ποιήματα (1941-1971)*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Βαλτινός Θανάσης (1994). *Ορθοκωστά*. Αθήνα: Εκδόσεις Άγρα.
- Βασιλικός Βασίλης (1956, 2014). *Θύματα ειρήνης*. Αθήνα: Γκοβόστης.
- Κουμανταρέας Μένης (1962, 2008), *Τα μηχανάκια*. Αθήνα: Κέδρος
- Λειβαδίτης Τάσος (2015). *Ποίηση 1 1950-1966*. Αθήνα: Μετρονόμος. Ειδικότερα:
 - ο Λειβαδίτης Τάσος (1952, 2015). «Αυτό το αστέρι είναι για όλους μας», στο *Ποίηση 1 1950-1966*. Αθήνα: Μετρονόμος.
 - ο Λειβαδίτης Τάσος (1952, 2015). «Μάχη στην άκρη της νύχτας», στο *Ποίηση 1 1950-1966*. Αθήνα: Μετρονόμος.
 - ο Λειβαδίτης Τάσος (1953, 2015). «Φυσάει στα σταυροδρόμια του κόσμου» *Ποίηση 1 1950-1966*. Αθήνα: Μετρονόμος.
 - ο Λειβαδίτης Τάσος (1956, 2015). «Ο άνθρωπος με το ταμπούρλο» *Ποίηση 1 1950-1966*. Αθήνα: Μετρονόμος.
- Νεγρεπόντης Γιάννης (1974). *Τα Μικροαστικά*. Αθήνα: Ολκός.
- Πανσέληνος Αλέξης (2018). *Ελαφρά ελληνικά τραγούδια*. Αθήνα: Εκδόσεις Μεταίχμιο.
- Πατρίκιος Τίτος (2017). *Ποιήματα Α' 1943-1959*. Αθήνα: Κίχλη.
- Σαμαράκης Αντώνης (1954, 2013). *Ζητείται Ελπίς*. Αθήνα: Εκδόσεις Ψυχογιός (ebook).
- Σαμαράκης Αντώνης (1961, 2013). *Αρνόμαι*. Αθήνα: Εκδόσεις Ψυχογιός (ebook).
- Σαμαράκης Αντώνης (1965, 2013). *Το Λάθος*. Αθήνα: Εκδόσεις Ψυχογιός (ebook).
- Σεφέρης Γιώργος (1972, 1985), *Ποιήματα*. Ίκαρος.
- Σινόπουλος Τάκης (1951, 1984). *Μεταίχμιο*. Αθήνα: Σ. Ι. Ζαχαρόπουλος
- Ταχτσής Κώστας (1972). *Τα Ρέστα*. Αθήνα: Ερμής

- Τσίρκας Στρατής (1961-1965, 1973), *Ακυβέρνητες πολιτείες (Η Λέσχη, Αριάγνη, Η Νυχτερίδα)*. Αθήνα: Κέδρος.
- Φραγκιάς Αντρέας (1962). *Η Καγκελόπορτα*. Αθήνα: Κέδρος.
- Χατζής Δημήτρης (1953, 1999). Το τέλος της μικρής μας πόλης. Το Ροδακίό.
- Ψαθάς, Δημήτρης (2017). *Εύθυμα και Σοβαρά, Χρονογραφήματα από το Αρχείο των «Νέων» 1951-1960*. Σειρά «Τα Νέα» γράφουν Ιστορία, Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη.

Θεωρητικά κείμενα για την Ιστορία – τη μνήμη – τη λογοτεχνία

- British Library and the Oral History Society (2017), *Archival management of oral history collections, Course Booklet*, British Library and the Oral History Society
- Carr E.H. (1961). *What is History?* New York, Random House.
- 1969 Hobsbawm Eric (1969, 2010). *Rebels*. (Αναθεωρημένη έκδοση του 2000. Great Britain: Weidenfeld and Nicolson.) Great Britain: Orion Books (ebook).
- Hobsbawm Eric (2010), *On History*. (1η έκδοση: 1997) Orion (Kindle Edition).
- Perks Robert, Thomson Alistair (eds.) (2016). *The Oral History Reader*. (1^η έκδοση 1998, 2^η αναθεωρημένη έκδοση 2006, 3^η αναθεωρημένη έκδοση 2016). London: Routledge.
- Polycandrioti Ourania (επιμ.) (2006). *Identité culturelle. Littérature, histoire, mémoire*. Τετράδια Εργασίας – 30. Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.
- Ricoeur Paul (2000). *La Mémoire, l'histoire, l'oubli*. Paris: éd. du Seuil.
- Ricoeur Paul, *Η αφηγηματική λειτουργία*. Μτφρ. Αθανασόπουλος Βαγγέλης. Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα.
- Rogers, K. L., Leydesdorff, S. and Dawson, G. (eds.) (1999). *Trauma and Life Stories: International Perspectives*. London: Routledge.
- Yow Valerie (1994). *Recording Oral History: A Practical Guide for Social Scientists*. Thousand Oaks: Sage Publications.

- Ανδρέου Αντρέας, Κακουριώτης Σπύρος, Κόκκινος Γιώργος, Λεμονίδου Έλλη, Παπανδρέου Ζέτα, Πασχαλούδη Ελένη (επιμ.) (2015). *Η Δημόσια Ιστορία στην Ελλάδα. Χρήσεις και Καταχρήσεις της Ιστορίας*. Αθήνα: Επίκεντρο.
- Αργυρίου Αλέξανδρος (1988). «Εισαγωγή», στο *Η μεταπολεμική πεζογραφία. Από τον πόλεμο του '40 ως τη δικτατορία του '67*, τ. Α'. Αθήνα: Εκδόσεις Σοκόλη.
- Βαν Μπούσχοτεν Ρίκη. *Μνήμη και Προφορική Ιστορία* (προπτυχιακό μάθημα με παρουσιάσεις διαθέσιμες στο Διαδίκτυο). Προσπελάστηκε τον Αύγουστο 2017.
- Βαν Μπούσχοτεν Ρ., Βερβενιώτη Τ., Μπάδα Κ., Νάκου Ε., Πανταζής Π., Χαντζαρούλα Π. (επιμέλεια) (2013). *Γεφυρώνοντας τις γενιές: διεπιστημονικότητα και αφηγήσεις ζωής στον 21ο αιώνα. Προφορική ιστορία και άλλες βιο-ιστορίες*. [Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου: Βόλος, 25-27 Μαΐου 2012], Βόλος: Ένωση Προφορικής Ιστορίας. Βλ. αναλυτικότερα:
 - ο Σεβαστίδου Όλγα. «Κοινότητες μνήμης και λήθης: διαστάσεις της μνημονικής συγκρότησης στις αφηγήσεις ζωής των Ποντίων της ΕΣΣΔ γύρω από τις σταλινικές διώξεις, και εκτοπίσεις (1937-1949)», σελ. 205 κ.εξ.
 - ο Χαντζαρούλα Ποθητή. «Η κοινωνική διάσταση της μνήμης στις μαρτυρίες των εβραίων επιζώντων του Ολοκαυτώματος», σελ. 217 κ.εξ.
 - ο Αναγνωστάκη Κατερίνα. «Προφορική ιστορία και φόβος», σελ. 235 κ.εξ.
 - ο Κουσερή Γεωργία, Κατσιμπάρδης Μιχάλης. «Προφορικές μαρτυρίες Ολοκαυτώματος και η ερμηνεία τους στο παρόν», σελ. 321 κ.εξ.
 - ο Νάκου Ειρήνη. «Η προφορική ιστορία στην εκπαίδευση ως ριζοσπαστική μαθησιακή διαδικασία», σελ. 339 κ.εξ.
 - ο Αυγέρη Σοφία. «Από την «εκμάθηση» στη «δημιουργία» Ιστορίας. Ένα πρόγραμμα προφορικής Ιστορίας για τη βουλγαρική κατοχή με μαθητές Λυκείου», σελ 353 κ.εξ.
 - ο Πεντάζου Ιουλία. «“Πώς ζούσαν οι παππούδες μας;”. Ένα εκπαιδευτικό πείραμα προφορικής ιστορίας στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση», σελ. 361 κ.εξ.
 - ο Γραίκος Νικόλαος. «Μαθητικές δράσεις καταγραφής της τοπικής ιστορικής μνήμης. Εκπαιδευτικές προσεγγίσεις και ερωτήματα μεθόδου και νοήματος», σελ. 401 κ.εξ.

- Ομάδα προφορικής ιστορίας Κυψέλης, «Η προφορική ιστορία στην κοινότητα», σελ. 475 κ.εξ.
- Αλεξοπούλου Χριστίνα. «Ο ρόλος του αποδέκτη / παραλήπτη μαρτυριών ακραίου ψυχικού τραυματισμού στην πρακτική της προφορικής ιστορίας και της ανθρωπολογικής έρευνας», σελ. 491 κ.εξ.
- Κακάμπουρα Ρέα. «Δευτερογενής αφηγηματική ανάλυση βιογραφικών συνεντεύξεων: ένα εργαστήριο», σελ. 505 κ.εξ.
- Θανοπούλου Μαρία, Ζάχου Χρυσάνθη, «Ανάμεσα στην Προφορική Ιστορία και τις προφορικές ιστορίες: η διαχείριση της συλλογικής μνήμης και ο ρόλος του ερευνητή», 521
- Βόγλη Ε. Κ. (2015). *Τι πρέπει να γνωρίζει ο ιστορικός για την επιστήμη και το επάγγελμά του*; Αθήνα: Σύνδεσμος ελληνικών ακαδημαϊκών βιβλιοθηκών www.kallipos.gr.
- Καλογιάννη Θεοφανώ (επιμελ.) (1997). *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία 1945-1995*. [Επιστημονικό συνέδριο, 7 και 8 Απριλίου 1995]. Σχολή Μωραΐτη, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας.
- Καρακάση Κατερίνα, Σπυριδοπούλου Μαρία, Κοτελίδης Γιώργος (2015). *Ιστορία και θεωρία των λογοτεχνικών γενών και ειδών*. Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, www.kallipos.gr.
- Κατσίκη-Γκίβαλου Άντα, *Βιωμένη πραγματικότητα, μαρτυρία και Ιστορία στο νεότερο παιδικό και εφηβικό λογοτεχνικό βιβλίο*. Ανακτημένο από: http://keimena.ece.uth.gr/main/t21/03_gkivalou.pdf (Προσπελάστηκε Αύγουστος 2017).
- Κόκκινος Γιώργος (2003). *Επιστήμη, ιδεολογία, ταυτότητα*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Κόκκινος Γιώργος, Λεμονίδου Έλλη, Αγτζίδης Βλάσης (2010). *Το τραύμα και οι πολιτικές της μνήμης. Ενδεικτικές όψεις των συμβολικών πολέμων για την Ιστορία και τη Μνήμη*. Αθήνα: Ταξιδευτής.
- Κόκκινος Γιώργος, Μαυροσκούφης Δημήτρης Κ. (επιμ.) (2015). *Το Τραύμα, τα Συγκρουσιακά Θέματα και οι Ερμηνευτικές Διαμάχες στην Ιστορική Εκπαίδευση*. Αθήνα: Ρόδον εκδοτική.
- Μουλλάς Παναγιώτης. «Σκέψεις για την πεζογραφία μας» στο Καϊάφα Ουρανία (επιμ.) (2002). *Η εκρηκτική εικοσαετία 1949-1967*, [Επιστημονικό συνέδριο, 10-12 Νοεμβρίου

2000]. Αθήνα: Σχολή Μωραΐτη. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας.

- Μηλιώνης Χριστόφορος (1991). *Με το νήμα της Αριάδνης. Μεταπολεμική Πεζογραφία. Ερμηνεία Κειμένων*. Αθήνα: Εκδόσεις Σοκόλη.
- Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου: *Οι χρόνοι της Ιστορίας για μια ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, [Αθήνα 17-19 Απριλίου 1997]. Αθήνα: Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.
- Συγκεντρωμένα αποσπάσματα κειμένων (βιβλιογραφία) για την 1^η και 2^η Μεταπολεμική Γενιά στην Πεζογραφία: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας (2012) «Μεταπολεμική Πεζογραφία», στο *Πρόσωπα και θέματα της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. Ανακτήθηκε από: http://www.greek-language.gr/digitalResources/literature/education/literature_history/search.html?details=104 (προσπελάστηκε: Αύγουστος 2017).
- Συγκεντρωμένα αποσπάσματα κειμένων (βιβλιογραφία) για την μεταπολεμική ποίηση: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας (2012) «Μεταπολεμική Ποίηση», στο *Πρόσωπα και θέματα της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. Ανακτήθηκε από http://www.greek-language.gr/digitalResources/literature/education/literature_history/search.html?details=105 (προσπελάστηκε: Αύγουστος 2017).
- Φλάισερ Χάγκεν (2008). *Οι πόλεμοι της μνήμης. Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος στη Δημόσια Ιστορία*. Αθήνα: Νεφέλη.

Ιστορία και Κινηματογράφος

- Αθανασάτου Γιάννα (1999). *Ελληνικός Κινηματογράφος (1950-1967): Λαϊκή μνήμη και ιδεολογία*. Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, Πανεπιστήμιο Αθηνών. Ανακτήθηκε από www.didaktorika.gr (eadd) (Προσπελάστηκε: Αύγουστος 2017)
- Δελβερούδη Ελίζα-Άννα (1998). «Οι Νέοι διασκεδάζουν. Ελεύθερος χρόνος και ψυχαγωγία στις κωμωδίες του ελληνικού κινηματογράφου», στο *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου «Οι χρόνοι της Ιστορίας για μια ιστορία της παιδικής ηλικίας και της*

νεότητας», [Αθήνα 17-19 Απριλίου 1997]. Αθήνα: Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, σελ. 265-270.

- Δελβερούδη, Ελίζα-Άννα (2002). «Ελληνικός κινηματογράφος 1955-1965: κοινωνικές αλλαγές της μεταπολεμικής εποχής στην οθόνη», στο Καϊάφα Ουρανία (επιμ.) (2002). *Η εκρηκτική εικοσαετία 1949-1967*, [Επιστημονικό συμπόσιο, 10-12 Νοεμβρίου 2000]. Αθήνα: Σχολή Μωραΐτη. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, σελ. 163-176.
- Δελβερούδη, Ελίζα-Άννα (2004). *Οι νέοι στις κωμωδίες του ελληνικού κινηματογράφου (1948-1974)*. Αθήνα: Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.
- Εθνικό Οπτικοακουστικό Αρχείο. *Ελληνικά Επίκαιρα* (1944-1980), στο <http://mam.avarchive.gr/portal/>. Προσπελάστηκε στις 22.08.2018.
- Κολοβός Νίκος (2002). «“1949-1967. Η εκρηκτική εικοσαετία”. Ένταση των λαϊκών αγώνων εκδημοκρατισμού της χώρας – άνθιση του “αθώου” εμπορικού κινηματογράφου: «ένα παράδοξο», στο Καϊάφα Ουρανία (επιμ.) (2002). *Η εκρηκτική εικοσαετία 1949-1967*, [Επιστημονικό συμπόσιο, 10-12 Νοεμβρίου 2000]. Αθήνα: Σχολή Μωραΐτη. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, σελ. 145-161.
- Τομαή Φωτεινή (επιμ.) (2006), *Αναπαραστάσεις του Πολέμου*, [Συνέδριο Κινηματογραφικού Αρχείου ΥΠΕΞ, «Διαπραγματεύσεις για τον πόλεμο: Οι αναπαραστάσεις του πολέμου στον ελληνικό κινηματογράφο», 1-2 Απριλίου 2004, Αμφιθέατρο «Γιάννος Κρανιδιώτης»]. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση-Υπουργείο Εξωτερικών, Υπηρεσία Διπλωματικού & Ιστορικού Αρχείου. Ειδικότερα:
 - ο Θεοδωρόπουλος Βύρων, «Διαπραγματεύσεις για τον πόλεμο: Οι αναπαραστάσεις του πολέμου στον κινηματογράφο», σελ. 21-23.
 - ο Βαλούκος Στάθης, «Ο πόλεμος στον Παγκόσμιο κινηματογράφο», σελ. 25-34.
 - ο Σολδάτος Γιάννης, «Οι πολεμικές περιπέτειες της χώρας στον κινηματογράφο μας», σελ. 35-40.
 - ο Παπαστάθης Λάκης, «“Στρατιώτες εν πολέμω”: αναζήτηση και αξιοποίηση των οπτικοακουστικών τεκμηρίων», σελ 47-50

- Ανδρίτσος Γιώργος, «Αναπαραστάσεις της Κατοχής και της Αντίστασης στις ελληνικές ταινίες μυθοπλασίας μεγάλου μήκους από το 1945 μέχρι το 1966», σελ. 89-101.
- Βόγλης Πολυμέρης, «Από τις κάγκες στις κάμερες: ο εμφύλιος στον ελληνικό κινηματογράφο», σελ. 103-122.
- Βαμβακάς, Βασίλης. «Η πολιτική της κωμωδίας στη γελοιοποίηση του πολέμου», σελ. 263-276.

Κινηματογραφικές ταινίες της χρονικής περιόδου 1949-1963 (ενδεικτικά):

- Αλεξανδράκης Αλέκος (1961). *Η συνοικία το όνειρο*.
- Γρηγορίου Γρηγόρης (1951) *Πικρό Ψωμί*.
- Κακογιάννης Μιχάλης (1954). *Το Κυριακάτικο ξύπνημα*.
- Κακογιάννης Μιχάλης (1955). *Στέλλα*.
- Κούνδουρος Νίκος (1954). *Μαγική Πόλις*.
- Κούνδουρος Νίκος (1956). *Ο Δράκος*.
- Σακελλάριος Αλέκος (1952). *Ένα βότσαλο στη λίμνη*.
- Σακελλάριος Αλέκος (1957). *Η θεία από το Σικάγο*.
- Σακελλάριος Αλέκος (1959) *Ο Ηλίας του ΙΣΤ'*.
- Σακελλάριος Αλέκος (1959). *Το ξύλο βγήκε από τον παράδεισο*.
- Τάλας Γκρεγκ (1954). *Ξυπόλυτο Τάγμα*.
- Τατασόπουλος Στέλιος (1952). *Μαύρη Γη*.
- Τζαβέλλας Γιώργος (1950). *Ο Μεθύστακας*.
- Τζαβέλλας Γιώργος (1953) *Το Σωφεράκι*.
- Τζαβέλλας Γιώργος (1955). *Η Κάλπικη Λίρα*.

Διδασκαλία της ιστορίας

- Walberg Herbert J., Paik Susan J. (2000, 2002). *Αποτελεσματικές εκπαιδευτικές μέθοδοι* („Effective Educational Practices.” *Educational Practices Series*), No 3, μετάφραση

Μαυροσκούφης Δημήτρης Κ.. International Academy of Education, International Bureau of Education – IBE, UNESCO.

- Αβδελά Έφη (2014). «Η σχολική ιστορία πρόσφορο έδαφος για πολιτική προπαγάνδα: Ιστοριογραφία και δημόσια ιστορία σήμερα: μια δύσκολη σχέση». *Χρόνος* 12 (04.2014)
- Αγγελάκος Κώστας, Κόκκινος Γιώργος (επιμ.) (2004). *Η διαθεματικότητα στο σύγχρονο σχολείο και η διδασκαλία της ιστορίας με τη χρήση πηγών*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Βαρλάς Μιχάλης, «Μνήμη, μαρτυρία και συναισθηματική εκπαίδευση στην τοπική ιστορία». *Εκπαιδευτικές δυνατότητες ενασχόλησης με τη μνήμη*. Ανακτημένο από: <https://www.youtube.com/watch?v=Ow38M1fdcS8> (Προσπελάστηκε: Αύγουστος 2017).
- Εθνικό Συμβούλιο Ερευνών ΗΠΑ (2006), *Πώς μαθαίνει ο άνθρωπος*, μτφρ. Κρομμύδα Ελένη. Αθήνα: Κέδρος.
- Κανελλοπούλου-Μπότη Μαρία (επιμ.) (2018). *Παιδί και Πληροφορία. Αναζητήσεις ιστορίας, δικαίου, δεοντολογίας και πολιτισμού*. Αθήνα: Οσελότος.
- Ματσαγγούρας Ηλίας Γ. (Επιστημονικός Υπεύθυνος). *Η Καινοτομία των Ερευνητικών Εργασιών στο Νέο Λύκειο. Βιβλίο Εκπαιδευτικού*. Αθήνα: ΟΕΔΒ.
- Μαυροσκούφης Δημήτρης Κ. (2006). «Από τη διδακτική έρευνα στη διδακτική πράξη: προσπάθεια για γεφύρωση του χάσματος», *Παιδαγωγικά Ρεύματα στο Αιγαίο*, 2, σελ. 19-29.
- Μαυροσκούφης Δημήτρης (2005). *Η Ιστορία μέσα και έξω από το σχολείο*. Υλικό από τη σειρά των έξι ημερίδων. Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 2005). Τομέας Παιδαγωγικής Α.Π.Θ.
- Παπαγγελή Χριστίνα, Ευδωρίδου Μαρία, Συμεωνίδης Βασίλης, Λιάρου Βαΐα και Βάντση Κατερίνα (2007). «Για το νέο βιβλίο ιστορίας γενικής παιδείας της γ' λυκείου», στο ιστολόγιο *Ιστορία – Με αφορμή το νέο βιβλίο της Γ' Λυκείου Ιστορία του νεότερου και σύγχρονου κόσμου*, (<http://istoria3.blogspot.com/2007/12/blog-post.html>, προσπελάστηκε στις 14.08.2018).
- Σακκά Βασιλική (2004). «Προφορική Ιστορία και σχολείο: Η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία», στο *Τεκμήριον* 4, Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Αρχαιονομίας-Βιβλιοθηκονομίας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο. Κέρκυρα, σελ. 63-88.

- ¹ Καραγιώργη Μαρία (2005). *Περιμένοντας την ειρήνη...* Αθήνα: Προσκήνιο – Άγγελος Σιδεράτος, σελ. 381-386· Καραγιώργη Μαρία (2007). *...και Περιμένοντας τη Δημοκρατία*. Αθήνα: Προσκήνιο – Άγγελος Σιδεράτος, σελ. 13.
- ² Για τη σημασία των πολέμων στην οικονομική και κοινωνική Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας, βλ. Δερτιλής Γ. Β. (2016), *Επτά Πόλεμοι, Τέσσερις Εμφύλιοι, Επτά Πτωχεύσεις – 1821-2016*. Αθήνα: Πόλις. Για τη βαθιά διαίρεση της κοινωνίας και τις μακροπρόθεσμες επιπτώσεις του Εθνικού Διχασμού, βλ. Μαυρογορδάτος Γ. Θ. (2015). *1915: Ο Εθνικός Διχασμός*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκης.
- ³ Hobsbawm Eric John (2010). *Η εποχή των άκρων: Ο σύντομος εικοστός αιώνας 1914-1991*. Μετάφραση Βασίλης Καπετανγιάννης (Τίτλος πρωτοτύπου: *Age of Extremes. The Short Twentieth Century 1914-1991*). β' έκδοση αναθεωρημένη. Αθήνα: Θεμέλιο. (1η έκδοση: 1995), σελ. 360-367. Στο εξής: Hobsbawm Eric John (2010). *Η εποχή των άκρων*.
- ⁴ Για μια χαρακτηριστική αντίδραση των παλιών Αριστερών στην εισβολή της αμερικανικής «υποκοουλτούρας» βλ. Καραγιώργη Μαρία (2005). *Περιμένοντας την ειρήνη...* Αθήνα: Προσκήνιο – Άγγελος Σιδεράτος, σελ. 345-346, 383-384.
- ⁵ Καραγιώργη Μαρία (2005). *ό.π.*, σελ. 381.
- ⁶ Καραγιώργη Μαρία (2005). *ό.π.*, σελ. 382.
- ⁷ Ο όρος χρησιμοποιείται από τον Hobsbawm για να χαρακτηρίσει την εποχή των δύο Παγκοσμίων Πολέμων. Στην περίπτωση της Ελλάδας θα μπορούσαμε να πούμε ότι περιλαμβάνει και τον Εμφύλιο Πόλεμο. Hobsbawm Eric John (2010). *Η εποχή των άκρων*, σελ. 30-34.
- ⁸ Για τα αίτια αυτής της αδιαφορίας και κάποιες προτεινόμενες λύσεις, βλ. Κόκκινος Γιώργος (2003). *Επιστήμη, ιδεολογία, ταυτότητα*. Αθήνα: Μεταίχμιο, σελ. 158-174· σχετική αναφορά και από τον Φλίσσερ Χάγκεν (2008). *Οι πόλεμοι της μνήμης. Ο Β' Παγκόσμιος πόλεμος στη Δημόσια Ιστορία*, Νεφέλη. Αθήνα, σελ. 385.
- ⁹ Σακκά Βασιλική, «Προσεγγίζοντας κριτικά το παρελθόν»: Σε αναζήτηση του οπτικού, μιντιακού και ιστορικού εναλλακτισμού. Σκέψεις πάνω στα αποτελέσματα του διαγωνισμού παραγωγής ιστορικού ντοκιμαντέρ από μαθητές δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης», στο Ανδρέου Αντρέας, Κακουριώτης Σπύρος, Κόκκινος Γιώργος, Λεμονίδου Έλλη, Παπανδρέου Ζέτα, Πασχαλούδη Ελένη (επιμ.) (2015). *Δημόσια Ιστορία*, σελ. 309-329 και ειδικότερα 320-321. Στο εξής: Ανδρέου κ.ά. (2015). *Δημόσια Ιστορία*.
- ¹⁰ Αυτόν τον όρο χρησιμοποιεί ο Hobsbawm για να χαρακτηρίσει την εποχή των δύο Παγκοσμίων Πολέμων. Στην περίπτωση της Ελλάδας θα μπορούσαμε να πούμε ότι περιλαμβάνει και τον Εμφύλιο Πόλεμο. Hobsbawm Eric John (2010). *Η εποχή των άκρων*, σελ. 35 κ.εξ.
- ¹¹ Για τη διαμόρφωση της συλλογικής ταυτότητας και το ρόλο της παραδοσιακής διδασκαλίας της ιστορίας στη συγκρότηση μιας άνωθεν επιβεβλημένης και περιχαρακωμένης εθνικής ταυτότητας, βλ. Κόκκινος Γιώργος (2003). *Επιστήμη, ιδεολογία, ταυτότητα*. Αθήνα: Μεταίχμιο, σελ. 89-104.
- ¹² Κολιόπουλος Ιωάννης, Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, Χατζηβασιλείου Ευάνθης, Νημάς Θεόδωρος, Σχολινάκη-Χελιώτη Χάρης, *Ιστορία του νεότερου και του σύγχρονου κόσμου (από το 1815 έως σήμερα)*, Γ' Τάξη Γενικού Λυκείου και Δ' Τάξη Εσπερινού Λυκείου Γενικής Παιδείας, Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων «Διόφαντος», σελ. 143. (Το βιβλίο εισήχθη στην εκπαίδευση το σχολικό έτος 2007-2008).
- ¹³ Κολιόπουλος Ιωάννης κ.ά., *ό.π.*, σελ. 157.
- ¹⁴ Το βιβλίο έχει δεχθεί έντονες επικρίσεις από την εκπαιδευτική κοινότητα. Βλ. ενδεικτικά το ιστολόγιο *Ιστορία – Με αφορμή το νέο βιβλίο της Γ' Λυκείου Ιστορία του νεότερου και σύγχρονου κόσμου*, και ιδιαιτέρως τα κείμενα των εκπαιδευτικών Παπαγγελή Χριστίνα, Ευδωρίδου Μαρία, Συμεωνίδης Βασίλης, Λιάρου Βαΐα και Βάντση Κατερίνα (2007) «Για το νέο βιβλίο ιστορίας γενικής παιδείας της γ' λυκείου», (<http://istoria3.blogspot.com/2007/12/blog-post.html>), και του Βασίλη Συμεωνίδη (2009), «Χρήσεις της Ιστορίας» (<http://istoria3.blogspot.com/2009/03/blog-post.html>). Τελευταία προσπέλαση στις 14.08.2018.
- ¹⁵ Λούβη Ευαγγελία, Ξιφαράς Δημήτριος Χρ., *Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία Γ' Γυμνασίου*, Εκδόσεις Πατάκη / Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων «Διόφαντος», σελ. 150-153.
- ¹⁶ Για τις προδιαγραφές συγγραφής σχολικών εγχειριδίων Ιστορίας, βλ. Κόκκινος Γιώργος (2003). *Επιστήμη, ιδεολογία, ταυτότητα*. Αθήνα: Μεταίχμιο, σελ. 194-207.
- ¹⁷ Λούβη Ευαγγελία, Ξιφαράς Δημήτριος Χρ., «Οξυνση της πολιτικής κρίσης και η δικτατορία της 21^{ης} Απριλίου 1967 (1963-1974)», *ό.π.*, σελ. 154-156.
- ¹⁸ Η εγκύκλιος υπ' αριθμ. πρωτ. 164288/Δ2/03-10-2017 με θέμα «Οδηγίες για τη διδασκαλία της Ιστορίας στο Γυμνάσιο για το σχολικό έτος 2017-2018» προτείνει σε δύο διδακτικές ώρες να γίνει «συνολτική παρουσίαση των ενοτήτων, ώστε οι μαθητές/τριες να αντιληφθούν: α) τις συνθήκες που οδήγησαν στον Εμφύλιο Πόλεμο β) τα κυριότερα γεγονότα της εμφύλιας σύρραξης και την στάση των εμπλεκόμενων γ) τις επιπτώσεις του εμφυλίου πολέμου στη μετεμφυλιακή Ελλάδα δ) τις κυριότερες πολιτικές εξελίξεις (οξυμένο πολιτικό κλίμα, στάση μοναρχίας, παρακράτος, δημιουργία νέων κομμάτων ε) τις κυριότερες οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές στ) τον κυπριακό αγώνα ζ) την επιβολή της απριλιανής δικτατορίας, την αντίσταση σε αυτήν και την κατάρρευσή της». Οι

οδηγίες προτείνουν επιπρόσθετα υποστηρικτικό υλικό (ιστοσελίδες με βίντεο, δραστηριότητες και γελοιογραφίες) και δραστηριότητες που θα πλαισιώσουν τη διδασκαλία των εννοιών.

¹⁹ Μαυροσκούφης, Δ. Κ., «Συγκρουσιακά θέματα και επίλυση προβλημάτων στο μάθημα της Ιστορίας», στο Κόκκινος Γιώργος, Μαυροσκούφης Δημήτρης Κ. (επιμ.) (2015), *Το Τραύμα, τα Συγκρουσιακά Θέματα και οι Ερμηνευτικές Διαμάχες στην Ιστορική Εκπαίδευση*. Αθήνα: Ρόδον εκδοτική, σελ. 125-127 και 137-138.

²⁰ Κόκκινος Γιώργος, Γατσωτής Παναγιώτης, «Το σχολείο απέναντι στο επίμαχο ιστορικό γεγονός και το τραύμα», στο Κόκκινος Γιώργος, Μαυροσκούφης Δημήτρης Κ. (επιμ.) (2015), *Το Τραύμα, τα Συγκρουσιακά Θέματα και οι Ερμηνευτικές Διαμάχες στην Ιστορική Εκπαίδευση*. Αθήνα: Ρόδον εκδοτική, σελ. 35-36.

²¹ Λαγάνη Ειρήνη, «Η αντίσταση μέσα από τα εγχειρίδια ιστορίας της Ελλάδας και της Γαλλίας», στο Βαν Μπούσχοτεν, Ρ., Τ. Βερβενιώτη, Ε. Βουτυρά, Κ. Μπάδα (επιμ.) (2008). *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφύλιου πολέμου*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, σελ. 349-370 και ιδίως σελ. 360. Στο εξής: Βαν Μπούσχοτεν κ.ά. (επιμ.) (2008). *Μνήμες και λήθη*. Μαρία Μποντίλα, «Η εξέλιξη της αφήγησης του ελληνικού εμφύλιου στα σχολικά βιβλία: καλλιέργεια ή χειραγώγηση της συλλογικής μνήμης;», ό.π., σελ 331-347 και ιδίως 343. Κόκκινος Γιώργος (2003). *Επιστήμη, ιδεολογία, ταυτότητα*. Αθήνα: Μεταίχμιο, σελ. 129-142.

²² Μαυροσκούφης, Δ. Κ., ό.π., σελ. 121-127 για τη σημασία του όρου «συγκρουσιακό θέμα», τα οφέλη αλλά και τις προϋποθέσεις και τους κινδύνους της διδασκαλίας τους στο σχολείο, και ειδικότερα για το μάθημα ιστορίας, σελ. 133-138.

²³ Λυμπεράτος Μιχάλης Π., Παπαστράτης Προκόπης (επιμ.) (2014). *Αριστερά και Αστικός Πολιτικός Κόσμος 1940-1960*. [Πρακτικά Συνεδρίου]. Αθήνα: Βιβλιόραμα, σελ. 16-20. Στο εξής: *Αριστερά και Αστικός Πολιτικός Κόσμος*. Ενδιαφέρον έχει μεταξύ άλλων και το προσωπικό αρχείο του Κωνσταντίνου Καραμανλή, βλ. Σβολόπουλος Κωνσταντίνος (επιμ.) (1992-1997). *Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο, Γεγονότα και Κείμενα*. Αθήνα: Ίδρυμα «Κωνσταντίνου Γ. Καραμανλή»/Εκδοτική Αθηνών, 12 τόμοι. Αρκεί, άλλωστε, να ρίξει κανείς μια ματιά στο Γενικό Ευρετήριο του Αρχείου της ΕΔΑ, το οποίο απόκειται στα ΑΣΚΙ, για να δει πόσο πλούσιο είναι το διαθέσιμο αρχειακό υλικό. Παπαθανασίου Ιωάννα, σε συνεργασία με Κάπολα Άντα, Παπαθεοδώρου Γιάννη (2001), *Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά 1951-1967. Το Αρχείο της*. Αθήνα: Θεμέλιο.

²⁴ Σκουλάτου Β., Δημακοπούλου Ν., Κόνδη Σ. (2005), *Ιστορία νεότερη και σύγχρονη*. Τεύχος Β', Γ' Ενιαίου Λυκείου. Αθήνα: ΟΕΔΒ.

²⁵ Ενδεικτικά αναφέρω: Clogg Richard (2013). *A Concise History of Greece*, Cambridge, Cambridge University Press (ebook). Gallant, Thomas W. (2016). *Modern Greece: from the war of independence to the present*. (First edition 2001), New York: Bloomsbury Academic (ebook). Δερτιλής Γ. Β., *Επτά Πόλεμοι, Τέσσερις Εμφύλιοι, Επτά Πτωχεύσεις – 1821-2016*. Αθήνα: Πόλις, 2016. Μαργαρίτης Γ., Αζέλης Α., Ανδριώτης Ν., Δετοράκης Θ. (2016). Παναγιωτόπουλος Β. (επιμ.) (2003). *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τ. 8-9. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα/Τα Νέα. Σβορώνος Ν. Γ. (1988). *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*. Μετάφραση Αικατερίνη Ασδραχά, (ανατύπωση). Αθήνα: Θεμέλιο (1^η έκδοση 1975).

²⁶ Λυμπεράτος Μιχάλης Π. (2015). *Μετά τον Εμφύλιο, Πολιτικές διαδικασίες και κοινωνική πόλωση στις απαρχές της προδικτατορικής περιόδου*. Πειραιάς: Νότιος Άνεμος. Γρηγοριάδης Σόλων Ν., *Μετά τον Εμφύλιο, Η Άνοδος του Παπάγου στην Εξουσία*. Σειρά Τα Φοβερά Ντοκουμέντα, τόμος 5, Δημοσιογραφικός Λογαριασμός Λαμπράκη, Το Βήμα (αναπαραγωγή της 1^{ης} έκδοσης Φυτράκη). Γρηγοριάδης Σόλων Ν. (2011). *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας, 1941-1974*. Τόμος 6: Πλαστήρας – Παπάγος – Καραμανλής. (1^η έκδοση: Εκδόσεις Κ. Καπόπουλος 1973), Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία, Τεγόπουλος. Γιαννούλοπουλος Γιάννης Ν. (1992). *Ο Μεταπολεμικός Κόσμος, Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία 1945-1963*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση. Mazower Mark (επιμ.) (2003). *Μετά τον πόλεμο, Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του Έθνους και του Κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960*. Μετάφραση: Ειρήνη Θεοφυλακτοπούλου. Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

²⁷ Νικολακόπουλος Ηλίας (2001). *Η καχεκτική δημοκρατία: Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη [στο εξής: Νικολακόπουλος Ηλίας (2001). *Η καχεκτική δημοκρατία*]. Λαμπρινού Κατερίνα (2017). ΕΔΑ 1956-1967: Πολιτική και Ιδεολογία. Αθήνα: Πόλις. Keeley Robert V. (2010). *The Colonels' Coup and the American Embassy: A Diplomat's View of the Breakdown of Democracy in Cold War Greece*, (ADST-DACOR Diplomats and Diplomacy Series). USA: The Pennsylvania State University Press.

²⁸ Κρεμμυδάς Β. (1994). «Η Ελλάδα του 1945-1967: το ιστορικό πλαίσιο», στο *Η Ελληνική Κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο*, σελ. 15-19. Ανακτήθηκε από <http://pandemos.panteion.gr>, (προσπελάστηκε: Αύγουστος 2017). Καϊάφα Ουρανία (επιμ.) (2002). *Η εκρηκτική εικοσαετία 1949-1967*. [Επιστημονικό συμπόσιο, 10-12 Νοεμβρίου 2000] Αθήνα: Σχολή Μωραΐτη. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας. Στο εξής: Καϊάφα Ουρανία (επιμ.) (2002). *Η εκρηκτική εικοσαετία*. Λυμπεράτος Μιχάλης Π., Παπαστράτης Προκόπης (επιμ.) (2014). *Αριστερά και Αστικός Πολιτικός Κόσμος*.

²⁹ Hobsbawm Eric (2002). *Interesting Times: A Twentieth-Century Life*. New York: Pantheon Books. Anderson Perry (2011). *The New Old World*. (First published by Verso 2009), London: Verso (ebook). Hobsbawm Eric John (2010). *Η εποχή των άκρων*. Βλ. ειδικότερα σελ. 287-512 για τη «Χρυσή Εποχή» 1950-1973.

- ³⁰ Κωταρίδης Νίκος, Σιδέρης Νίκος, «Εμφύλιος Πόλεμος: Ιδεολογικά και Πολιτικά Διακυβεύματα», στο Νικολακόπουλος Ηλίας, Ρήγος Άλκης, Ψαλλίδας Γρηγόρης (επιμ.) (2002). *Ο Εμφύλιος Πόλεμος: Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο (Φεβρουάριος 1945 – Αύγουστος 1949)*. [Αφιερώματα οι ανακοινώσεις του επιστημονικού συνεδρίου Ο Ελληνικός Εμφύλιος. Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο, που πραγματοποιήθηκε στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, 20-23 Οκτωβρίου 1999]. Αθήνα: Θεμέλιο, σελ. 114-124 και ιδίως 118-119. Στο εξής: Νικολακόπουλος κ.ά. (επιμ.) (2002). *Ο Εμφύλιος Πόλεμος: Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο*.
- ³¹ Μαρία Μποντίλα, «Η εξέλιξη της αφήγησης του ελληνικού εμφυλίου στα σχολικά βιβλία: καλλιέργεια ή χειραγώγηση της συλλογικής μνήμης;», στο Βαν Μπούσχοτεν κ.ά. (επιμ.) (2008). *Μνήμες και λήθη*, σελ. 331-347.
- ³² Κολοβός Νίκος, «“1949-1969: Η εκρηκτική εικοσαετία”: Ένταση των λαϊκών αγώνων εκδημοκρατισμού της χώρας-άνθιση του “αθώου” εμπορικού κινηματογράφου: ένα παράδοξο», στο Καϊάφα Ουρανία (επιμ.) (2002). *Η εκρηκτική εικοσαετία*, σελ. 145-161.
- ³³ «Οι απ’ έξω» Η συνέχιση της έκτακτης νομοθεσίας του Εμφυλίου και οι επιπτώσεις της κατά τις δεκαετίες 1950 και 1960, Μουσείο Δημοκρατίας στον Άη Σπράτη <http://www.museumdimokratias.gr/greek/exhibition6d.asp>
- ³⁴ Καραφύλλης Αθανάσιος, «Πιστοποιητικά κοινωνικών φρονημάτων: Μια κλασική περίπτωση κοινωνικής δικαιοσύνης ή αδικίας κατά την επιλογή των υποψηφίων σπουδαστών στις Παιδαγωγικές Ακαδημίες», *5ο Επιστημονικό Συνέδριο Ιστορίας Εκπαίδευσης με θέμα: «Εκπαίδευση και Κοινωνική Δικαιοσύνη»*, Εργαστήριο Ιστορικού αρχείου Νεοελληνικής και διεθνούς Εκπαίδευσης, Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών Πανεπιστημίου Πατρών, (ανακτήθηκε στις 19.08.2018 από το http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/?section=985&language=el_GR&page706=1&itemid706=1113)
- ³⁵ Κωστόπουλος Τάσος (2005), «Τα σύνορα του Έθνους», από τον τόμο του επιστημονικού συμποσίου *Σύγχρονοι μηχανισμοί βίας και καταπίεσης*, Εταιρεία Σπουδών, σελ. 356-359. Ανακτήθηκε από το <http://users.sch.gr/symfo/sholio/istoria/kimena/1948.nomimofrosini.htm>
- ³⁶ Κουρουνδής Χαράλαμπος, «Η ΕΔΑ και το Σύνταγμα στην πρώτη μετεμφυλιακή δεκαετία», στο Λυμπεράτος Μιχάλης Π., Παπαστράτης Προκόπης (επιμ.) (2014). *Αριστερά και Αστικός Πολιτικός Κόσμος*, σελ. 202-210.
- ³⁷ Η διατύπωση του Αρ. Μάνεση, *Η εξέλιξη των πολιτικών θεσμών στην Ελλάδα*. Αθήνα -Κομοτηνή 1987, σελ. 23-24 αλιεύτηκε από το Νικολακόπουλος Ηλίας (2001). *Η καχεκτική δημοκρατία*, σελ. 154-156.
- ³⁸ Γιανουλόπουλος Γιάννης Ν. (1992). *Ο μεταπολεμικός κόσμος. Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία (1945-1963)*. Αθήνα: Παπαζήσης, σελ. 287-291.
- ³⁹ Η διατύπωση ανήκει στον Κ. Τσουκαλά, «Η ιδεολογική επίδραση του εμφυλίου πολέμου», στο Γ. Ιατρίδης (επιμ.) (1984), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*. Αθήνα: 582 και αλιεύτηκε από το: Νικολακόπουλος Ηλίας (2001). *Η καχεκτική δημοκρατία*, σελ. 19.
- ⁴⁰ Νικολακόπουλος Ηλίας (2001). ό.π., στον Πρόλογο (σελ. 9) και στην Εισαγωγή (σελ. 11).
- ⁴¹ Καραγιώργη Μαρία (2007), *...και Περιμένοντας τη Δημοκρατία*. Αθήνα: Προσκήνιο – Άγγελος Σιδεράτος, σελ. 347 και 431.
- ⁴² Κουρουνδής Χαράλαμπος, «Η ΕΔΑ και το Σύνταγμα στην πρώτη μετεμφυλιακή δεκαετία», στο Λυμπεράτος Μιχάλης Π., Παπαστράτης Προκόπης (επιμ.) (2014). *Αριστερά και Αστικός Πολιτικός Κόσμος*, σελ. 202-210.
- ⁴³ Νικολακόπουλος Ηλίας (2001). *Η καχεκτική δημοκρατία*, σελ. 191-195 και 298-300.
- ⁴⁴ Νικολακόπουλος Ηλίας (2001). *Η καχεκτική δημοκρατία*, σελ. 99-101.
- ⁴⁵ Γιανουλόπουλος Γιάννης Ν. (1992). *Ο μεταπολεμικός κόσμος. Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία (1945-1963)*. Αθήνα: Παπαζήσης, σελ. 282-283.
- ⁴⁶ Κρεμμυδάς Β. (1994). «Η Ελλάδα του 1945-1967: το ιστορικό πλαίσιο», στο *Η Ελληνική Κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*. [4ο Επιστημονικό Συνέδριο του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα, Πάντειον Πανεπιστήμιο, 24-27 Νοεμβρίου 1993], σελ. 15-19. Ανακτήθηκε από <http://pandemos.panteion.gr>, (προσπελάστηκε: Αύγουστος 2017). Στο εξής: *Η Ελληνική Κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο*.
- ⁴⁷ Όπως το «σχέδιο Περικλής» με στόχο την αποδυνάμωση της ΕΔΑ και του Κέντρου στις περιβόητες εκλογές της «βίας και νοθείας» του Οκτωβρίου 1961. Βλ. Νικολακόπουλος Ηλίας (2001). *Η καχεκτική δημοκρατία*, σελ. 268-272 και 293-294· Γιανουλόπουλος Γιάννης Ν. (1992). *Ο Μεταπολεμικός Κόσμος*, σελ. 370-375.
- ⁴⁸ Λυμπεράτος Μιχάλης Π. (2015). *Μετά τον Εμφύλιο: Πολιτικές διαδικασίες και κοινωνική πόλωση στις απαρχές της προδικτατορικής περιόδου*. Αθήνα: Νότιος Άνεμος, σελ. 68-80. Στο εξής: Λυμπεράτος Μιχάλης Π. (2015). *Μετά τον Εμφύλιο*.
- ⁴⁹ Λυμπεράτος Μιχάλης Π. (2015). ό.π., σελ. 71-74.
- ⁵⁰ Hobsbawm Eric John (2010). *Η εποχή των άκρων*, σελ. 293-294.
- ⁵¹ Λυμπεράτος Μιχάλης Π. (2015). ό.π., σελ. 201-205· Hobsbawm Eric John (2010). *Η εποχή των άκρων*.
- ⁵² Γιανουλόπουλος Γιάννης Ν. (1992). *Ο Μεταπολεμικός Κόσμος, Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία 1945-1963*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, σελ. 108-117. Στο εξής: Γιανουλόπουλος Γιάννης Ν. (1992). *Ο Μεταπολεμικός Κόσμος*.
- ⁵³ Γιανουλόπουλος Γιάννης Ν. (1992). *Ο Μεταπολεμικός Κόσμος*, σελ. 141-149.

- ⁵⁴ Iatrides John O., Το Διεθνές Πλαίσιο του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου», στο Νικολακόπουλος κ.ά. (επιμ.) (2002). *Ο Εμφύλιος Πόλεμος: Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο*, σελ. 31-50 και ειδικότερα 49-50. Γιανουλόπουλος Γιάννης Ν. (1992). *Ο Μεταπολεμικός Κόσμος*, σελ. 81-89.
- ⁵⁵ Γεώργιος Σταθάκης, «Η οικονομική πολιτική των ΗΠΑ στην Ελλάδα, 1949-1953: σταθεροποίηση και νομισματική μεταρρύθμιση», στο Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα (1994). *Η Ελληνική Κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο*, σελ. 41-56 και συγκεκριμένα σελ. 43.
- ⁵⁶ Keeley Robert V. (2010). *The Colonels' Coup and the American Embassy: A Diplomat's View of the Breakdown of Democracy in Cold War Greece*, (ADST-DACOR Diplomats and Diplomacy Series). USA: The Pennsylvania State University Press, σελ. 7.
- ⁵⁷ Λυμπεράτος Μιχάλης Π. (2015). ό.π., σελ. 37-49.
- ⁵⁸ Γιανουλόπουλος Γιάννης Ν. (1992). *Ο Μεταπολεμικός Κόσμος*, σελ. 151.
- ⁵⁹ Γιανουλόπουλος Γιάννης Ν. (1992). *Ο Μεταπολεμικός Κόσμος*, σελ. 114-123.
- ⁶⁰ Νικολακόπουλος Ηλίας (2001). *Η καχεκτική δημοκρατία*, 154-156.
- ⁶¹ Λυμπεράτος Μιχάλης Π. (2015). *Μετά τον Εμφύλιο*, σελ. 76-78.
- ⁶² Λυμπεράτος Μιχάλης Π. (2015). ό.π., σελ. 131-140, 201-205 και 218-229.
- ⁶³ Λυμπεράτος Μιχάλης Π. (2015). *Μετά τον Εμφύλιο*, σελ. 78-80.
- ⁶⁴ Γεώργιος Σταθάκης, «Η οικονομική πολιτική των ΗΠΑ στην Ελλάδα, 1949-1953: σταθεροποίηση και νομισματική μεταρρύθμιση», ό.π., σελ. 42-44.
- ⁶⁵ Γιανουλόπουλος Γιάννης Ν. (1992). *Ο Μεταπολεμικός Κόσμος*, σελ. 303-307. Λυμπεράτος Μιχάλης Π. (2015). *Μετά τον Εμφύλιο*, σελ. 121-140.
- ⁶⁶ Λυμπεράτος Μιχάλης Π. (2015). *Μετά τον Εμφύλιο*, σελ. 208-216.
- ⁶⁷ Κρεμμυδάς Β. (1994). «Η Ελλάδα του 1945-1967: το ιστορικό πλαίσιο», στο *Η Ελληνική Κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο*, σελ. 15-19 και ειδικότερα 17.
- ⁶⁸ Λυμπεράτος Μιχάλης Π. (2015). *Μετά τον Εμφύλιο*, σελ. 68-80.
- ⁶⁹ Γιανουλόπουλος Γιάννης Ν. (1992). *Ο Μεταπολεμικός Κόσμος*, σελ. 278-283.
- ⁷⁰ Νικολακόπουλος Ηλίας (2001). *Η καχεκτική δημοκρατία*, σελ. 256-261.
- ⁷¹ Γιανουλόπουλος Γιάννης Ν. (1992). *Ο Μεταπολεμικός Κόσμος*, σελ. 370-375.
- ⁷² Νικολακόπουλος Ηλίας (2001). *Η καχεκτική δημοκρατία*, σελ. 43-44, 268-272.
- ⁷³ Νικολακόπουλος Ηλίας (2001). ό.π. σελ. 297.
- ⁷⁴ Νικολακόπουλος Ηλίας (2001). ό.π. σελ. 161-164 και 165-176. Γιανουλόπουλος Γιάννης Ν. (1992). *Ο Μεταπολεμικός Κόσμος*, σελ. 295-300.
- ⁷⁵ Γιανουλόπουλος Γιάννης Ν. (1992). *Ο Μεταπολεμικός Κόσμος*, σελ. 279-280.
- ⁷⁶ Λυμπεράτος Μιχάλης Π. (2015). *Μετά τον Εμφύλιο*, σελ. 39-47, 81-82.
- ⁷⁷ Παπαθανασίου Ιωάννα, «“Το Όπλο παρά Πόδα”: Λεκτική Πολεμική ή Πολιτική Ανασυγκρότησης;», στο Νικολακόπουλος κ.ά. (επιμ.) (2002). *Ο Εμφύλιος Πόλεμος: Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο*, σελ. 143-161. Γρηγοριάδης Σόλων Ν., *Μετά τον Εμφύλιο, Η Άνοδος του Παπάγου στην Εξουσία*. Σειρά Τα Φοβερά Ντοκουμέντα, τόμος 5, Δημοσιογραφικός Λογαριασμός Λαμπράκη, Το Βήμα (αναπαραγωγή της 1^{ης} έκδοσης Φυτράκη), σελ. 120.
- ⁷⁸ Κρεμμυδάς Β. (1994). «Η Ελλάδα του 1945-1967: το ιστορικό πλαίσιο», στο *Η Ελληνική Κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο*, σελ. 15-19 και ειδικότερα 17. Λυμπεράτος Μιχάλης Π. (2015). *Μετά τον Εμφύλιο*, σελ. 59-68.
- ⁷⁹ Αλιβιζάτος Νίκος Κ., «Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος και το Σύνταγμα του 1952», στο Καϊάφα Ουρανία (επιμ.) (2002). *Η εκρηκτική εικοσαετία*, σελ. 191-203 και συγκεκριμένα 194-195.
- ⁸⁰ Βερβενιώτη Τασούλα. «Οι γυναίκες της Αριστεράς μπροστά στο δίλημμα: πολιτική ή οικογένεια;», στο Mazower Mark (επιμ.), (2003). *Μετά τον πόλεμο: Η ανασυγκρότηση της Οικογένειας, του Έθνους και του Κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σελ. 121-138, και συγκεκριμένα 127. Στη συνέχεια: Mazower Mark (επιμ.), (2003). *Μετά τον πόλεμο: Η ανασυγκρότηση της Οικογένειας, του Έθνους και του Κράτους*.
- ⁸¹ Λυμπεράτος Μιχάλης Π. (2015). *Μετά τον Εμφύλιο*, σελ. 80-96.
- ⁸² Νικολακόπουλος Ηλίας (2001). *Η καχεκτική δημοκρατία*, σελ. 181.
- ⁸³ Γρηγοριάδης Σόλων Ν., *Μετά τον Εμφύλιο, Η Άνοδος του Παπάγου στην Εξουσία*. Σειρά Τα Φοβερά Ντοκουμέντα, τόμος 5, Δημοσιογραφικός Λογαριασμός Λαμπράκη, Το Βήμα (αναπαραγωγή της 1^{ης} έκδοσης Φυτράκη), σελ. 74-98 και 239-245.
- ⁸⁴ Λάζου Βασιλική, «Στον Τοίχο της Ξηριώτισσας, Καταδικασμένοι σε Θάνατο από το Έκτακτο Στρατοδικείο Λαμίας, 1946-1950», στο Φλάισερ Χάγκεν (επιμ.) (2003). *Η Ελλάδα '36-'49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και Συνέχειες*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, σελ. 246-263.
- ⁸⁵ Νικολακόπουλος Ηλίας (2001). *Η καχεκτική δημοκρατία*, σελ. 156-158.
- ⁸⁶ Νικολακόπουλος Ηλίας (2001). *Η καχεκτική δημοκρατία*, σελ. 295-296 και 325-326.
- ⁸⁷ Αλιβιζάτος Νίκος Κ., «Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος και το Σύνταγμα του 1952», στο Καϊάφα Ουρανία (επιμ.) (2002). *Η εκρηκτική εικοσαετία*, σελ. 191-203.

- ⁸⁸ Κοταρίδης Νίκος, Σιδέρης Νίκος, «Εμφύλιος Πόλεμος: Ιδεολογικά και Πολιτικά Διακυβεύματα», στο Νικολακόπουλος κ.ά. (επιμ.) (2002). *Ο Εμφύλιος Πόλεμος: Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο*, σελ. 114-124 και κυρίως 118-119.
- ⁸⁹ Τίτλος από το πρωτοσέλιδο της *Απογευματινής*, 29.08.1959. Ήταν η χρονιά που καθιερώθηκε ο επίσημος εορτασμός στο Βίτσι. Δημήτρης Ψαράς (2015). «Το κρυφτούλι της “θεσμικής” Ακροδεξιάς», *Εφημερίδα των Συντακτών*, <http://www.efsyn.gr/arthro/kryftoyli-tis-thesmiki-akrodeixias>
- ⁹⁰ Εθνικό Οπτικοακουστικό Αρχείο, «Απονομή του αργυρού μεταλλίου της πόλης των Αθηνών στο Σύνταγμα Χωροφυλακής Μακρυγιάννη, 08/03/1953», *Τεκμήριο D2491*. Προσπελάστηκε στις 22.08.2018 στο http://mam.avarchive.gr/portal/digitalview.jsp?get_ac_id=2491. «Μνημόσυνο υπέρ των πεσόντων ανδρών των Σωμάτων Ασφαλείας κατά τα Δεκεμβριανά του 1944 στο Σύνταγμα Χωροφυλακής Μακρυγιάννη», *Τεκμήριο D3950 Ελληνικά Επίκαιρα 196428* (Ταινία Επικαίρων με ειδήσεις Νοεμβρίου-Δεκεμβρίου 1964, 2^ο θέμα). http://mam.avarchive.gr/portal/digitalview.jsp?get_ac_id=3950 (Προσπελάστηκε στις 22.08.2018)
- ⁹¹ Αντώνης Πετρόγιαννης (επιμ.) (2013), «Ο Μελιγαλάς και ο «μύθος» του», *Θάρρος News*, 14/09/2013. <https://www.tharrosnews.gr/news/content/o-meliga-las-kai-o-mitos-tou> (Προσπελάστηκε στις 22.08.2018)
- ⁹² <http://www.makronissos.org/dilosis-metaniias/>. Προσπελάστηκε στις 22.08.2018.
- ⁹³ Βόγλης Πολυμέρης, «Ανάμεσα στην άρνηση και την αυτοάρνηση: Πολιτικοί κρατούμενοι στην Ελλάδα, 1945-50», στο Mazower Mark (επιμ.), (2003). *Μετά τον πόλεμο: Η ανασυγκρότηση της Οικογένειας, του Έθνους και του Κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σελ. 86-104. Λυμπεράτος Μιχάλης Π. (2015). *Μετά τον Εμφύλιο*, σελ. 82.
- ⁹⁴ Πασχαλούδη Ελένη. «Η χρήση του παρελθόντος στον πολιτικό λόγο: τα γεγονότα της δεκαετίας των 1940 στον πολιτικό λόγο των κομμάτων του Κέντρου» στο Βαν Μπούσχοτεν κ.ά. (2008), *Μνήμες και λήθη*, σελ. 271-292 και ειδικότερα 277-280.
- ⁹⁵ Γιανουλόπουλος Γιάννης Ν. (1992). *Ο Μεταπολεμικός Κόσμος*, σελ. 280-281. Νικολακόπουλος Ηλίας (2001). *Η καχεκτική δημοκρατία*, σελ. 33-36.
- ⁹⁶ Νικολακόπουλος Ηλίας (2001). *Η καχεκτική δημοκρατία*, σελ. 39-40.
- ⁹⁷ Γιανουλόπουλος Γιάννης Ν. (1992). *Ο Μεταπολεμικός Κόσμος*, σελ. 297-300.
- ⁹⁸ Νικολακόπουλος Ηλίας (2001). *Η καχεκτική δημοκρατία*, σελ. 106-120, 125-131.
- ⁹⁹ Νικολακόπουλος Ηλίας (2001). *Η καχεκτική δημοκρατία*, σελ. 132-140, 154-156
- ¹⁰⁰ Γιανουλόπουλος Γιάννης Ν. (1992). *Ο Μεταπολεμικός Κόσμος*, σελ. 283-291.
- ¹⁰¹ Νικολακόπουλος Ηλίας (2001). *Η καχεκτική δημοκρατία*, σελ. 37-38, 159-161.
- ¹⁰² Γιανουλόπουλος Γιάννης Ν. (1992). *Ο Μεταπολεμικός Κόσμος*, σελ. 314. Νικολακόπουλος Ηλίας (2001). *Η καχεκτική δημοκρατία*, σελ. 196-214.
- ¹⁰³ Νικολακόπουλος Ηλίας (2001). *Η καχεκτική δημοκρατία*, σελ. 40-41.
- ¹⁰⁴ Νικολακόπουλος κ.ά. (επιμ.) (2002). *Ο Εμφύλιος Πόλεμος: Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο*, σελ. 11-13.
- ¹⁰⁵ Λυμπεράτος Μιχάλης Π. (2015). *Μετά τον Εμφύλιο*, σελ. 96-99. Βερβενιώτη Τασούλα, «Οι γυναίκες της Αριστεράς μπροστά στο δίλημμα: πολιτική ή οικογένεια;», στο Mazower Mark (επιμ.), (2003). *Μετά τον πόλεμο: Η ανασυγκρότηση της Οικογένειας, του Έθνους και του Κράτους*, σελ. 121-138 και ειδικότερα 127-128.
- ¹⁰⁶ Χατζηιωσήφ Χρήστος, «Η περίοδος της ανασυγκρότησης 1945-1953 ως στιγμή της σύγχρονης ελληνικής και ευρωπαϊκής ιστορίας», στο Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα (1994). *Η Ελληνική Κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο*, σελ. 23-33 και ειδικότερα 23-24.
- ¹⁰⁷ Χατζηιωσήφ ό.π., σελ. 27.
- ¹⁰⁸ Για την ανασυγκρότηση της ελληνικής οικονομίας και το σχεδιασμό της, βλ. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα (1994). *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*. [4ο Επιστημονικό Συνέδριο του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα, Πάντειον Πανεπιστήμιο, 24-27 Νοεμβρίου 1993]. Ανακτήθηκε από: <http://pandemos.panteion.gr/index.php?lang=el&op=record&type=&q=&page=0&pid=cid:466>. (Προσπελάστηκε: Αύγουστος 2017). Ειδικότερα χρησιμοποιήθηκαν τα άρθρα: Χατζηιωσήφ Χρήστος, «Η περίοδος της ανασυγκρότησης 1945-1953 ως στιγμή της σύγχρονης ελληνικής και ευρωπαϊκής ιστορίας», σελ. 23-33. Θωμαδάκης Σταύρος, «Αδιέξοδα της ανασυγκρότησης και οικονομικοί θεσμοί του μεταπολεμικού κράτους», σελ. 34-40. Σταθάκης Γεώργιος, «Η οικονομική πολιτική των ΗΠΑ στην Ελλάδα, 1949-1953: Σταθεροποίηση και νομισματική μεταρρύθμιση», σελ. 41-56 (στη συνέχεια: Σταθάκης 1993). Λιοδάκης Γεώργιος «Κοινωνικο-θεωρητικές βάσεις και πρακτικές οικονομικού προγραμματισμού στην Ελλάδα κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο», 77-94. Σταθάκης Γεώργιος, «Η απρόσμενη οικονομική ανάπτυξη στις δεκαετίες του '50 και '60: η Αθήνα ως αναπτυξιακό υπόδειγμα», στο Καϊάφα Ουρανία (επιμ.) (2002). *Η εκρηκτική εικοσαετία*, σελ. 43-65 (στη συνέχεια: Σταθάκης 2002). στο ίδιο: Βαλντέν Σωτήρης, «Εξωτερικό εμπόριο και Εξωτερική εμπορική πολιτική της Ελλάδας 1950-1967», σελ. 219-298. Ρόμπολης Σάββας Γ., «Η Μετανάστευση στην Ελλάδα κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967) ως συνιστώσα της αναπτυξιακής πολιτικής», σελ. 299-310. Σιούτα Βασιλική (2010). *Ελληνική Οικονομία και Ανάπτυξη 1950-2010. Από την «Περιφέρεια» στο «Κέντρο»*; [τελική εργασία]. Αθήνα: Σχολή Δημόσιας Διοίκησης.

- ¹⁰⁹ Λιοδάκης Γεώργιος «Κοινωνικο-θεωρητικές βάσεις και πρακτικές οικονομικού προγραμματισμού στην Ελλάδα κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο», στο Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα (1994). *Η Ελληνική Κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο*, σελ. 77-94 και ειδικότερα 80-81.
- ¹¹⁰ Η επιτροπή είχε συνέλθει τον Ιανουάριο του 1950 στη Ουάσινγκτον με συμμετοχή εμπειρογνομόνων των Υπουργείων Εξωτερικών και Οικονομικών, της European Cooperation Administration (ECA/W) και του Federal Reserve Board. Σταθάκης Γεώργιος, «Η οικονομική πολιτική των ΗΠΑ στην Ελλάδα, 1949-1953: Σταθεροποίηση και νομισματική μεταρρύθμιση», στο Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα (1994). *Η Ελληνική Κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο*, σελ. 41-56 και ειδικότερα 42-43.
- ¹¹¹ Iatrides John O., Το Διεθνές Πλαίσιο του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου», στο Νικολακόπουλος κ.ά. (επιμ.) (2002). *Ο Εμφύλιος Πόλεμος: Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο*, σελ. 31-50.
- ¹¹² Σταθάκης (2002), ό.π., σελ. 45-48.
- ¹¹³ Θωμαδάκης Σταύρος, «Αδιέξοδα της ανασυγκρότησης και οικονομικοί θεσμοί του μεταπολεμικού κράτους», στο Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα (1994). *Η Ελληνική Κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο*. σελ. 34-40, και ειδικότερα 34.
- ¹¹⁴ Λιοδάκης Γεώργιος «Κοινωνικο-θεωρητικές βάσεις και πρακτικές οικονομικού προγραμματισμού στην Ελλάδα κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο», στο Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα (1994). *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, σελ. 77-94, και
- ¹¹⁵ Σταθάκης (2002), ό.π., σελ. 44.
- ¹¹⁶ Γιανουλόπουλος Γιάννης Ν. (1992). *Ο Μεταπολεμικός Κόσμος*, σελ. 91-96.
- ¹¹⁷ Χατζηιωσήφ, ό.π., σελ. 28.
- ¹¹⁸ Γιανουλόπουλος Γιάννης Ν. (1992). *Ο Μεταπολεμικός Κόσμος*, σελ. 72-81.
- ¹¹⁹ Ρόμπολης Σάββας Γ., «Η Μετανάστευση στην Ελλάδα κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967) ως συνιστώσα της αναπτυξιακής πολιτικής», στο Καϊάφα Ουρανία (επιμ.) (2002). *Η εκρηκτική εικοσαετία*, σελ. 299-310 και ειδικότερα 301-302.
- ¹²⁰ Σταθάκης Γιώργος, «Η απρόσμενη οικονομική ανάπτυξη στις δεκαετίες του '50 και '60: η Αθήνα ως αναπτυξιακό υπόδειγμα», στο Καϊάφα Ουρανία (επιμ.) (2002). *Η εκρηκτική εικοσαετία*, σελ. 43-65 και ειδικότερα 45-51.
- ¹²¹ Σταθάκης (2002), ό.π., σελ. 42.
- ¹²² Λυμπεράτος Μιχάλης Π. (2015). *Μετά τον Εμφύλιο*, σελ. 131-140.
- ¹²³ Βλ. απόσπασμα μνημονίου του Tenenbaum στο Σταθάκης ό.π., σελ. 41.
- ¹²⁴ Λυμπεράτος Μιχάλης Π. (2015). *Μετά τον Εμφύλιο*, σελ. 111-121.
- ¹²⁵ Σταθάκης (2002), ό.π., σελ. 41-42.
- ¹²⁶ Λυμπεράτος Μιχάλης Π. (2015). *Μετά τον Εμφύλιο*, σελ. 121-130· Χατζηιωσήφ, ό.π. σελ. 30-32.
- ¹²⁷ Απόσπασμα του αρχηγού της ECA/G, μετέπειτα MSA/G, Lapham προς το αμερικανικό Υπουργείο Εξωτερικών το 1952. Βλ. Σταθάκης (2002), ό.π., σελ. 49-50.
- ¹²⁸ Σταθάκης (2002), ό.π., σελ. 51-52.
- ¹²⁹ Γιανουλόπουλος Γιάννης Ν. (1992). *Ο Μεταπολεμικός Κόσμος*, σελ. 300-303.
- ¹³⁰ Λυμπεράτος Μιχάλης Π. (2015). *Μετά τον Εμφύλιο*, σελ. 153-175.
- ¹³¹ Σταθάκης (2002), ό.π., σελ. 52-54.
- ¹³² Λιοδάκης, ό.π., σελ. 79· Βαλντέν Σωτήρης, (2002), στο Καϊάφα Ουρανία (επιμ.) (2002). *Η εκρηκτική εικοσαετία*, σελ. 254-256.
- ¹³³ Θωμαδάκης, ό.π., σελ. 37-40· Βαλντέν (2002), ό.π., σελ. 227-231.
- ¹³⁴ Χατζηιωσήφ, ό.π., σελ. 27.
- ¹³⁵ Λυμπεράτος Μιχάλης Π. (2015). *Μετά τον Εμφύλιο*, σελ. 191-197.
- ¹³⁶ Ρόμπολης (2002), ό.π., σελ. 303-305.
- ¹³⁷ Σταθάκης (2002), ό.π., σελ. 45-51· Νικολακόπουλος Ηλίας (2001). *Η καχεκτική δημοκρατία*, σελ. 179-182.
- ¹³⁸ Λυμπεράτος Μιχάλης Π. (2015). *Μετά τον Εμφύλιο*, σελ. 143-168.
- ¹³⁹ Λιοδάκης, σελ. 88.
- ¹⁴⁰ Σταθάκης (2002), ό.π., σελ. 51-59.
- ¹⁴¹ Γιανουλόπουλος Γιάννης Ν. (1992). *Ο Μεταπολεμικός Κόσμος*, σελ. 315-317.
- ¹⁴² Αντίστοιχες δυσκολίες συνάντησε μέχρι και ο Eric Hobsbawm, ως σεσημασμένος Αριστερός, όταν κλήθηκε να διδάξει σε Πανεπιστήμιο των ΗΠΑ, όπως αναφέρει στην αυτοβιογραφία του, Hobsbawm Eric (2002). *Interesting Times: A Twentieth-Century Life*. New York: Pantheon Books (ebook).
- ¹⁴³ Φλάσερ Χάγκεν, «Στενή η Πύλη του "Ελεύθερου κόσμου"». Περιορισμοί στην Ελεύθερη Διακίνηση Προς και Από την Εμφυλιοπολεμική Ελλάδα», στο Νικολακόπουλος κ.ά. (επιμ.) (2002). *Ο Εμφύλιος Πόλεμος: Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο*, σελ. 264-286.

- ¹⁴⁴ Γιανουλόπουλος Γιάννης Ν. (1992). *Ο Μεταπολεμικός Κόσμος*, σελ. 369-370· Ρόμπολης (2002), ό.π., σελ. 306· Βεντούρα Λίνα, Γκρούτση Δήμητρα (2012), «Ο Ψυχρός Πόλεμος και η Ρύθμιση των Διεθνών Μετακινήσεων: Η Δημιουργία της «Διακυβερνητικής Επιτροπής Μεταναστεύσεως εξ Ευρώπης», *Μνήμων*, τ. 32, σελ. 205-221.
- ¹⁴⁵ Λυμπεράτος Μιχάλης Π. (2015). *Μετά τον Εμφύλιο*, σελ. 119-121.
- ¹⁴⁶ Βαλντέν Σωτήρης, «Εξωτερικό εμπόριο και Εξωτερική εμπορική πολιτική της Ελλάδας 1950-1967», στο Καϊάφα Ουρανία (επιμ.) (2002). *Η εκρηκτική εικοσαετία*, σελ. 219-298 και ειδικότερα 238-244, 252-254.
- ¹⁴⁷ Βαλντέν (2002), ό.π., σελ. 219-223.
- ¹⁴⁸ Βαλντέν (2002), ό.π., σελ. 231-34.
- ¹⁴⁹ Σταθάκης Γιώργος, «Η απρόσμενη οικονομική ανάπτυξη στις δεκαετίες του '50 και '60: η Αθήνα ως αναπτυξιακό υπόδειγμα», στο Καϊάφα Ουρανία (επιμ.) (2002). *Η εκρηκτική εικοσαετία*, σελ. 43-65 και ειδικότερα 43.
- ¹⁵⁰ Ν. 2687/53. Βλ. Λιοδάκης, ό.π., σελ. 78.
- ¹⁵¹ Γιανουλόπουλος Γιάννης Ν. (1992). *Ο Μεταπολεμικός Κόσμος*, σελ. 367-370· Νικολακόπουλος Ηλίας (2001). *Η καχεκτική δημοκρατία*, σελ. 254-260.
- ¹⁵² Το Νοέμβριο του 1956 ξεκίνησαν διαπραγματεύσεις για εμπορική συμφωνία με τη Λαϊκή Δημοκρατία της Κίνας, ενώ το 1958 υπεγράφη για την εμπορική σύμβαση με την ΕΣΣΔ. Σβολόπουλος Κωνσταντίνος (επιμ.) (1992-1997). *Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο, Γεγονότα και Κείμενα*. Αθήνα: Ίδρυμα «Κωνσταντίνου Γ. Καραμανλή»/Εκδοτική Αθηνών, τ. 3, σελ. 170. Στο εξής: *Καραμανλής-Αρχείο* Λυμπεράτος Μιχάλης Π. (2015). *Μετά τον Εμφύλιο*, σελ. 216-218· Βαλντέν (2002), ό.π., σελ. 225-227, 257-261.
- ¹⁵³ Λυμπεράτος Μιχάλης Π. (2015). *Μετά τον Εμφύλιο*, σελ. 116-118· Λιοδάκης, ό.π., σελ. 79.
- ¹⁵⁴ Anderson Perry (2011). *The New Old World*. (First published by Verso 2009), London: Verso (ebook). Το μεγαλύτερο μέρος του βιβλίου ασχολείται με την ίδρυση, τη λειτουργία και τις σύγχρονες τάσεις της ΕΟΚ και μετέπειτα Ευρωπαϊκής Ένωσης, εξετάζοντας το θέμα συνολικά αλλά και μέσω ειδικών περιπτώσεων –του «πυρήνα», Γαλλία, Γερμανία και Ιταλία– και του «Ανατολικού ζητήματος» – Κύπρος και Τουρκία.
- ¹⁵⁵ Minotou Marietta, «La politique européenne de l'État hellénique et la contribution de France à travers les fonds archivistiques grecs», στα πρακτικά του συνεδρίου *Γαλλία-Ελλάδα 1915-1995: αρχεία, ιστορία, μνήμη* [Παρίσι 24-26 Νοεμβρίου 2016. Αθήνα: 21 Δεκεμβρίου 2016], υπό έκδοση, σελ. 4.
- ¹⁵⁶ Γιανουλόπουλος Γιάννης Ν. (1992). *Ο Μεταπολεμικός Κόσμος*, σελ. 103-107.
- ¹⁵⁷ Γιανουλόπουλος Γιάννης Ν. (1992). *Ο Μεταπολεμικός Κόσμος*, σελ. 131-140.
- ¹⁵⁸ Hobsbawm Eric John (2010). *Η εποχή των άκρων*, σελ. 307-310.
- ¹⁵⁹ Minotou Marietta, «La politique européenne de l'État hellénique et la contribution de France à travers les fonds archivistiques grecs», στα πρακτικά του συνεδρίου *Γαλλία-Ελλάδα 1915-1995: αρχεία, ιστορία, μνήμη* [Παρίσι 24-26 Νοεμβρίου 2016. Αθήνα: 21 Δεκεμβρίου 2016], υπό έκδοση.
- ¹⁶⁰ Λιοδάκης, ό.π., σελ. 82, 86.
- ¹⁶¹ *Καραμανλής-Αρχείο*, τ. 2, σελ. 84, 313-314, 461-462 και τ. 3 σελ. 210-215, 272-290, 297-302. Οι συνομιλίες οδήγησαν σε συμφωνία μακράς οικονομικής συνεργασίας το 1958.
- ¹⁶² Π.χ. με την επίσημη επίσκεψη του Κ. Καραμανλή στη Γαλλία. Βλ. *Καραμανλής-Αρχείο*, τ. 4, σελ. 348-366. Το μεγαλύτερο μέρος του 4^{ου} τόμου αναφέρεται στις κινήσεις του Καραμανλή και του επιτελείου του για την επίτευξη της συμφωνίας σύνδεσης.
- ¹⁶³ *Καραμανλής-Αρχείο*, τ. 5^α 104-117.
- ¹⁶⁴ *Καραμανλής-Αρχείο*, τ. 11, 163-185 και τ. 12^α σελ. 71-84.
- ¹⁶⁵ Σταθάκης (2002), ό.π., σελ. 52, 57-59.
- ¹⁶⁶ Μόλις το 1965 η περιοχή απαλλοτριώθηκε από το κράτος και ο οικισμός θεμελιώθηκε από τον Γεώργιο Παπανδρέου με το σύνθημα: «Θάνατος στην παράγκα!». Βλ. Μελέτης Ζαχαράκης, *Λίγα λόγια για το Δουργούτι*. <http://dourgouti.nkosmos.gr/2016/05/10/%CE%B4%CE%BF%CF%85%CF%81%CE%B3%CE%BF%CF%8D%CF%84%CE%B9/>. Ανακτήθηκε στις 24.08.2018.
- ¹⁶⁷ Kritsotaki Despo (2018), *From 'social aid' to 'social psychiatry': mental health and social welfare in post-war Greece (1950s–1960s)*, στο Palgrave Communications, (Ανακτήθηκε από <https://www.nature.com/search?q=Kritsotaki> στις 25/08/2018), σελ. 2.
- ¹⁶⁸ Παπαμίχος Νίκος, «Η μεταπολεμική πόλη, πόλη της αντιπαροχής», στο Καϊάφα Ουρανία (επιμ.) (2002). *Η εκρηκτική εικοσαετία*, σελ. 79-86.
- ¹⁶⁹ Ρούπα Ευφροσύνη (2012). «Η κατανάλωση στην Ελλάδα κατά τη μεταπολεμική εικοσαετία 1945-1967: «πατριωτική πράξη», «ξενική επίδραση» ή εθνικό χαρακτηριστικό;» στο Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, *ΑΒ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο*, [Θεσσαλονίκη, 27-29 Μαΐου 2011], Θεσσαλονίκη, σελ. 255-277.
- ¹⁷⁰ Βιντεοσκοπημένη συνέντευξη του Αλέξη Γυφτοδήμου. Παραχωρήθηκε στη γράφουσα στις 18.08.2018.
- ¹⁷¹ Βλ. την παρουσίαση του λευκόματος του Πέτρου Τσαπλίν (επιλογή – επιμέλεια). *10 χρόνια διαφημίσεις 1950 – 1959: Η ελληνική διαφήμιση τη δεκαετία του '50*. Εκδ. Ανατολικός στο Καλόφωπος Κωστας Θ., «Η μεταπολεμική Ελλάδα διαφημίζεται...» στην *Καθημερινή (Αρχείο Πολιτισμού)*, 14.09.2008.

- <http://www.kathimerini.gr/334233/article/politismos/arxeio-politismoy/h-metapolemikh-ellada-diafhmizetai>
παρουσίαση του ίδιου βιβλίου με επιλεγμένες φωτογραφίες στο Θανάσης Κρεκούκας, «Διαφημιστείτε στα αθώα 50s», *Oneman*, <https://www.oneman.gr/keimena/diabasma/listes/diafhmisteite-sta-athwa-50ties.4003284.html>. Τελευταία πρόσβαση 24.08.2018.
- ¹⁷² Hobsbawm Eric John (2010). *Η εποχή των άκρων*, σελ. 329-336.
- ¹⁷³ Κρεμμυδάς Β. (1994). «Η Ελλάδα του 1945-1967: το ιστορικό πλαίσιο», στο *Η Ελληνική Κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο*, σελ. 15-19, και ειδικότερα 16.
- ¹⁷⁴ Πετμεξίδου Μ., Τσουλουβής Λ. (1989). «Όψεις κρατικού προγραμματισμού στην Ελλάδα: ιστορική συνέχεια και οι επιπτώσεις της κρίσης», στο *Οι λειτουργίες του κράτους σε περίοδο κρίσης: θεωρία και ελληνική εμπειρία* [1ο Συνέδριο του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα]. Πάντειον Πανεπιστήμιο, σελ. 288-301. Ανακτήθηκε από <http://pandemos.panteion.gr/index.php?lang=el&op=record&type=&q=&page=0&pid=iid:8962> (Προσπελάστηκε: Αύγουστος 2017).
- ¹⁷⁵ Διδώ Σωτηρίου, «Στρογγυλή Τράπεζα Πεζογράφων», στο Καλογιάννη Θεοφανώ (επιμελ.) (1997). *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία 1945-1995*, [Επιστημονικό συμπόσιο, 7 και 8 Απριλίου 1995]. Σχολή Μωραΐτη, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, σελ. 35-38 και ειδικότερα 36-37. Στο εξής: Καλογιάννη Θεοφανώ (επιμελ.) (1997). *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία*.
- ¹⁷⁶ Χατζηιωσήφ Χρήστος, «Η περίοδος της ανασυγκρότησης 1945-1953 ως στιγμή της σύγχρονης ελληνικής και ευρωπαϊκής ιστορίας», στο Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα (1994). *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, σελ. 23-33 και ειδικότερα 27.
- ¹⁷⁷ Θωμαδάκης Σταύρος, «Αδιέξοδα της ανασυγκρότησης και οικονομικοί θεσμοί του μεταπολεμικού κράτους», στο Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα (1994). *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, σελ. 34-40 και ειδικότερα 37.
- ¹⁷⁸ Θωμαδάκης, ό.π., σελ. 35-36
- ¹⁷⁹ Λυμπεράτος Μιχάλης Π. (2015). *Μετά τον Εμφύλιο*, σελ. 175-191.
- ¹⁸⁰ Κουκουλές Γιώργος Φ. «Η συνέχεια στην ιστορία ως τραγική επανάληψη – Η περίπτωση του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος 1936-1948», στο Φλάισερ Χάγκεν (επιμ.) (2003). *Η Ελλάδα '36- '49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και Συνέχειες*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, σελ. 235-290.
- ¹⁸¹ Λυμπεράτος Μιχάλης Π. (2015). *Μετά τον Εμφύλιο*, σελ. 182-183.
- ¹⁸² Λυμπεράτος Μιχάλης Π. (2015). *Μετά τον Εμφύλιο*, σελ. 168-175.
- ¹⁸³ Λυμπεράτος Μιχάλης Π. (2015). *Μετά τον Εμφύλιο*, σελ. 185-189· Λαμπρινού, ό.π., σελ. 103.
- ¹⁸⁴ Λυμπεράτος, ό.π., 99-106· Γιαννιούπουλος Γιάννης Ν. (1992). *Ο Μεταπολεμικός Κόσμος*, σελ. 315-317· Πολυχρονιάδης Δημήτρης. «Το συνδικαλιστικό κίνημα των εκπαιδευτικών της Στοιχειώδους & Μέσης Εκπαίδευσης της περιόδου 1950 – 1960. Η περίπτωση της απεργίας της Διδασκαλικής Ομοσπονδίας Ελλάδος 1957», στο Λυμπεράτος Μιχάλης Π., Παπαστράτης Προκόπης (επιμ.) (2014). *Αριστερά και Αστικός Πολιτικός Κόσμος*. σελ.458-567· Χαρίσης Αλέξανδρος «Η ανασυγκρότηση του φοιτητικού κινήματος μετά τον Εμφύλιο, 1949 – 1963», στο Λυμπεράτος Μιχάλης Π., Παπαστράτης Προκόπης (επιμ.) (2014). *Αριστερά και Αστικός Πολιτικός Κόσμος*. σελ. 602-611.
- ¹⁸⁵ Hobsbawm Eric John (2010). *Η εποχή των άκρων*, σελ. 361-364.
- ¹⁸⁶ Ζυγογιάννης Γεώργιος, Λεάνδρος Νίκος, «Ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά του 'κράτους πρόνοιας' στην Ελλάδα κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο», στο Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα (1994). *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, σελ. 171-184 και ειδικότερα 173.
- ¹⁸⁷ Κωτσονόπουλος Λουδοβίκος, «Οι κοινωνικές βάσεις του αυταρχισμού: Κράτος και κοινωνική πολιτική τη δεκαετία του '50», στο Λυμπεράτος Μιχάλης Π., Παπαστράτης Προκόπης (επιμ.) (2014). *Αριστερά και Αστικός Πολιτικός Κόσμος*, σελ. 238-248 και ειδικότερα σελ. 238.
- ¹⁸⁸ Κωτσονόπουλος (2014), ό.π., σελ. 243
- ¹⁸⁹ Ζυγογιάννης Γεώργιος, Λεάνδρος Νίκος (1994), ό.π., σελ. 176, 181.
- ¹⁹⁰ Ζυγογιάννης Γεώργιος, Λεάνδρος Νίκος (1994), ό.π., σελ. 175.
- ¹⁹¹ Ζυγογιάννης Γεώργιος, Λεάνδρος Νίκος (1994), ό.π., σελ. 177.
- ¹⁹² Ζυγογιάννης Γεώργιος, Λεάνδρος Νίκος (1994), ό.π., σελ. 179.
- ¹⁹³ Ζυγογιάννης Γεώργιος, Λεάνδρος Νίκος (1994), ό.π., σελ. 176· Κωτσονόπουλος (2014), ό.π., σελ. 244-248.
- ¹⁹⁴ Kritsotaki Despo (2018), *From 'social aid' to 'social psychiatry': mental health and social welfare in post-war Greece (1950s-1960s)*, στο Palgrave Communications, (Ανακτήθηκε από <https://www.nature.com/search?q=Kritsotaki> στις 25/08/2018), σελ. 2.
- ¹⁹⁵ Κρεμμυδάς Β. (1994). «Η Ελλάδα του 1945-1967: το ιστορικό πλαίσιο», στο *Η Ελληνική Κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο*, σελ. 15-19 και ειδικότερα 16-17.
- ¹⁹⁶ Για τις εξελίξεις στο θέμα της Κύπρου, βλ. ενδεικτικά: Γιαννιούπουλος Γιάννης Ν. (1992). *Ο Μεταπολεμικός Κόσμος*, σελ. 317-361· Anderson Perry (2011). *The New Old World*. (First published by Verso 2009), London: Verso (ebook), kindle locations 6954-7664.

- ¹⁹⁷ Hobsbawm Eric John (2010). *Η εποχή των άκρων*, σελ. 280-286.
- ¹⁹⁸ Γιανουλόπουλος Γιάννης Ν. (1992). *Ο Μεταπολεμικός Κόσμος*, σελ. 168-174.
- ¹⁹⁹ Γιανουλόπουλος Γιάννης Ν. (1992). *Ο Μεταπολεμικός Κόσμος*, σελ. 325-331.
- ²⁰⁰ Νικολακόπουλος Ηλίας (2001). *Η καχεκτική δημοκρατία*, σελ. 154-156.
- ²⁰¹ Γιανουλόπουλος Γιάννης Ν. (1992). *Ο Μεταπολεμικός Κόσμος*, σελ. 331-335.
- ²⁰² Γιανουλόπουλος (1992), ό.π., σελ. 335-342.
- ²⁰³ Νικολακόπουλος, ό.π., 185, 189-190.
- ²⁰⁴ Γιανουλόπουλος Γιάννης Ν. (1992). *Ο Μεταπολεμικός Κόσμος*, σελ. 307-313· Νικολακόπουλος, ό.π., σελ. 191-195.
- ²⁰⁵ Γιανουλόπουλος (1992), ό.π., σελ. 343-351.
- ²⁰⁶ Νικολακόπουλος, ό.π., 217-221.
- ²⁰⁷ Καραμανλής-Αρχείο, τ. 2, σελ. 193-208.
- ²⁰⁸ Καραμανλής-Αρχείο, τ. 2, σελ. 134-136, 217-238.
- ²⁰⁹ Καραμανλής-Αρχείο, τ. 2, σελ. 112-117.
- ²¹⁰ Καραμανλής-Αρχείο, τ. 2, σελ. 238-247.
- ²¹¹ Καραμανλής-Αρχείο, τ. 2, σελ. 322-325.
- ²¹² Γιανουλόπουλος (1992), ό.π., σελ. 354-356.
- ²¹³ Γιανουλόπουλος Γιάννης Ν. (1992). *Ο Μεταπολεμικός Κόσμος*, σελ. 326.
- ²¹⁴ Γιανουλόπουλος Γιάννης Ν. (1992), ό.π., 357-361. Νικολακόπουλος (2001), ό.π. 252-254.
- ²¹⁵ Κρεμμυδάς Β. (1994). «Η Ελλάδα του 1945-1967: το ιστορικό πλαίσιο», στο *Η Ελληνική Κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο*, σελ. 15-19 και ειδικότερα 16-17.
- ²¹⁶ Μιχαηλίδης Γιώργος, «Η ελληνική Αριστερά και εθνικά ζητήματα κατά την πρώτη μεταπολεμική δεκαετία». στο Λυμπεράτος Μιχάλης Π., Παπαστράτης Προκόπης (επιμ.) (2014). *Αριστερά και Αστικός Πολιτικός Κόσμος*, σελ. 348-359· Γιανουλόπουλος, ό.π., 317-321.
- ²¹⁷ Bradbury Ray (1954, 2013), Fahrenheit 451. Ebook edition. London: Harper Voyager, σελ. 83-88, 107.
- ²¹⁸ Γενικά για τον Ψυχρό Πόλεμο, την ισορροπία του τρόμου και τα κινήματα ειρήνης, βλ. Hobsbawm Eric John (2010). *Η εποχή των άκρων*, σελ. 289-328.
- ²¹⁹ Hobsbawm Eric John (2010). *Η εποχή των άκρων*, σελ. 290.
- ²²⁰ Hobsbawm Eric John (2010). *Η εποχή των άκρων*, ό.π., σελ. 294.
- ²²¹ Παπαθανασίου Ιωάννα, «“Το Όπλο παρά Πόδα”: Λεκτική Πολεμική ή Πολιτική Ανασυγκρότησης;», στο Νικολακόπουλος κ.ά. (επιμ.) (2002). *Ο Εμφύλιος Πόλεμος: Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο*, σελ. 143-161 και ειδικότερα 155-156.
- ²²² Γιανουλόπουλος Γιάννης Ν. (1992). *Ο Μεταπολεμικός Κόσμος*, σελ. 130.
- ²²³ Γιανουλόπουλος Γιάννης Ν. (1992). *Ο Μεταπολεμικός Κόσμος*, σελ. 119-120, 152-153.
- ²²⁴ Παπαθανασίου Ιωάννα, «“Το Όπλο παρά Πόδα”: Λεκτική Πολεμική ή Πολιτική Ανασυγκρότησης;», στο Νικολακόπουλος κ.ά. (επιμ.) (2002). *Ο Εμφύλιος Πόλεμος: Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο*, σελ. 152-154.
- ²²⁵ Λυμπεράτος Μιχάλης Π. (2015). *Μετά τον Εμφύλιο*, σελ. 208-216.
- ²²⁶ Γιανουλόπουλος Γιάννης Ν. (1992). *Ο Μεταπολεμικός Κόσμος*, σελ. 159-164.
- ²²⁷ Γιανουλόπουλος Γιάννης Ν. (1992). *Ο Μεταπολεμικός Κόσμος*, σελ. 153-159, 175-183.
- ²²⁸ Μπάδα Κωνσταντίνα. «Ο εμφύλιος πόλεμος ως βιωμένη εμπειρία και μνήμη των γυναικών», στο Βαν Μπούσχοτεν κ.ά. (επιμ.) (2008). *Μνήμες και λήθη*, σελ. 103-129 και ειδικότερα 109-112.
- ²²⁹ Βερβενιώτη Τασούλα, «Οι γυναίκες της Αριστεράς μπροστά στο δίλημμα: πολιτική ή οικογένεια;», στο Mazower Mark (επιμ.), (2003). *Μετά τον πόλεμο: Η ανασυγκρότηση της Οικογένειας, του Έθνους και του Κράτους*, σελ. 121-138 και ειδικότερα 127-132.
- ²³⁰ Κρεμμυδάς Β. (1994). «Η Ελλάδα του 1945-1967: το ιστορικό πλαίσιο», στο *Η Ελληνική Κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο*, σελ. 15-19 και ειδικότερα 17.
- ²³¹ Νικολακόπουλος Ηλίας (2001). *Η καχεκτική δημοκρατία*, σελ. 225-251.
- ²³² Κρεμμυδάς Β. (1994), ό.π. σελ. 17.
- ²³³ Νικολακόπουλος Ηλίας (2001). *Η καχεκτική δημοκρατία*, σελ. 43-44.
- ²³⁴ Γιανουλόπουλος Γιάννης Ν. (1992). *Ο Μεταπολεμικός Κόσμος*, σελ. 375-381· Νικολακόπουλος Ηλίας (2001). *Η καχεκτική δημοκρατία*, σελ. 48-49· Λυμπεράτος Μιχάλης Π. (2015). σελ. 268-300.
- ²³⁵ Παπαθανασίου Ιωάννα, «“Το Όπλο παρά Πόδα”: Λεκτική Πολεμική ή Πολιτική Ανασυγκρότησης;», στο Νικολακόπουλος κ.ά. (επιμ.) (2002). *Ο Εμφύλιος Πόλεμος: Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο*, σελ. 143-161 και ειδικότερα 156-157.
- ²³⁶ Νικολακόπουλος Ηλίας (2001). *Η καχεκτική δημοκρατία*, σελ. 99-105.
- ²³⁷ Γιανουλόπουλος Γιάννης Ν. (1992). *Ο Μεταπολεμικός Κόσμος*, σελ. 292-294.

²³⁸ Παπαθανασίου Ιωάννα. «“Το Όπλο παρά Πόδα”: Λεκτική Πολεμική ή Πολιτική Ανασυγκρότησης;», στο Νικολακόπουλος κ.ά. (επιμ.) (2002). *Ο Εμφύλιος Πόλεμος: Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο*, σελ. 143-161 και ειδικότερα 146-151.

²³⁹ Παπαθανασίου Ιωάννα, ό.π. σελ., 153-154.

²⁴⁰ Σχετικά με την δημιουργία και δράση της ΕΔΑ και τη συμμετοχή της στους κοινωνικούς αγώνες, βλ. ενδεικτικά: Παπαθανασίου Ιωάννα Στ., «Ιδεολογικές προσλήψεις των κοινωνικών συγκρούσεων και διαμόρφωση της πολιτικής στρατηγικής – Το ΚΚΕ στα χρόνια 1936-1949», (σελ. 199-222) και Νικολακόπουλος Ηλίας, «Η εκλογική επιρροή της κομμουνιστικής Αριστεράς, 1936-1951 – Συνέχειες και ασυνέχειες», στο Φλάισερ Χάγκεν (επιμ.) (2003). *Η Ελλάδα '36-'49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και Συνέχειες*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, σελ. 223-234· Λαμπρινού Κατερίνα (2017). *ΕΔΑ 1956-1967: Πολιτική και Ιδεολογία*. Αθήνα: Πόλις· Παπαθανασίου Ιωάννα, «“Το Όπλο παρά Πόδα”: Λεκτική Πολεμική ή Πολιτική Ανασυγκρότησης;», στο Νικολακόπουλος Ηλίας, Ρήγος Αλκης, Ψαλλίδας Γρηγόρης (επιμ.) (2002). *Ο Εμφύλιος Πόλεμος: Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο* (Φεβρουάριος 1945 – Αύγουστος 1949). [Αφετηρία οι ανακοινώσεις του επιστημονικού συνεδρίου Ο Ελληνικός Εμφύλιος. Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο, που πραγματοποιήθηκε στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, 20-23 Οκτωβρίου 1999]. Αθήνα: Θεμέλιο, σελ. 143-161· Νικολακόπουλος Ηλίας (2001). *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές 1946-1967*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, σελ. 150-152· Λυμπεράτος Μιχάλης Π. (2015). *Μετά τον Εμφύλιο: Πολιτικές διαδικασίες και κοινωνική πόλωση στις απαρχές της προδικτατορικής περιόδου*. Αθήνα: Νότιος Άνεμος· Λυμπεράτος Μιχάλης Π., Παπαστράτης Προκόπης (επιμ.) (2014). *Αριστερά και Αστικός Πολιτικός Κόσμος* και συγκεκριμένα: Κουρουνδής Χαράλαμπος, «Η ΕΔΑ και το Σύνταγμα στην πρώτη μετεμφυλιακή δεκαετία», σελ. 202-210· Μιχαηλίδης Γιώργος: «Η ελληνική Αριστερά και εθνικά ζητήματα κατά την πρώτη μεταπολεμική δεκαετία», σελ. 348-359· Πολυχρονιάδης Δημήτρης «Το συνδικαλιστικό κίνημα των εκπαιδευτικών της Στοιχειώδους & Μέσης Εκπαίδευσης της περιόδου 1950 – 1960. Η περίπτωση της απεργίας της Διδασκαλικής Ομοσπονδίας Ελλάδος 1957», σελ. 458-567· Χαρίτης Αλέξανδρος «Η ανασυγκρότηση του φοιτητικού κινήματος μετά τον Εμφύλιο, 1949 – 1963», 602-611· Καϊάφα Ουρανία (επιμ.) (2002). *Η εκρηκτική εικοσαετία* και συγκεκριμένα: Ελεφάντης Άγγελος, «1951-1967: ΕΔΑ-ΚΚΕ. Τα δύο οργανωτικά πρόσωπα της Αριστεράς.» σελ. 31-42· Παπαθανασίου Ιωάννα, σε συνεργασία με Κάπολα Αντα, Παπαθεοδώρου Γιάννη (2001), *Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά 1951-1967. Το Αρχείο της*. Αθήνα: Θεμέλιο.

²⁴¹ Λαμπρινού Κατερίνα (2017). *ΕΔΑ 1956-1967: Πολιτική και Ιδεολογία*. Αθήνα: Πόλις, σελ. 17-20, 34-36.

²⁴² Λαμπρινού Κατερίνα (2017). ό.π. σελ. 90-96, 100-103· Λυμπεράτος Μιχάλης Π. (2015). *Μετά τον Εμφύλιο*, σελ. 17-26.

²⁴³ Πολυχρονιάδης Δημήτρης «Το συνδικαλιστικό κίνημα των εκπαιδευτικών της Στοιχειώδους & Μέσης Εκπαίδευσης της περιόδου 1950 – 1960. Η περίπτωση της απεργίας της Διδασκαλικής Ομοσπονδίας Ελλάδος 1957», στο Λυμπεράτος Μιχάλης Π., Παπαστράτης Προκόπης (επιμ.) (2014). *Αριστερά και Αστικός Πολιτικός Κόσμος*, σελ. 458-567· στο ίδιο: Χαρίτης Αλέξανδρος «Η ανασυγκρότηση του φοιτητικού κινήματος μετά τον Εμφύλιο, 1949 – 1963», σελ. 602-611.

²⁴⁴ Μιχαηλίδης Γιώργος: «Η ελληνική Αριστερά και εθνικά ζητήματα κατά την πρώτη μεταπολεμική δεκαετία», στο Λυμπεράτος Μιχάλης Π., Παπαστράτης Προκόπης (επιμ.) (2014). *Αριστερά και Αστικός Πολιτικός Κόσμος*, σελ. 348-359.

²⁴⁵ Λυμπεράτος Μιχάλης Π. (2015). *Μετά τον Εμφύλιο*, σελ. 26-30.

²⁴⁶ Ελεφάντης Άγγελος, «1951-1967: ΕΔΑ-ΚΚΕ. Τα δύο οργανωτικά πρόσωπα της Αριστεράς.», στο Καϊάφα Ουρανία (επιμ.) (2002). *Η εκρηκτική εικοσαετία*, σελ. 31-42 και ειδικότερα 34-39.

²⁴⁷ Βαν Μπούσχοτεν κ.ά. (2008), *Μνήμες και λήθη*. «Εισαγωγή», σελ. 10-12 και στο ίδιο Ρίκι Βαν Μπούσχοτεν, «Μνήμες, τραύματα και μετα-μνήμη: Το παιδομάζωμα και η επεξεργασία του παρελθόντος», σελ. 131-147 και ειδικότερα 134-135.

²⁴⁸ Κοταρίδης Νίκος, Σιδέρης Νίκος, «Εμφύλιος Πόλεμος: Ιδεολογικά και Πολιτικά Διακυβεύματα», στο Νικολακόπουλος κ.ά. (επιμ.) (2002). *Ο Εμφύλιος Πόλεμος: Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο*, σελ. 114-124.

²⁴⁹ Perks Robert, Thomson Alistair (eds.) (2016). *The Oral History Reader*. (1^η έκδοση 1998, 2^η αναθεωρημένη έκδοση 2006, 3^η αναθεωρημένη έκδοση 2016). London: Routledge, σελ. 185.

²⁵⁰ Rose Susan D, “Naming and Claiming: The integration of traumatic experience and the reconstruction of self in survivors’ stories of sexual abuse”, in Rogers, K. L., Leydesdorff, S. and Dawson, G. (eds.) (1999). *Trauma and Life Stories: International Perspectives*. London: Routledge, σελ. 238-264.

²⁵¹ Καραγιώργη Μαρία, Ζωιτοπούλου-Μαυροκεφαλίδου Κατερίνα (2011), *Κώστας Καραγιώργης (1905-1955)*. Αθήνα: σελ. 27· Βερβενιώτη Τασούλα, «Οι γυναίκες της Αριστεράς μπροστά στο δίλημμα: πολιτική ή οικογένεια;», στο Mazower Mark (επιμ.) (2003). *Μετά τον πόλεμο: Η ανασυγκρότηση της Οικογένειας, του Έθνους και του Κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σελ. 121-138.

²⁵² Καθαίρεση και διαγραφή Μ. Παρτσαλίδη, φυλάκιση (με αποτέλεσμα την εξόντωση) του Κ. Καραγιώργη (Γυφτοδήμου), στιγματισμός του Γ. Σιάντου. Βλ. Γρηγοριάδης Σόλων Ν., *Μετά τον Εμφύλιο, Η Άνοδος του*

Παπάγου στην Εξουσία. Σειρά Τα Φοβερά Ντοκουμέντα, τόμος 5, Δημοσιογραφικός Λογαριασμός Λαμπράκη, Το Βήμα (αναπαραγωγή της 1^{ης} έκδοσης Φυτράκη), σελ. 150-153 και 265-272.

²⁵³ Κόκκινος Γιώργος, Λαμπάτος Γαβρίλης, Αθανασοπούλου Αφροδίτη (2008). *Η Ματαιωμένη Ουτοπία. Γιάννης Γαβριηλίδης, Νίκος Καραγιάννης και άλλοι σύντροφοι*. Αθήνα: Ταξιδευτής, σελ. 19 και 84-86.

²⁵⁴ Παπαθανασίου Ιωάννα Στ., «Ιδεολογικές προσλήψεις των κοινωνικών συγκρούσεων και διαμόρφωση της πολιτικής στρατηγικής – Το ΚΚΕ στα χρόνια 1936-1949» στο Φλάισερ Χάγκεν (επιμ.) (2003). *Η Ελλάδα '36-'49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και Συνέχειες*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, σελ. 199-222, και κυρίως 221-222

²⁵⁵ Κοταρίδης Νίκος, Σιδέρης Νίκος (2002), ό.π. σελ. 123-124.

²⁵⁶ Ελεφάντης Άγγελος, «1951-1967: ΕΔΑ-ΚΚΕ. Τα δύο οργανωτικά πρόσωπα της Αριστεράς», στο Καϊάφα Ουρανία (επιμ.) (2002). *Η ερηκτική εικοσαετία*, σελ. 31-42 και ειδικότερα 37.

²⁵⁷ Παπαθανασίου Ιωάννα, «“Το Όπλο παρά Πόδα”: Λεκτική Πολεμική ή Πολιτική Ανασυγκρότησης;», στο Νικολακόπουλος κ.ά. (επιμ.) (2002). *Ο Εμφύλιος Πόλεμος: Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο*, σελ. 143-161 και ειδικότερα 160-161.

²⁵⁸ Σταυρίδη-Πατρικίου Ρένα, «Ο φόβος της Ιστορίας», στο Καϊάφα Ουρανία (επιμ.) (2002). *Η ερηκτική εικοσαετία*, σελ. 67-77.

²⁵⁹ Γενικά για τη λογοτεχνία της μετεμφυλιακής εποχής και τη σχέση μεταξύ λογοτεχνίας και ιστορίας, βλ. Καλογιάννη Θεοφανώ (επιμ.) (1997). *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία 1945-1995*, [Επιστημονικό συμπόσιο, 7 και 8 Απριλίου 1995], Σχολή Μωραΐτη, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας· Καρακάση Κατερίνα, Σπυριδοπούλου Μαρία, Κοτελίδης Γιώργος (2015). *Ιστορία και θεωρία των λογοτεχνικών γενών και ειδών. Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, www.kallipos.gr* Κατσίκη-Γκιβαλου Άντα, *Βιωμένη πραγματικότητα, μαρτυρία και Ιστορία στο νεότερο παιδικό και εφηβικό λογοτεχνικό βιβλίο*. Ανακτημένο από: http://keimena.ece.uth.gr/main/t21/03_gkivalou.pdf (Προσπελάστηκε Αύγουστος 2017)· Καψωμένος, Ερατώσθνης (1994). «Η ελληνική λογοτεχνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)», στο *Η Ελληνική Κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, [4ο Επιστημονικό Συνέδριο του Ιδρύματος Σάκη Καραγιωργα, Πάντειον Πανεπιστήμιο, 24-27 Νοεμβρίου 1993]. Ανακτήθηκε από <http://pandemos.panteion.gr>, (προσπελάστηκε: Αύγουστος 2017)· Polycandrioti Ourania (επιμ.) (2006). *Identité culturelle. Littérature, histoire, mémoire*. Τετράδια Εργασίας – 30. Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών· Αργυρίου Αλέξανδρος (1988). «Εισαγωγή». *Η μεταπολεμική πεζογραφία. Από τον πόλεμο του '40 ως τη δικτατορία του '67*. τ. Α'. Αθήνα: Εκδόσεις Σοκόλη. Στο εξής: Αργυρίου Αλέξανδρος (1988). «Εισαγωγή». *Η μεταπολεμική πεζογραφία*· Μηλιώνης Χριστόφορος (1991). *Με το νήμα της Αριάδνης. Μεταπολεμική Πεζογραφία. Ερμηνεία Κειμένων*. Αθήνα: Εκδόσεις Σοκόλη. Στη συνέχεια: Μηλιώνης Χριστόφορος (1991). *Με το νήμα της Αριάδνης*· Μουλλάς Παναγιώτης (2002). «Σκέψεις για την πεζογραφία μας». *Καϊάφα Ουρανία* (επιμ.) (2002). *Η ερηκτική εικοσαετία*· Συγκεντρωμένα αποσπάσματα κειμένων (βιβλιογραφία) για την 1^η και 2^η Μεταπολεμική Γενιά στην Πεζογραφία: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας (2012) «Μεταπολεμική Πεζογραφία», στο *Πρόσωπα και θέματα της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. Ανακτήθηκε από: http://www.greek-language.gr/digitalResources/literature/education/literature_history/search.html?details=104 (προσπελάστηκε: Αύγουστος 2017)· Συγκεντρωμένα αποσπάσματα κειμένων (βιβλιογραφία) για την μεταπολεμική ποίηση: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας – Ψηφίδες για την ελληνική γλώσσα και τη γλωσσική εκπαίδευση. «Μεταπολεμική Ποίηση», στο *Πρόσωπα και θέματα της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. Ανακτήθηκε από http://www.greek-language.gr/digitalResources/literature/education/literature_history/search.html?details=105 (προσπελάστηκε: Σεπτέμβριος 2018)· Οικονόμου Παναγιώτης, «Τα Δεκεμβριανά του 1944 στη Λογοτεχνία», στο Λυμπεράτος Μιχάλης Π., Παπαστράτης Προκόπης (επιμ.) (2014). *Αριστερά και Αστικός Πολιτικός Κόσμος*, σελ. 377-386· Αθανασοπούλου Αφροδίτη, «Ιστορία και Λογοτεχνία στο σχολείο. Μία διεπιστημονική πρόταση διδασκαλίας για την κριτική αγωγή των μαθητών στον σύγχρονο πολιτισμό», στο Αγγελάκος Κώστας, Κόκκινος Γιώργος (επιμ.) (2004), *Η διαθεματικότητα στο σύγχρονο σχολείο και η διδασκαλία της Ιστορίας με τη χρήση πηγών*. Αθήνα: Μεταίχμιο, σελ. 101-131.

²⁶⁰ Αράγης Γιώργος. «Εισαγωγή», στο Ανέστης Ευαγγέλου (1994). *Η δεύτερη μεταπολεμική γενιά (1950-1970). Ανθολογία*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, σελ. 25. Αλιευμένο από το <http://www.greek-language.gr>, ό.π.

²⁶¹ Σεφέρης Γιώργος (1972, 1985), *Ποιήματα*. Ίκαρος· Αθανασοπούλου Αφροδίτη, «Η Κύπρος μεταξύ “μητέρας Ελλάδας” και “μητριάς Αγγλίας”· Μαρτυρίες λογοτεχνών ή η λογοτεχνία ως δημόσια ιστορία», στο Ανδρέου κ.ά. (2015). *Δημόσια Ιστορία*, σελ. 217-236 και ειδικότερα 232-236

²⁶² Οικονόμου Παναγιώτης, «Τα Δεκεμβριανά του 1944 στη Λογοτεχνία», στο Λυμπεράτος Μιχάλης Π., Παπαστράτης Προκόπης (επιμ.) (2014). *Αριστερά και Αστικός Πολιτικός Κόσμος*, σελ. 377-386

²⁶³ Μηλιώνης Χριστόφορος (1991). *Με το νήμα της Αριάδνης*, σελ. 36-39.

²⁶⁴ Μουλλάς Παν. (1992), «Ο κριτικός λόγος της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς», στο *Παλίμψηστα και μη. Κριτικά δοκίμια*. Αθήνα: Στιγμή, σελ. 206-207. Αλιευμένο από το <http://www.greek-language.gr>, ό.π.

- ²⁶⁵ Μουλλάς Παναγιώτης, «Σκέψεις για την πεζογραφία μας», στο Καϊάφα Ουρανία (επιμ.) (2002). *Η εκρηκτική εικοσαετία*, σελ. 339-348, και ειδικότερα 340-342.
- ²⁶⁶ Αναγνωστάκης Μανόλης (1971, 2000): *Τα Ποιήματα (1941-1971)*. Αθήνα: Νεφέλη· Λειβαδίτης Τάσος (1952, 2015). «Μάχη στην άκρη της νύχτας», στο *Ποίηση 1 1950-1966*. Αθήνα: Μετρονόμος, στο ίδιο (1952, 2015). «Αυτό το αστέρι είναι για όλους μας» και (1953, 2015). «Φυσάει στα σταυροδρόμια του κόσμου» *Ποίηση 1 1950-1966*. Αθήνα: Μετρονόμος· Πατρίκιος Τίτος (2017). *Ποιήματα Α' 1943-1959*. Αθήνα: Κίχλη· Σινόπουλος Τάκης (1951 & 1957, 1984). *Μεταίχμιο*. (Περίλαμβάνονται οι συλλογές *Μεταίχμιο* και *Μεταίχμιο Β'*). Αθήνα: Σ. Ι. Ζαχαρόπουλος. Οι αριθμοί των σελίδων και οι αναφορές σε ποιήματα στο εξής θα γίνονται σε αυτές τις εκδόσεις.
- ²⁶⁷ Πλίνσκαγια Σόνια (2004). *Η μοίρα μιας γενιάς. Συμβολή στη μελέτη της μεταπολεμικής πολιτικής ποίησης στην Ελλάδα*, μεταφρ. επιμέλεια Αλεξανδρόπουλος Μήτσος. Αθήνα: Κέδρος, (5η έκδ.), σελ. 38. Αλιευμένο από το <http://www.greek-language.gr>, ό.π.
- ²⁶⁸ Μαρωνίτης Δ.Ν. (1995). *Ποιητική και πολιτική ηθική. Πρώτη μεταπολεμική γενιά. Αλεξάνδρου-Αναγνωστάκης-Πατρίκιος*. Αθήνα: Κέδρος, (4η έκδ.), σελ. 14-15. Αλιευμένο από το <http://www.greek-language.gr>, ό.π.
- ²⁶⁹ Μέντη Δώρα (2007). *Λεξικό της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Πρόσωπα. Έργα. Ρεύματα. Όροι*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, σελ. 1407. Αλιευμένο από το <http://www.greek-language.gr>, ό.π.
- ²⁷⁰ Αράγης Γιώργος. «Εισαγωγή», στο Ανέστης Ευαγγέλου (1994). *Η δεύτερη μεταπολεμική γενιά (1950-1970). Ανθολογία*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, σελ. 47-48. Αλιευμένο από το <http://www.greek-language.gr>, ό.π.
- ²⁷¹ Σαββίδης Γ.Π., «Το στίγμα της πρώτης μεταπολεμικής ποιητικής Γενιάς», στο Αργυρίου Αλέξανδρος (επιμ.) (1990). *Η ελληνική ποίηση. Ανθολογία. Γραμματολογία*, τ. Ε'. Αθήνα: Εκδόσεις Σοκόλη, (3η έκδ.), σελ. 626· Μέντη Δώρα (1995). *Μεταπολεμική πολιτική ποίηση. Ιδεολογία και ποιητική*. Αθήνα: Κέδρος, σελ. 53-58. Αλιευμένα από το <http://www.greek-language.gr>, ό.π.
- ²⁷² Από κριτική του Μάρκου Αυγέρη (1953). «Η ποίηση του τάσου Λειβαδίτη», *Αυγή*, 13.10.1953. Αλιευμένη από <https://atexnos.gr/για-αυτό-το-έργο-του-ο-τ-λειβαδίτης-δικ/>
- ²⁷³ <https://atexnos.gr/για-αυτό-το-έργο-του-ο-τ-λειβαδίτης-δικ/>· www.rizospastis.gr/storyAmp.do%3fid=7078219. Προσπελάστηκαν στις 30.09.2018.
- ²⁷⁴ Αργυρίου Αλέξανδρος (2004), «Η ποίηση της ήττας», στο Μανόλης Αναγνωστάκης. *Νοούμενα και υπονοούμενα της ποίησής του*. Αθήνα: Εκδόσεις Γαβριηλίδης, σελ. 149-153. Αλιευμένο από το <http://www.greek-language.gr>, ό.π.
- ²⁷⁵ Μέντη Δώρα (1995). *Μεταπολεμική πολιτική ποίηση. Ιδεολογία και ποιητική*. Αθήνα: Κέδρος, σελ. 53-58. Αλιευμένο από το <http://www.greek-language.gr>, ό.π.
- ²⁷⁶ Χατζηβασιλείου Βαγγέλης, «Διαδρομές της γενιάς του 1970. Από τη νεανική εξωστρέφεια στην ωριμότητα της εσωτερικής περιτλάνησης», στο Καστρινάκη Αγγέλα, Πολίτης Αλέξης, Τζιόβας Δημήτρης (επιμ.) (2012). *Για μια ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας του εικοστού αιώνα. Προτάσεις ανασυγκρότησης, θέματα και ρεύματα*. Πρακτικά συνεδρίου στη μνήμη του Αλέξανδρου Αργυρίου. Ρέθυμνο 20-22 Μαΐου 2011. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης – Μουσείο Μπενάκη, σελ. 369-370. Αλιευμένο από το <http://www.greek-language.gr>, ό.π.
- ²⁷⁷ Μερακλής Μ.Γ., «Εισαγωγή», στο Σινόπουλος Τάκης (1951 & 1957, 1984). *Μεταίχμιο*. Αθήνα: Σ. Ι. Ζαχαρόπουλος, σελ. 11-19.
- ²⁷⁸ Θεοδωράτου Λιάνα, «Η πολιτική της σιωπής στη μεταπολεμική ελληνική ποίηση», στο Νικολακόπουλος κ.ά. (επιμ.) (2002). *Ο Εμφύλιος Πόλεμος: Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο*, σελ. 287-300 και ειδικότερα 294.
- ²⁷⁹ Rogers, K. L., Leydesdorff, S. and Dawson, G. (eds.) (1999). *Trauma and Life Stories: International Perspectives*. London: Routledge, σελ. 127.
- ²⁸⁰ Καραγιώργη Μαρία (2001). *Από μια σπίθα ξεκίνησε*. Αθήνα: Προσκήνιο – Άγγελος Σιδεράτος σελ. 14-15.
- ²⁸¹ Μανωλκίδου-Βέττα Φανή (1997). *Θα σε λέμε Ισμήνη. Οι αναμνήσεις είναι μεγαλύτερες απ' τη ζωή*. Αθήνα: Φιλίστωρ, σελ. 14.
- ²⁸² Σωτηρίου Διδώ, «Στρογγυλή Τράπεζα Πεζογράφων», στο Καλογιάννη Θεοφανώ (επιμ.) (1997). *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία*, σελ. 35-38 και ειδικότερα 36-37.
- ²⁸³ Θεοδωράτου Λιάνα, «Η πολιτική της σιωπής στη μεταπολεμική ελληνική ποίηση», στο Νικολακόπουλος κ.ά. (επιμ.) (2002). *Ο Εμφύλιος Πόλεμος: Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο*, σελ. 287-300.
- ²⁸⁴ Νεγρεπόντης Γιάννης (1974). *Τα Μικροαστικά*. Αθήνα: Ολκός.
- ²⁸⁵ Κριτική του Αλεξ. Αργυρίου (περ. Διαβάζω, τεύχ. 5-6, 1976, σελ. 78), αλιευμένο από το Μηλιώνης Χριστόφορος (1991). *Με το νήμα της Αριάδνης*, σελ. 37.
- ²⁸⁶ Χατζηβασιλείου Βαγγέλης, «Ιστορία και ρεαλισμός στους πεζογράφους της Πρώτης Μεταπολεμικής Γενιάς», στο Καλογιάννη Θεοφανώ (επιμ.) (1997). *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία*, σελ. 49-57 και ειδικότερα 54-57· Προκοπάκη Χρύσα, «Ακυβέρνητες Πολιτείες: Η Ιστορία στο εργαστήριο του μυθιστοριογράφου», στο ίδιο, σελ. 307-325.
- ²⁸⁷ Ricoeur Paul, *Η αφηγηματική λειτουργία*. Μτφρ. Αθανασόπουλος Βαγγέλης. Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα, σελ. 89-124. Η φράση αποτελεί τίτλο ενός υποκεφαλαίου (σελ. 97).
- ²⁸⁸ Ourania Polycandrioti, «Introduction», στο Ourania Polycandrioti (επιμέλεια) (2006). *Identité culturelle. Littérature, histoire, mémoire*, Τετράδια Εργασίας – 30. Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα

- Ερευνών, σελ. 27· Ρέα Γαλανάκη, «Στρογγυλή Τράπεζα Πεζογράφων», στο Καλογιάννη Θεοφανώ (επιμ.) (1997). *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία*, σελ. 15-25.
- ²⁸⁹ Αργυρίου Αλέξανδρος (1988). «Εισαγωγή». *Η μεταπολεμική πεζογραφία*, σελ. 27-30· Ourania Polycandrioti, «Introduction», στο Ourania Polycandrioti (επιμέλεια) (2006). *Identité culturelle. Littérature, histoire, mémoire*, Τετράδια Εργασίας – 30. Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, σελ. 27-29.
- ²⁹⁰ Μηλιώνης Χριστόφορος (1991). *Με το νήμα της Αριάδνης*, σελ. 9.
- ²⁹¹ Βαλτινός Θανάσης, «Πέρα από την πραγματικότητα: το ιστορικό γεγονός ως στοιχείο μύθου» (στρογγυλή τράπεζα), στο Καλογιάννη Θεοφανώ (επιμ.) (1997). *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία*, σελ. 329-347 και ειδικότερα 332.
- ²⁹² Αργυρίου Αλέξανδρος (1988). «Εισαγωγή». *Η μεταπολεμική πεζογραφία*, σελ. 17-22.
- ²⁹³ Αργυρίου Αλέξανδρος, «Αποδόσεις της ιστορικής εμπειρίας», στο Καλογιάννη Θεοφανώ (επιμ.) (1997). *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία*, σελ. 59-79 και ειδικότερα 65-66.
- ²⁹⁴ Αργυρίου Αλέξανδρος (1988). «Εισαγωγή». *Η μεταπολεμική πεζογραφία*, σελ. 136-141· Χατζηβασιλείου Βαγγέλης (2006), «Κριτική» (για την *Πυραμίδα* 67) στο www.protoporia.gr (ανακτήθηκε 08.09.2009).
- ²⁹⁵ Αργυρίου Αλέξανδρος, «Αποδόσεις της ιστορικής εμπειρίας», ό.π., σελ. 66-72· Αργυρίου Αλέξανδρος (1988). «Εισαγωγή». *Η μεταπολεμική πεζογραφία*, σελ. 144-147.
- ²⁹⁶ Αργυρίου Αλέξανδρος, «Αποδόσεις της ιστορικής εμπειρίας», ό.π., σελ. 72-78· του ιδίου «Εισαγωγή». *Η μεταπολεμική πεζογραφία*, σελ. 142-144.
- ²⁹⁷ Αργυρίου Αλέξανδρος, «Αποδόσεις της ιστορικής εμπειρίας», ό.π., σελ. 66-72· Αργυρίου Αλέξανδρος (1988). «Εισαγωγή». *Η μεταπολεμική πεζογραφία*, σελ. 72-73.
- ²⁹⁸ Αποστολίδου Βενετία, «Λαϊκή Μνήμη και δομή της αίσθησης στην πεζογραφία για τον Εμφύλιο: Από την Καγκελόπορτα στην Καταπάτηση», στο Καλογιάννη Θεοφανώ (επιμ.) (1997). *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία*, σελ. 113-127 και ειδικότερα 115-117.
- ²⁹⁹ Προκοπάκη Χρύσα, «Ακυβέρνητες Πολιτείες: Η Ιστορία στο εργαστήρι του μυθιστοριογράφου», στο Καλογιάννη Θεοφανώ (επιμ.) (1997). *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία*, σελ. 307-325.
- ³⁰⁰ Αργυρίου Αλέξανδρος (1988). «Εισαγωγή». *Η μεταπολεμική πεζογραφία*, σελ. 177-192.
- ³⁰¹ Μηλιώνης Χριστόφορος (1991). *Με το νήμα της Αριάδνης*, σελ. 39.
- ³⁰² Σταυροπούλου Έρη, «Το πραγματικό, το φανταστικό και το παράλογο στο Λοιμό του Ανδρέα Φραγκιά», στο Καλογιάννη Θεοφανώ (επιμ.) (1997). *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία*, σελ. 147-172.
- ³⁰³ Αργυρίου Αλέξανδρος (1988). «Εισαγωγή». *Η μεταπολεμική πεζογραφία*, σελ. 377-379.
- ³⁰⁴ Αργυρίου Αλέξανδρος, «Αποδόσεις της ιστορικής εμπειρίας», στο Καλογιάννη Θεοφανώ (επιμ.) (1997). *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία*, σελ. 59-79 και ειδικότερα 77· στο ίδιο: Αποστολίδου Βενετία, «Λαϊκή Μνήμη και δομή της αίσθησης στην πεζογραφία για τον Εμφύλιο: Από την Καγκελόπορτα στην Καταπάτηση», σελ. 113-127 και ειδικότερα 114-115, 117-119· Μηλιώνης Χριστόφορος (1991). *Με το νήμα της Αριάδνης*, σελ. 38.
- ³⁰⁵ Σαμαράκης Αντώνης (1961, 2013). *Αρνόμαι*. Αθήνα: Εκδόσεις Ψυχογιός (ebook)· του ιδίου (1954, 2013). *Ζητείται Ελπίς*. Αθήνα: Εκδόσεις Ψυχογιός (ebook). Για κριτική βλ. Μηλιώνης Χριστόφορος (1991). *Με το νήμα της Αριάδνης*, σελ. 43, 103-113· Αργυρίου Αλέξανδρος (1988). «Εισαγωγή». *Η μεταπολεμική πεζογραφία*, σελ. 208-210.
- ³⁰⁶ Μηλιώνης Χριστόφορος (1991). *Με το νήμα της Αριάδνης*, σελ. 104-105.
- ³⁰⁷ Μηλιώνης Χριστόφορος (1991). *Με το νήμα της Αριάδνης*, σελ. 107-108.
- ³⁰⁸ Αργυρίου Αλέξανδρος (1988). «Εισαγωγή». *Η μεταπολεμική πεζογραφία*, σελ. 232-233.
- ³⁰⁹ Φραγκιάς Αντρέας (1962, 2002), *Η Καγκελόπορτα*, Αθήνα: Κέδρος· Αποστολίδου Βενετία. «Λαϊκή Μνήμη και δομή της αίσθησης στην πεζογραφία για τον Εμφύλιο: Από την Καγκελόπορτα στην Καταπάτηση», στο Καλογιάννη Θεοφανώ (επιμ.) (1997). *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία*, σελ. 113-127· Μηλιώνης Χριστόφορος (1991). *Με το νήμα της Αριάδνης*, σελ. 42.
- ³¹⁰ Χατζηβασιλείου Βαγγέλης, «Ιστορία και ρεαλισμός στους πεζογράφους της Πρώτης Μεταπολεμικής Γενιάς», στο Καλογιάννη Θεοφανώ (επιμ.) (1997). *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία*, σελ. 49-57 και ειδικότερα 54-56.
- ³¹¹ Αποστολίδου Βενετία, «Λαϊκή Μνήμη και δομή της αίσθησης στην πεζογραφία για τον Εμφύλιο: Από την Καγκελόπορτα στην Καταπάτηση», στο Καλογιάννη Θεοφανώ (επιμ.) (1997). *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία*, σελ. 113-127 και ειδικότερα 119-121.
- ³¹² Χατζής Δημήτρης (1953, 1999). *Το τέλος της μικρής μας πόλης*. Το Ροδακίό· Αργυρίου Αλέξανδρος (1988). «Εισαγωγή». *Η μεταπολεμική πεζογραφία*, σελ. 279-282· Θαλάσση Αλεξάνδρα, «Το Ολοκαύτωμα στα Ιωάννινα μέσα από ένα ιστορικό και ένα λογοτεχνικό κείμενο», στο Καλογιάννη Θεοφανώ (επιμ.) (1997). *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία*, σελ. 101-112· Μηλιώνης Χριστόφορος (1991). *Με το νήμα της Αριάδνης*, σελ. 91-101 και ειδικότερα για το *Τέλος της μικρής μας πόλης*, σελ. 93-94.
- ³¹³ Κριτική του Δημ. Ραυτόπουλου στην *Επιθεώρηση Τέχνης*, αλιευμένη από το Αργυρίου Αλέξανδρος (1988). «Εισαγωγή». *Η μεταπολεμική πεζογραφία*, σελ. 281.

- ³¹⁴ Για μια διαφορετική ανάγνωση του διηγήματος στο πλαίσιο των αντιεβραϊκών στερεότυπων, βλ. Θαλάσση Αλεξάνδρα, «Το Ολοκαύτωμα στα Ιωάννινα μέσα από ένα ιστορικό και ένα λογοτεχνικό κείμενο», στο Καλογιάννη Θεοφανώ (επιμ.) (1997). *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία*, σελ. 101-112 και ειδικότερα 101-103.
- ³¹⁵ Χατζηβασιλείου Βαγγέλης, «Ιστορία και ρεαλισμός στους πεζογράφους της Πρώτης Μεταπολεμικής Γενιάς», στο Καλογιάννη Θεοφανώ (επιμ.) (1997). *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία*, σελ. 49-57 και ειδικότερα 54-56.
- ³¹⁶ Μηλιώνης Χριστόφορος (1991). *Με το νήμα της Αριάδνης*, σελ. 93-94.
- ³¹⁷ Για τη Β΄ Μεταπολεμική Γενιά, βλ. Αργυρίου Αλέξανδρος (1988). «Εισαγωγή». *Η μεταπολεμική πεζογραφία. Από τον πόλεμο του '40 ως τη δικτατορία του '67*, τ. Α΄. Αθήνα: Εκδόσεις Σοκόλη, σελ. 173-175· Μηλιώνης Χριστόφορος (1991). *Με το νήμα της Αριάδνης*, σελ. 44-47· Μουλλάς Παναγιώτης, «Σκέψεις για την πεζογραφία μας», στο Καϊάφα Ουρανία (επιμ.) (2002). *Η εκρηκτική εικοσαετία*, σελ. 339-348 και ειδικότερα 345-346.
- ³¹⁸ Αργυρίου Αλέξανδρος (1988), ό.π., σελ. 174.
- ³¹⁹ Μηλιώνης Χριστόφορος (1991). *Με το νήμα της Αριάδνης*, σελ. 45-47.
- ³²⁰ Μηλιώνης Χριστόφορος (1991). *Με το νήμα της Αριάδνης*, σελ. 46-47.
- ³²¹ Μουλλάς Παναγιώτης (2002), ό.π., σελ. 345-346.
- ³²² Βασιλικός Βασίλης (1956, 2014). *Θύματα ειρήνης*. Αθήνα: Γκοβόστης. Η έκδοση περιέχει εκτενή εισαγωγή του Θανάση Αγάθου, σελ. 7-61. Γενικά για τον Βασίλη Βασιλικό και κριτική του έργου του, βλ. Μηλιώνης Χριστόφορος (1991). *Με το νήμα της Αριάδνης*, σελ. 46-47, 139-150· Αργυρίου Αλέξανδρος (1988). «Εισαγωγή». *Η μεταπολεμική πεζογραφία*, σελ. 173-175.
- ³²³ Από βιβλιοκρισία του Βάσου Βαρίκα στο *Βήμα*, αλιευμένη από το Αγάθος Θανάσης, «Εισαγωγή», στο Βασιλικός Βασίλης (1956, 2014). *Θύματα ειρήνης*. Αθήνα: Γκοβόστης, σελ. 36.
- ³²⁴ Αγάθος Θανάσης (2014), ό.π., σελ. 20.
- ³²⁵ Αγάθος Θανάσης (2014), ό.π., σελ. 22-23.
- ³²⁶ Αγάθος Θανάσης (2014), ό.π., σελ. 43.
- ³²⁷ Ο Βασιλικός αποτελεί έτσι τον τυπικότερο εκπρόσωπο των απανταχού «οργισμένων», όπως σημειώνει ο Πάνος Μουλλάς στο περιοδικό *Κριτική*. Βλ. Αργυρίου Αλέξανδρος (1988). «Εισαγωγή». *Η μεταπολεμική πεζογραφία*, σελ. 175.
- ³²⁸ Κουμανταρέας Μένης (1962, 2007), *Τα Μηχανάκια*. Αθήνα: Κέδρος.
- ³²⁹ Για το έργο του Μένη Κουμανταρέα βλ. Μηλιώνης Χριστόφορος (1991). *Με το νήμα της Αριάδνης*, σελ. 47· Αργυρίου Αλέξανδρος (1988). «Εισαγωγή». *Η μεταπολεμική πεζογραφία*, σελ. 173-174, 284-286· Αφιέρωμα στο περιοδικό *Η λέξη*, τχ. 54 (Μάιος 1986), σελ. 499-525.
- ³³⁰ Βλ. Κριτική του Δημ. Ραντόπουλου στην *Επιθεώρηση Τέχνης*, από το Αργυρίου Αλέξανδρος (1988). «Εισαγωγή». *Η μεταπολεμική πεζογραφία*, σελ. 285.
- ³³¹ Τσακνιάς Σπύρος. «Το σημείο καμπής στην πεζογραφία του Μένη Κουμανταρέα», στο περ. *Η λέξη*, τχ. 54 (Μάιος 1986), σελ. 512-516 και ειδικότερα 514.
- ³³² Χουρμουζιάδης Κρίτων, «Μετά το αδιέξοδο (Μένη Κουμανταρέα: Η φανέλα με το Εννιά)», περ. *Η λέξη*, τχ. 54 (Μάιος 1986), σελ. 505-511, και ειδικότερα 505.
- ³³³ Μουλλάς Παν., «Οριοθετήσεις και διευκρινίσεις», στο Καλογιάννη Θεοφανώ (επιμ.) (1997). *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία*, σελ. 41-47, και ειδικότερα 41-44.
- ³³⁴ Βαλτινός Θανάσης, «Πέρα από την πραγματικότητα: το ιστορικό γεγονός ως στοιχείο μύθου» (στρογγυλή τράπεζα), στο Καλογιάννη Θεοφανώ (επιμ.) (1997). *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία*, σελ. 329-347 και ειδικότερα 333-335.
- ³³⁵ Γενικά για την ελληνική κινηματογραφική παραγωγή της εποχής, τις ιστορικές πληροφορίες που προσφέρει και τη σχέση του κινηματογράφου με την Ιστορία, βλ.: Αθανασάτου Γιάννα (1999). *Ελληνικός Κινηματογράφος (1950-1967): Λαϊκή μνήμη και ιδεολογία*. Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Ανακτήθηκε από www.didaktorika.gr (eadd) (Προσπελάστηκε: Αύγουστος 2017· Ανδρίτσος Γιώργος, «Οι διώξεις των ελλήνων Εβραίων στις ελληνικές ταινίες μυθοπλασίας μεγάλου μήκους, 1945-1981», στο Ανδρέου Αντρέας, Κακουριώτης Σπύρος, Κόκκινος Γιώργος, Λεμονίδου Έλλη, Παπανδρέου Ζέτα, Πασχαλούδη Ελενη (επιμ.) (2015), *Δημόσια Ιστορία*, σελ. 253-273· Δελβερούδη Ελίζα-Άννα (1998). «Οι Νέοι διασκεδάζουν. Ελεύθερος χρόνος και ψυχαγωγία στις κωμωδίες του ελληνικού κινηματογράφου», στο *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου «Οι χρόνοι της Ιστορίας για μια ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας»*, [Αθήνα 17-19 Απριλίου 1997]. Αθήνα: Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, σελ. 265-270· της ίδιας (2002). «Ελληνικός κινηματογράφος 1955-1965: κοινωνικές αλλαγές της μεταπολεμικής εποχής στην οθόνη», στο Καϊάφα Ουρανία (επιμ.) (2002). *Η εκρηκτική εικοσαετία*, σελ. 163-176· της ίδιας (2004). *Οι νέοι στις κωμωδίες του ελληνικού κινηματογράφου (1948-1974)*. Αθήνα, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς· Κολοβός Νίκος (2002). «'1949-1967. Η εκρηκτική εικοσαετία'. Ένταση των λαϊκών αγώνων εκδημοκρατισμού της χώρας – άνθιση του 'αθώου' εμπορικού κινηματογράφου: ένα παράδοξο», στο Καϊάφα Ουρανία (επιμ.) (2002). *Η εκρηκτική εικοσαετία*, 145-161· Τζόκας

Σπύρος, «Ιστορικές μαρτυρίες σε ήχο και εικόνα», στο Αγγελάκος Κώστας, Κόκκινος Γιώργος (επιμ.) (2004), *Η διαθεματικότητα στο σύγχρονο σχολείο και η διδασκαλία της Ιστορίας με τη χρήση πηγών*. Αθήνα: Μεταίχμιο, σελ. 213-231· Τομαή Φωτεινή (επιμ.) (2006), *Αναπαραστάσεις του Πολέμου*, Συνέδριο Κινηματογραφικού Αρχείου ΥΠΕΞ, «Διαπραγματεύσεις για τον πόλεμο: Οι αναπαραστάσεις του πολέμου στον ελληνικό κινηματογράφο», 1-2 Απριλίου 2004, Αμφιθέατρο «Γιάννος Κρανιδιώτης». Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση-Υπουργείο Εξωτερικών, Υπηρεσία Διπλωματικού & Ιστορικού Αρχείου. Ειδικότερα: Θεοδωρόπουλος Βύρων, «Διαπραγματεύσεις για τον πόλεμο: Οι αναπαραστάσεις του πολέμου στον κινηματογράφο», σελ. 21-23· Βαλούκος Στάθης, «Ο πόλεμος στον Παγκόσμιο κινηματογράφο», σελ. 25-34· Σολδάτος Γιάννης, «Οι πολεμικές περιπέτειες της χώρας στον κινηματογράφο μας», σελ. 35-40· Παπαστάθης Λάκης, «“Στρατιώτες εν πολέμω”: αναζήτηση και αξιοποίηση των οπτικοακουστικών τεκμηρίων», σελ. 47-50· Ανδρίτσος Γιώργος, «Αναπαραστάσεις της Κατοχής και της Αντίστασης στις ελληνικές ταινίες μυθοπλασίας μεγάλου μήκους από το 1945 μέχρι το 1966», σελ. 89-101· Βόγλης Πολυμέρης, «Από τις κάννες στις κάμερες: ο εμφύλιος στον ελληνικό κινηματογράφο», σελ. 103-122 Βαμβακάς, Βασίλης. «Η πολιτική της κωμωδίας στη γελοιοποίηση του πολέμου», σελ. 263-276. Βλ. επίσης Φλιτούρης Λάμπρος, «Ο εμφύλιος στο “σελλιόντ”: Ιστορία και μνήμη», στο Βαν Μπούσχοτεν κ.ά. (επιμ.) (2008). *Μνήμες και λήθη*, σελ. 387-404.

³³⁶ Αθανασάτου Γιάννα (1999). *Ελληνικός Κινηματογράφος (1950-1967): Λαϊκή μνήμη και ιδεολογία*. Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, Πανεπιστήμιο Αθηνών, σελ. 130-131, 141-147. Στη συνέχεια: Αθανασάτου Γιάννα (1999).

³³⁷ Αθανασάτου Γιάννα (1999), σελ. 119-126.

³³⁸ Αθανασάτου Γιάννα (1999), σελ. 6-10.

³³⁹ Φλιτούρης Λάμπρος, «Ο εμφύλιος στο “σελλιόντ”: Ιστορία και μνήμη», στο Βαν Μπούσχοτεν κ.ά. (επιμ.) (2008). *Μνήμες και λήθη*, σελ. 387-404 και ειδικότερα 390-391.

³⁴⁰ Αθανασάτου Γιάννα (1999), σελ. 106-107.

³⁴¹ Δελβερούδη, Ελίζα-Αννα (2004). *Οι νέοι στις κωμωδίες του ελληνικού κινηματογράφου (1948-1974)*. Αθήνα: Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, σελ. 26-27. Στο εξής: Δελβερούδη (2004). *Οι νέοι στις κωμωδίες*.

³⁴² Δελβερούδη (2004). *Οι νέοι στις κωμωδίες*, σελ. 16-17.

³⁴³ Δελβερούδη Ελίζα-Αννα, «Ελληνικός Κινηματογράφος 1955-1965: κοινωνικές αλλαγές της μεταπολεμικής εποχής στην οθόνη», στο Καϊάφα Ουρανία (επιμ.) (2002). *Η εκρηκτική εικοσαετία*, σελ. 163-176 και ειδικότερα 163-164. Στο εξής: Δελβερούδη (2002).

³⁴⁴ Αθανασάτου Γιάννα (1999), σελ. 83-84.

³⁴⁵ Δελβερούδη (2002), σελ. 163-176 και ειδικότερα 164-165.

³⁴⁶ Δελβερούδη (2002), σελ. 165-168.

³⁴⁷ Αθανασάτου Γιάννα (1999), σελ. 357-358.

³⁴⁸ Δελβερούδη (2002), σελ. 168-169.

³⁴⁹ Δελβερούδη (2004). *Οι νέοι στις κωμωδίες*, σελ. 85-86

³⁵⁰ Δελβερούδη (2004). *Οι νέοι στις κωμωδίες*, σελ. 80.

³⁵¹ Δελβερούδη (2004). *Οι νέοι στις κωμωδίες*, σελ. 171.

³⁵² Δελβερούδη (2002), σελ. 169-171· Αθανασάτου Γιάννα (1999), σελ. 369-376.

³⁵³ Δελβερούδη (2004). *Οι νέοι στις κωμωδίες*, σελ. 56-57.

³⁵⁴ Δελβερούδη (2004). *Οι νέοι στις κωμωδίες*, σελ. 29.

³⁵⁵ Δελβερούδη Ελίζα-Αννα (1998). «Οι Νέοι διασκεδάζουν. Ελεύθερος χρόνος και ψυχαγωγία στις κωμωδίες του ελληνικού κινηματογράφου», στο *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Οι χρόνοι της Ιστορίας: για μια ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, [Αθήνα 17-19 Απριλίου 1997]. Αθήνα: Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, σελ. 265-270.

³⁵⁶ Δελβερούδη (2002), σελ. 171-174.

³⁵⁷ Δελβερούδη (2004). *Οι νέοι στις κωμωδίες*, σελ. 54.

³⁵⁸ Δελβερούδη (2002), σελ. 171-174. Για μια ολοκληρωμένη ανάλυση περίπτωσης της ταινίας, βλ. Αθανασάτου Γιάννα (1999). *ό.π.*, σελ. 186-210.

³⁵⁹ Αθανασάτου Γιάννα (1999), σελ. 207-208.

³⁶⁰ Αθανασάτου Γιάννα (1999), σελ. 192.

³⁶¹ Αθανασάτου Γιάννα (1999), σελ. 202-204.

³⁶² Ανδρίτσος Γιώργος, «Οι διώξεις των ελλήνων Εβραίων στις ελληνικές ταινίες μυθοπλασίας μεγάλου μήκους, 1945-1981», στο Ανδρέου κ.ά. (επιμ.) (2015). *Δημόσια Ιστορία*, σελ. 253-273, και ειδικότερα 253-258.

³⁶³ Αθανασάτου Γιάννα (1999), σελ. 416-417.

³⁶⁴ Ζουμπουλάκη Γιάννη (2011). «Μια θρυλική συνοικία, μια καταραμένη ταινία», το *Βήμα*, 05.06.2011. Διαθέσιμο στο <http://www.tovima.gr/culture/article/?aid=404776>. Προσπελάστηκε τον Αύγουστο του 2018.

- ³⁶⁵ Κολοβός Νίκος, «“1949-1969: Η εκρηκτική εικοσαετία”: Ένταση των λαϊκών αγώνων εκδημοκρατισμού της χώρας-άνθιση του “αθώου” εμπορικού κινηματογράφου: ένα παράδοξο», στο Καϊάφα Ουρανία (επιμ.) (2002). *Η εκρηκτική εικοσαετία*, σελ. 145-161 και ειδικότερα 154-159.
- ³⁶⁶ Αθανασάτου Γιάννα (1999). *ό.π.*, σελ. 14-16.
- ³⁶⁷ Αδαμόπουλος Θεόδωρος, «Ιστορική και αισθητική μνήμη», στο Τομαή Φωτεινή (επιμ.) (2006), *ό.π.*, σελ. 41-45 και ειδικότερα 44-45.
- ³⁶⁸ Θεοδωρόπουλος Βύρων, «Διαπραγματεύσεις για τον πόλεμο: Οι αναπαραστάσεις του πολέμου στον κινηματογράφο», στο Τομαή Φωτεινή (επιμ.) (2006), *ό.π.*, σελ. 21-23.
- ³⁶⁹ Βόγλης Πολυμέρης, «Από τις κόννες στις κάμερες: ο εμφύλιος στον ελληνικό κινηματογράφο», στο Τομαή Φωτεινή (επιμ.) (2006), *ό.π.*, σελ. 103-122 και ειδικότερα 107.
- ³⁷⁰ Σολδάτος Γιάννης, «Οι πολεμικές περιπέτειες της χώρας στον κινηματογράφο μας», στο Τομαή Φωτεινή (επιμ.) (2006), *ό.π.*, 35-40.
- ³⁷¹ Φλιτούρης Λάμπρος, «Ο εμφύλιος στο “σελιλόιντ”: Ιστορία και μνήμη», στο Βαν Μπούσχοτεν κ.ά. (επιμ.) (2008). *Μνήμες και λήθη* σελ. 387-404 και ειδικότερα 387-388.
- ³⁷² Δελβερούδη (2004). *Οι νέοι στις κωμωδίες*, σελ. 17.
- ³⁷³ Κολοβός Νίκος, «“1949-1969: Η εκρηκτική εικοσαετία”: Ένταση των λαϊκών αγώνων εκδημοκρατισμού της χώρας-άνθιση του “αθώου” εμπορικού κινηματογράφου: ένα παράδοξο», στο Καϊάφα Ουρανία (επιμ.) (2002). *Η εκρηκτική εικοσαετία*, σελ. 145-161 και ειδικότερα 154-159.
- ³⁷⁴ Παναγιωτόπουλος Παναγής, «Κοινωνική βία – πολεμική σύγκρουση – κινηματογραφική εξομάλυνση: Μια κοινωνιολογική προσέγγιση της απουσίας ταινιών μάχης στον ελληνικό κινηματογράφο», στο Τομαή Φωτεινή (επιμ.) (2006), *ό.π.*, 67-88 και ειδικότερα 80-83· στο ίδιο, Βόγλης Πολυμέρης, «Από τις κόννες στις κάμερες: ο εμφύλιος στον ελληνικό κινηματογράφο», σελ. 103-122 και ειδικότερα 122.
- ³⁷⁵ Φλιτούρης Λάμπρος, «Ο εμφύλιος στο “σελιλόιντ”: Ιστορία και μνήμη», στο Βαν Μπούσχοτεν κ.ά. (επιμ.) (2008). *Μνήμες και λήθη* σελ. 387-404 και ειδικότερα 389-390.
- ³⁷⁶ Βαλούκος Στάθης, «Ο πόλεμος στον Παγκόσμιο κινηματογράφο», στο Τομαή Φωτεινή (επιμ.) (2006), *ό.π.*, σελ. 25-34 και ειδικότερα 15-26.
- ³⁷⁷ Παναγιωτόπουλος Παναγής, «Κοινωνική βία – πολεμική σύγκρουση – κινηματογραφική εξομάλυνση: Μια κοινωνιολογική προσέγγιση της απουσίας ταινιών μάχης στον ελληνικό κινηματογράφο», στο Τομαή Φωτεινή (επιμ.) (2006), *ό.π.*, 67-88 και ειδικότερα 78-79.
- ³⁷⁸ Κολοβός Νίκος, «“1949-1969: Η εκρηκτική εικοσαετία”: Ένταση των λαϊκών αγώνων εκδημοκρατισμού της χώρας-άνθιση του “αθώου” εμπορικού κινηματογράφου: ένα παράδοξο», στο Καϊάφα Ουρανία (επιμ.) (2002). *Η εκρηκτική εικοσαετία*, σελ. 145-161 και ειδικότερα 151-154.
- ³⁷⁹ Ανδρίτσος Γιώργος, «Αναπαραστάσεις της Κατοχής και της Αντίστασης στις ελληνικές ταινίες μυθοπλασίας μεγάλου μήκους από το 1945 μέχρι το 1966», στο Τομαή Φωτεινή (επιμ.) (2006), *ό.π.*, σελ. 89-101 και ειδικότερα 93-96.
- ³⁸⁰ Σολδάτος Γιάννης, «Οι πολεμικές περιπέτειες της χώρας στον κινηματογράφο μας», στο Τομαή Φωτεινή (επιμ.) (2006), *ό.π.*, 35-40.
- ³⁸¹ Παναγιωτόπουλος Παναγής, «Κοινωνική βία – πολεμική σύγκρουση – κινηματογραφική εξομάλυνση: Μια κοινωνιολογική προσέγγιση της απουσίας ταινιών μάχης στον ελληνικό κινηματογράφο», στο Τομαή Φωτεινή (επιμ.) (2006), *ό.π.*, 67-88 και ειδικότερα 85.
- ³⁸² Ανδρίτσος Γιώργος, «Αναπαραστάσεις της Κατοχής και της Αντίστασης στις ελληνικές ταινίες μυθοπλασίας μεγάλου μήκους από το 1945 μέχρι το 1966», στο Τομαή Φωτεινή (επιμ.) (2006), *ό.π.*, 89-101 και ειδικότερα 97-99.
- ³⁸³ Θεοδωρίδης Γρηγόρης. «Ο κινηματογράφος ως “ιστοριογραφία για την αντιμετώπιση των εχθρών του Έθνους”: οι ταινίες για τη “σλαβοκομμουνιστική επιβουλή” κατά την περίοδο της δικτατορίας των συνταγματαρχών (1967-1974)», στο Τομαή Φωτεινή (επιμ.) (2006), *ό.π.*, σελ. 191-231· στο ίδιο, Βόγλης Πολυμέρης, «Από τις κόννες στις κάμερες: ο εμφύλιος στον ελληνικό κινηματογράφο», σελ. 103-122 και ειδικότερα 103-111.
- ³⁸⁴ Ανδρίτσος Γιώργος, «Οι διώξεις των ελλήνων Εβραίων στις ελληνικές ταινίες μυθοπλασίας μεγάλου μήκους, 1945-1981», στο Ανδρέου κ.ά. (επιμ.) (2015). *Δημόσια Ιστορία*, σελ. 253-273, και ειδικότερα 270.
- ³⁸⁵ Το θέμα έχει μελετηθεί εν εκτάσει και με πολλά παραδείγματα στο Hobsbawm Eric (1969, 2010). *Rebels*. (Αναθεωρημένη έκδοση του 2000. Great Britain: Weidenfeld and Nicolson.) Great Britain: Orion Books (ebook).
- ³⁸⁶ Αθανασάτου Γιάννα (1999). *ό.π.*, σελ. 72-76, 80-82.
- ³⁸⁷ Αθανασάτου Γιάννα (1999). *ό.π.*, σελ. 358-360.
- ³⁸⁸ Αθανασάτου Γιάννα (1999). *ό.π.*, σελ. 152-167.
- ³⁸⁹ Στασινοπούλου Μαρία Α. , «Αναπαραστάσεις του πολέμου μετά τον Εμφύλιο: η σάτιρα», στο Τομαή Φωτεινή (επιμ.) (2006), *ό.π.*, σελ. 255-262.
- ³⁹⁰ Δελβερούδη (2004). *Οι νέοι στις κωμωδίες*, σελ. 144.
- ³⁹¹ Δελβερούδη, Ελίζα-Άννα (2004). *ό.π.*, σελ. 91.
- ³⁹² Δελβερούδη, Ελίζα-Άννα (2004). *ό.π.*, σελ. 92-94.

³⁹³ Δελβερούδη, Ελίζα-Άννα (2004). *ό.π.*, σελ. 15.

³⁹⁴ Βαλούκος Στάθης, «Ο πόλεμος στον Παγκόσμιο κινηματογράφο», στο Τομαή Φωτεινή (επιμ.) (2006), *ό.π.*, σελ. 25-34 και ειδικότερα 27-33.

³⁹⁵ Κολοβός Νίκος, «“1949-1969: Η εκρηκτική εικοσαετία”: Ένταση των λαϊκών αγώνων εκδημοκρατισμού της χώρας-άνθιση του “αθώου” εμπορικού κινηματογράφου: ένα παράδοξο», στο Καϊάφα Ουρανία (επιμ.) (2002). *Η εκρηκτική εικοσαετία*, σελ. 145-161 και ειδικότερα 154-159..

³⁹⁶ Παναγιωτόπουλος Παναγής, «Κοινωνική βία – πολεμική σύγκρουση – κινηματογραφική εξομάλυνση: Μια κοινωνιολογική προσέγγιση της απουσίας ταινιών μάχης στον ελληνικό κινηματογράφο», στο Τομαή Φωτεινή (επιμ.) (2006), *ό.π.*, 67-88.

³⁹⁷ Πανσέληνος Αλέξης (2018). *Ελαφρά ελληνικά τραγούδια*. Αθήνα: Εκδόσεις Μεταίχμιο, σελ. 291.

³⁹⁸ Portelli, Alessandro “What makes oral history different”, στο Perks Robert, Thomson Alistair (eds.) (2016). *The Oral History Reader*. (1^η έκδοση 1998, 2^η αναθεωρημένη έκδοση 2006, 3^η αναθεωρημένη έκδοση 2016). London: Routledge, σελ. 67-68. Στο εξής: Perks et al. (eds.) (2016). *The Oral History Reader: Recording Oral History* Valerie (1994). *Recording Oral History: A Practical Guide for Social Scientists*. Thousand Oaks: Sage Publications, σελ. 44.

³⁹⁹ Έρευνα των Willem Wagenaar and Jop Groeneweg. Αναφέρεται στο Yow Valerie (1994). *Recording Oral History*, σελ. 41-42.

⁴⁰⁰ Yow Valerie (1994). *ό.π.*, σελ. 35-58.

⁴⁰¹ Yow Valerie (1994). *ό.π.*, σελ. 38-39.

⁴⁰² Για μια συζήτηση των αντιρρήσεων που εκφράζονται για την Προφορική Ιστορία και επισημάνσεις σχετικά με τη μεθοδολογία και τους στόχους της, βλ. Grele Ronald J. “Movement without aim: Methodological and theoretical problems in oral history”, στο Perks et al. (eds.) (2016). *The Oral History Reader*, σελ. 38-52.

⁴⁰³ Frisch Michael. “Oral history and Hard Times: A review essay”, στο Perks et al. (eds.) (2016). *The Oral History Reader*, σελ. 29-38.

⁴⁰⁴ Για τον κλάδο της Προφορικής Ιστορίας, τις ιδιαιτερότητες, την ιστορία και τη μεθοδολογία του καθώς και μελέτες που βασίστηκαν σε προφορικές μαρτυρίες, βλ. British Library and the Oral History Society (2017), *Archival management of oral history collections, Course Booklet*, British Library and the Oral History Society· Mazower Mark (επιμ.), (2003), *Μετά τον πόλεμο: Η ανασυγκρότηση της Οικογένειας, του Έθνους και του Κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια. Ειδικότερα: Δαλιάνη Μαντώ, Mazower Mark, «Παιδιά στη δίνη του Εμφυλίου πολέμου: Οι ενήλικες του σήμερα», σελ. 105-119· Βερβενιώτη Τασούλα, «Οι γυναίκες της Αριστεράς μπροστά στο δίλημμα: πολιτική ή οικογένεια;», σελ. 121-138· Van Boeschoten Riki, «Η αδύνατη επιστροφή: Αντιμετωπίζοντας το χωρισμό και την ανασυγκρότηση της μνήμης ως συνέπεια του Εμφυλίου πολέμου», σελ. 139-159· Lewcovicz Bea, «“Μετά τον πόλεμο ήμασταν όλοι μαζί”: Αναμνήσεις Εβραίων της μεταπολεμικής Θεσσαλονίκης», σελ. 269-295· Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη Ξανθίπη, Χατζηναστασίου Τάσος, «Αναμνήσεις από τη βουλγαρική κατοχή της δυτικής Μακεδονίας: Τρεις γενιές», σελ. 297-316· Perks Robert, Thomson Alistair (eds.) (2016). *The Oral History Reader*. (1^η έκδοση 1998, 2^η αναθεωρημένη έκδοση 2006, 3^η αναθεωρημένη έκδοση 2016). London: Routledge· Rogers, K. L., Leydesdorff, S. and Dawson, G. (eds.) (1999). *Trauma and Life Stories: International Perspectives*. London: Routledge· Yow Valerie (1994). *Recording Oral History: A Practical Guide for Social Scientists*. Thousand Oaks: Sage Publications· Βαν Μπούσχοτεν Ρ. *Μνήμη και Προφορική Ιστορία* (προπτυχιακό μάθημα με παρουσιάσεις διαθέσιμες στο Διαδίκτυο)· Βαν Μπούσχοτεν, Ρ., Τ. Βερβενιώτη, Ε. Βουτυρά, Κ. Μπάδα (επιμ.) (2008). *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο· Βαν Μπούσχοτεν Ρ., Βερβενιώτη Τ., Μπάδα Κ., Νάκου Ε., Πανταζής Π., Χαντζαρούλα Π. (επιμέλεια) (2013). *Γεφυρώνοντας τις γενιές: διεπιστημονικότητα και αφηγήσεις ζωής στον 21ο αιώνα. Προφορική ιστορία και άλλες βιο-ιστορίες*. [Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου: Βόλος, 25-27 Μαΐου 2012], Βόλος: Ένωση Προφορικής Ιστορίας, και συγκεκριμένα: Ομάδα προφορικής ιστορίας Κυνέλης, «Η προφορική ιστορία στην κοινότητα», 475 κ.εξ· Αλεξοπούλου Χριστίνα, «Ο ρόλος του αποδέκτη / παραλήπτη μαρτυριών ακραίου ψυχικού τραυματισμού στην πρακτική της προφορικής ιστορίας και της ανθρωπολογικής έρευνας», 491 κ.εξ· Κακάμπουρα Ρέα, «Δευτερογενής αφηγηματική ανάλυση βιογραφικών συνεντεύξεων: ένα εργαστήριο», 505 κ.εξ· Κουτσοπούλου Κατερίνα, «Η Μαρία Καραγιώργη μέσα από την προφορική της μαρτυρία προσεγγίζει στιγμές της Αντίστασης και του Εμφυλίου», στο Λυμπεράτος Μιχάλης Π., Παπαστράτης Προκόπης (επιμ.) (2014). *Αριστερά και Αστικός Πολιτικός Κόσμος 1940-1960*. [Πρακτικά Συνεδρίου], Αθήνα: Βιβλιόραμα, σελ. 211-219· Μπάλα Νάση, «“Τότε με τα ‘Χίτικα’ δεν Κόταγες να Πεις Ούτε τ’ Όνομά σου”: Μαρτυρίες για τον Εμφύλιο σε ένα Χωριό της Πυλίας», στο Νικολακόπουλος κ.ά. (επιμ.) (2002). *Ο Εμφύλιος Πόλεμος: Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο*, σελ. 176-187.

⁴⁰⁵ Yow Valerie (1994). *Recording Oral History: A Practical Guide for Social Scientists*. Thousand Oaks: Sage Publications, σελ. 35-36, 38-39. Στο εξής: Yow Valerie (1994). *Recording Oral History*

⁴⁰⁶ Μπάλα Νάση, «“Τότε με τα ‘Χίτικα’ δεν Κόταγες να Πεις Ούτε τ’ Όνομά σου”: Μαρτυρίες για τον Εμφύλιο σε ένα Χωριό της Πυλίας», στο Νικολακόπουλος κ.ά. (επιμ.) (2002). *Ο Εμφύλιος Πόλεμος: Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο*, σελ. 176-187.

- ⁴⁰⁷ Πρόκειται για τα βιβλία των εκδόσεων Προσκήνιο – Άγγελος Σιδεράτος: Καραγιώργη Μαρία *Μέχρι την απόδραση* (2001. 1^η έκδοση: 1989. Φυτράκης)· *Από μια σπίθα ξεκίνησε* (2001)· *Περιμένοντας την ειρήνη...* (2005)· *...και Περιμένοντας τη Δημοκρατία* (2007). Τα δύο τελευταία περιστρέφονται γύρω από τα γεγονότα του διαστήματος 1950-1974.
- ⁴⁰⁸ Βλ. αντίστοιχα Δαλιάνη Μαντώ, Mazower Mark, «Παιδιά στη δίνη του Εμφυλίου πολέμου: Οι ενήλικες του σήμερα», στο Mazower Mark (επιμ.), (2003). *Μετά τον πόλεμο: Η ανασυγκρότηση της Οικογένειας, του Έθνους και του Κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σελ. 105-119 και ειδικότερα 115-116. Στο εξής: Mazower Mark (επιμ.), (2003). *Μετά τον πόλεμο*.
- ⁴⁰⁹ «Όλα κλειστά ήταν για μας. Όλες οι πόρτες κλειστές», βλ. Βερβενιώτη Τασούλα, «Οι γυναίκες της Αριστεράς μπροστά στο δίλημμα: πολιτική ή οικογένεια;», Mazower Mark (επιμ.), (2003). *Μετά τον πόλεμο*, σελ. 121-138 και ειδικότερα 133-134.
- ⁴¹⁰ Καραγιώργη Μαρία (2005). *Περιμένοντας την ειρήνη...* Αθήνα: Προσκήνιο – Άγγελος Σιδεράτος, σελ. 293, 337-338.
- ⁴¹¹ Καρτερός Θανάσης (2011). *Το τελευταίο τραμ*. Αθήνα: Καστανιώτης, σελ. 128-139.
- ⁴¹² Καραγιώργη Μαρία (2005). *Περιμένοντας την ειρήνη...* Αθήνα: Προσκήνιο – Άγγελος Σιδεράτος, σελ. 347-349.
- ⁴¹³ Καραγιώργη Μαρία (2005). *Περιμένοντας την ειρήνη...* Αθήνα: Προσκήνιο – Άγγελος Σιδεράτος, σελ. 291-292.
- ⁴¹⁴ Δαλκαβούκης Βασίλης, «Προφορικές μαρτυρίες και ανατροφοδότηση της μνήμης: ένα μεθοδολογικό σχέδιασμα με αφορμή τον Εμφύλιο», στο Βαν Μπούσχοτεν κ.ά. (2008). *Μνήμες και λήθη*, σελ. 149-168· στο ίδιο, Μιχαηλίδης Θανάσης, «Μνήμες της δεύτερης γενεάς πολιτικών προσφύγων από τον εμφύλιο και τα κράτη της Ανατολικής Ευρώπης», σελ. 239-255.
- ⁴¹⁵ Δαλιάνη Μαντώ, Mazower Mark, «Παιδιά στη δίνη του Εμφυλίου πολέμου: Οι ενήλικες του σήμερα», στο Mazower Mark (επιμ.), (2003). *Μετά τον πόλεμο*, σελ. 105-119 και ειδικότερα 118· στο ίδιο: Van Boeschoten Riki, «Η αδύνατη επιστροφή: Αντιμετωπίζοντας το χωρισμό και την ανασυγκρότηση της μνήμης ως συνέπεια του Εμφυλίου πολέμου», σελ. 139-159 και ειδικότερα 153-154.
- ⁴¹⁶ Ρίκι Βαν Μπούσχοτεν, «Μνήμες, τραύματα και μετα-μνήμη: Το παιδομάζωμα και η επεξεργασία του παρελθόντος», στο Βαν Μπούσχοτεν κ.ά. (2008). *Μνήμες και λήθη*, σελ. 131-147, και ειδικότερα 136-145.
- ⁴¹⁷ Δαλιάνη Μαντώ, Mazower Mark, «Παιδιά στη δίνη του Εμφυλίου πολέμου: Οι ενήλικες του σήμερα», στο Mazower Mark (επιμ.), (2003). *Μετά τον πόλεμο*, σελ. 105-119 και ειδικότερα 111-112.
- ⁴¹⁸ Ενδεικτικά αναφέρονται ορισμένα κείμενα αυτοβιογραφικά που εντάσσονται σε αυτό το είδος: Βρεττάκος Κώστας (2016). *Ασκήσεις περιέργειας*. Αθήνα: Ποταμός· Καραγιώργη Μαρία (1989). *Μέχρι την απόδραση*. Αθήνα: Φυτράκης· Καραγιώργη Μαρία (2001). *Από μια σπίθα ξεκίνησε*. Αθήνα: Προσκήνιο – Άγγελος Σιδεράτος· Καραγιώργη Μαρία (2005). *Περιμένοντας την ειρήνη...* Αθήνα: Προσκήνιο – Άγγελος Σιδεράτος· Καραγιώργη Μαρία, *...και Περιμένοντας τη Δημοκρατία*. Αθήνα: Προσκήνιο – Άγγελος Σιδεράτος· (Εντονα στοιχεία αυτοβιογραφικού κειμένου παρουσιάζει το μυθιστόρημα του Θανάση Καρτερού (2011). *Το τελευταίο τραμ*. Αθήνα: Καστανιώτης· Λουλέ Νίτσα (2015). *Άξιζε...* Αθήνα: Πεδίο· Μανωλκίδου-Βέττα Φανή (1997). *Θα σε λέμε Ισμήνη. Οι αναμνήσεις είναι μεγαλύτερες απ' τη ζωή*. Αθήνα: Φιλίστωρ· Τσίλογλου Λευτέρης (2010). *Κι όμως ήταν όμορφα*. Αθήνα: Κέδρος.
- ⁴¹⁹ Κουτσοπούλου Κατερίνα, «Η Μαρία Καραγιώργη μέσα από την προφορική της μαρτυρία προσεγγίζει στιγμές της Αντίστασης και του Εμφυλίου», στο Λυμπεράτος Μιχάλης Π., Παπαστράτης Προκόπης (επιμ.) (2014). *Αριστερά και Αστικός Πολιτικός Κόσμος 1940-1960*. [Πρακτικά Συνεδρίου], Αθήνα: Βιβλιόραμα, σελ. 211-219.
- ⁴²⁰ Καραγιώργη Μαρία (1989). *Μέχρι την απόδραση*. Αθήνα: Φυτράκης, σελ. 8-9.
- ⁴²¹ Ourania Polycandrioti, «Introduction», στο Ourania Polycandrioti (επιμέλεια) (2006). *Identité culturelle. Littérature, histoire, mémoire*, Τετράδια Εργασίας – 30. Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, σελ. 27-29· Rogers, K. L., Leydesdorff, S. and Dawson, G. (eds.) (1999). *Trauma and Life Stories: International Perspectives*. London: Routledge, σελ. 185.
- ⁴²² Καραγιώργη Μαρία (2005). *Περιμένοντας την ειρήνη...* Αθήνα: Προσκήνιο – Άγγελος Σιδεράτος σελ. 14-15.
- ⁴²³ Κοκκομέλης Νίκος, «Από τη μαρτυρία στην “απομακρυσμένη μνήμη”: ένα νέο αφηγηματικό είδος; Η σύγχρονη λογοτεχνία του Ολοκαυτώματος μεταξύ ιστορίας και μυθοπλασίας», στο Ανδρέου κ.ά. (επιμ.) (2015). *Δημόσια Ιστορία*, σελ. 187-216 και ειδικότερα 189-196.
- ⁴²⁴ Τσίλογλου Λευτέρης (2010). *Κι όμως ήταν όμορφα*. Αθήνα: Κέδρος, σελ. 43-44.
- ⁴²⁵ Τσίλογλου Λευτέρης (2010). *Κι όμως ήταν όμορφα*. Αθήνα: Κέδρος, σελ. 74-82.
- ⁴²⁶ Λουλέ Νίτσα (2015). *Άξιζε...* Αθήνα: Πεδίο, σελ. 130.
- ⁴²⁷ Καραγιώργη Μαρία (2007), *...και Περιμένοντας τη Δημοκρατία*. Αθήνα: Προσκήνιο – Άγγελος Σιδεράτος, σελ. 9-10.
- ⁴²⁸ Δαλκαβούκης Βασίλης, «Προφορικές μαρτυρίες και ανατροφοδότηση της μνήμης: ένα μεθοδολογικό σχέδιασμα με αφορμή τον Εμφύλιο», στο Βαν Μπούσχοτεν κ.ά. (2008). *Μνήμες και λήθη*, σελ. 149-168 και ειδικότερα 164-165.

- ⁴²⁹ Rogers, K. L., Leydesdorff, S. and Dawson, G. (eds.) (1999). *Trauma and Life Stories: International Perspectives*. London: Routledge, σελ. 173.
- ⁴³⁰ Ricoeur Paul (2000). *La Mémoire, l'histoire, l'oubli*. Paris: éd. du Seuil. (kindle e-book locations. 8537-8565. Το ζήτημα της «δύσκολης συγχώρεσης» καλύπτει όλον τον Επίλογο, ενώ ως παράδειγμα συμφιλίωσης και όχι συγχώρεσης ο Ricoeur αναφέρει την Επιτροπή Αλήθεια και Συμφιλίωση (Truth and Reconciliation Commission), που έδρασε με πρωτοβουλία του Νέλσον Μαντέλα στη Νότιο Αφρική μετά το τέλος του Apartheid, από το 1996 μέχρι το 1998 με κατευθυντήρια γραμμή την κατανόηση και όχι την εκδίκηση. (Kindle Locations 14072-14119).
- ⁴³¹ Κόκκινος, Γιώργος, «Η δυναμική της μνήμης και της λήθης στη δημόσια σφαίρα και οι Νόμοι για τη Μνήμη στη Γαλλία», στο Κόκκινος Γ., Λεμονίδου Ε., Αγτζίδης Βλ. (2010). *Το τραύμα και οι πολιτικές της μνήμης: Ενδεικτικές όψεις την συμβολικών πολέμων για την Ιστορία και τη Μνήμη*. Αθήνα: Ταξιδευτής, σελ. 30-38.
- ⁴³² Φλάισερ Χάγκεν (2008). *Οι πόλεμοι της μνήμης. Ο Β' Παγκόσμιος πόλεμος στη Δημόσια Ιστορία*. Αθήνα: Νεφέλη, σελ. 61-74.
- ⁴³³ Κόκκινος, Γιώργος, «Η δυναμική της μνήμης και της λήθης στη δημόσια σφαίρα και οι Νόμοι για τη Μνήμη στη Γαλλία», στο Κόκκινος Γιώργος, Λεμονίδου Έλλη, Αγτζίδης Βλάσης (2010), *Το τραύμα και οι πολιτικές της μνήμης: Ενδεικτικές όψεις την συμβολικών πολέμων για την Ιστορία και τη Μνήμη*. Αθήνα: Ταξιδευτής, σελ. 11-127 και ειδικότερα 22-27.
- ⁴³⁴ Λούλος Κωνσταντίνος, «Διαρθρωτικές τομές και συνέχειες σε βασικούς μηχανισμούς εξουσίας δια μέσου των “εκκαθαρίσεων”, 1936-1946», στο Φλάισερ Χάγκεν (επιμ.) (2003). *Η Ελλάδα '36-'49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και Συνέχειες*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, σελ. 305-307.
- ⁴³⁵ Mark Mazower, «Τρεις μορφές πολιτικής δικαιοσύνης: Ελλάδα 1944-45», στο Mazower Mark (επιμ.), (2003). *Μετά τον πόλεμο: Η ανασυγκρότηση της Οικογένειας, του Έθνους και του Κράτους*, σελ. 34-51 και ειδικότερα 44.
- ⁴³⁶ Σπηλιώτη Σούζαν-Σοφία, «“Μια υπόθεση πολιτικής και όχι δικαιοσύνης”: Η δίκη Μέρτεν (1957-59) και οι ελληνογερμανικές σχέσεις», στο Mazower Mark (επιμ.), (2003). *Μετά τον πόλεμο: Η ανασυγκρότηση της Οικογένειας, του Έθνους και του Κράτους*, σελ. 317-326.
- ⁴³⁷ Νικολακόπουλος κ.ά. (επιμ.) (2002). *Ο Εμφύλιος Πόλεμος: Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο*, σελ. 13 (Εισαγωγή).
- ⁴³⁸ Νικολακόπουλος Ηλίας (2001). *Η καχεκτική δημοκρατία*, σελ. 37-38 και 106. Γιαννουλόπουλος Γιάννης Ν. (1992). *Ο Μεταπολεμικός Κόσμος*, σελ. 283-286.
- ⁴³⁹ Λυμπεράτος Μιχάλης Π. (2015). *Μετά τον Εμφύλιο*, σελ. 26-30.
- ⁴⁴⁰ Βαν Μπούσχοτεν κ.ά. (2008). *Μνήμες και λήθη*, σελ. 16-18.
- ⁴⁴¹ Λυμπεράτος Μιχάλης Π., Παπαστράτης Προκόπης (επιμ.) (2014). *Αριστερά και Αστικός Πολιτικός Κόσμος*, σελ. 12-15.
- ⁴⁴² Τότε εκδόθηκαν ή μεταφράστηκαν για πρώτη φορά ορισμένα θεμελιώδη έργα, όπως η μελέτη του Ηλία Νικολακόπουλου, *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα 1946-1964. Η εκλογική γεωγραφία των πολιτικών δυνάμεων* (1985)· ο συλλογικός τόμος σε επιμέλεια του John O. Iatrides, *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950, ένα έθνος σε κρίση* (μετάφραση του 1984 της αγγλικής έκδοσης του 1981) και η μελέτη του Νίκου Αλιβιζάτου, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, το 1983. Στη σύγχρονη πολιτική, κυρίως, Ιστορία εστιάζει η πολύτομη *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας, 1941-1974*, του Σόλωνα Ν. Γρηγοριάδη, η οποία κυκλοφόρησε σε πρώτη έκδοση κατά το διάστημα 1973-75.
- ⁴⁴³ Φλάισερ Χάγκεν (επιμ.) (2003). *Η Ελλάδα '36-'49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και Συνέχειες*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, σελ. 12. Το συνέδριο διοργανώθηκε με επικεφαλής το Νίκο Σβορώνο το 1984.
- ⁴⁴⁴ Maria Yannisopoulou, Maria Thanopoulou, Mary Léontini, “Du témoignage écrit à la mémoire collective. Une ébauche de travail”, στο Ourania Polycandrioti (επιμ.), *Identité culturelle. Littérature, histoire, mémoire*. Τετράδια Εργασίας – 30, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Αθήνα: 2006, σελ. 185-193 και συγκεκριμένα 186-187.
- ⁴⁴⁵ Ρόρη Λαμπρινή, «Η μνήμη της δεκαετίας του '40 στον πολιτικό λόγο του ΠΑΣΟΚ», στο Βαν Μπούσχοτεν κ.ά. (2008). *Μνήμες και λήθη*, σελ 293-309.
- ⁴⁴⁶ Van Boeschoten Riki, «Η αδύνατη επιστροφή: Αντιμετωπίζοντας το χωρισμό και την ανασυγκρότηση της μνήμης ως συνέπεια του Εμφυλίου πολέμου», στο Mazower Mark (επιμ.), (2003), *Μετά τον πόλεμο: Η ανασυγκρότηση της Οικογένειας, του Έθνους και του Κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σελ. 139-159 και ειδικότερα 158.
- ⁴⁴⁷ Λαγάνη Ειρήνη, «Η αντίσταση μέσα από τα εγχειρίδια ιστορίας της Ελλάδας και της Γαλλίας», στο Βαν Μπούσχοτεν κ.ά. (2008). *Μνήμες και λήθη*, σελ. 349-370.
- ⁴⁴⁸ Στριφτόμπολα Ελένη, «Μαθήματα δημόσιας ιστορίας από το ελληνικό Κοινοβούλιο: Η περίπτωση του νόμου 128 5/1982 “Για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης του Ελληνικού Λαού εναντίον των στρατευμάτων κατοχής 1941-1944” », στο Ανδρέου κ.ά. (2015). *Δημόσια Ιστορία* σελ. 239-249.
- ⁴⁴⁹ Ανδρέου κ.ά. (2015). *Δημόσια Ιστορία*, σελ. 9-14.
- ⁴⁵⁰ Βαν Μπούσχοτεν κ.ά. (2008). *Μνήμες και λήθη*, σελ. 10 και 29-33.

- ⁴⁵¹ Αναφέρουμε ενδεικτικά το επετειακό συνέδριο για τα 50 χρόνια από το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου (βλ. Φλάισερ Χάγκεν (επιμ.) (2003). *Η Ελλάδα '36-'49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και Συνέχειες*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη), Mazower Mark (επιμ.), (2003), *Μετά τον πόλεμο: Η ανασυγκρότηση της Οικογένειας, του Έθνους και του Κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια. Το συνέδριο με αφορμή τα πενήντα χρόνια από τη λήξη του Εμφυλίου Πολέμου με θέμα *Ο Ελληνικός Εμφύλιος. Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο* (Νικολακόπουλος Ηλίας, Ρήγος Άλκης, Ψαλλίδας Γρηγόρης (επιμ.) (2002). *Ο Εμφύλιος Πόλεμος: Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο (Φεβρουάριος 1945 – Αύγουστος 1949)*. Αθήνα: Θεμέλιο), και το συνέδριο που έγινε το 2006 στην Κορησσό σχετικά με τις *Μνήμες των Εμφυλίων: Τόποι και Εργαλεία* (Βαν Μπούσχοτεν, Ρ., Τ. Βερβενιώτη, Ε. Βουτυρά, Κ. Μπάδα (επιμ.) (2008). *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφύλιου πολέμου*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο).
- ⁴⁵² Δορδανός Στράτος, «Ο Goldhagen, το “νέο κύμα” και ο “διάλογος για την ιστορία”»: Όψεις και όροι της δημόσιας ιστορίας στη Γερμανία και στην Ελλάδα», στο Ανδρέου κ.ά. (2015). *Δημόσια Ιστορία*, σελ. 99-112.
- ⁴⁵³ Καλύβας Στάθης Ν., «Κόκκινη τρομοκρατία: Η βία της Αριστεράς στην Κατοχή», στο Mazower Mark (επιμ.), (2003), *Μετά τον πόλεμο: Η ανασυγκρότηση της Οικογένειας, του Έθνους και του Κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σελ. 161-204.
- ⁴⁵⁴ Για μια θετική αποτίμηση της αμφισβήτησης «παγιωμένων μύθων» ώστε «μέσα από μια αποστασιοποιημένη καταγραφή της ατομικής και συλλογικής συμπεριφοράς να φωτίσουν τις γκρίζες ζώνες μιας πραγματικά σκοτεινής περιόδου», την συνέντευξη-παρουσίαση στο Athens Voice με αφορμή την έκδοση του βιβλίου των Στάθη Καλύβα και Νίκου Μαραντζίδη, *Εμφύλια Πάθη, 23 ερωτήσεις και απαντήσεις για τον εμφύλιο*, από τις εκδόσεις Μεταίχμιο (Μπιρμπιλί Αγγελική (2015), «Νίκος Μαραντζίδης, Στάθης Καλύβας: Οι επίμονοι “κυνηγοί μύθων”», στο *Athens Voice*, τ. 541). Οξεία κριτική στις προθέσεις και την επιστημονική μέθοδο των Καλύβα-Μαραντζίδη ασκείται στο αφιέρωμα-βιβλιοκρισία του Πέτρου-Ιωσήφ Σταγκανέλλη για το ίδιο βιβλίο, «Πόλεμος, κατοχή, Αντίσταση, Εμφύλιος. Αφιέρωμα. Η σύγχρονη ιστοριολογία του ακραίου κέντρου», στο *Αυγή Αναγνώσεις* τον Οκτώβριο του 2015 (http://avgι-anagnoseis.blogspot.com/2015/10/blog-post_43.html?m=1) καθώς και το πρόσφατο άρθρο του Γιάννη Γιανουλόπουλου, «Της εθνικοφοροσύνης ήλιε νοητέ» της 17^{ης} Φεβρουαρίου 2017 στην *Εφημερίδα των Συντακτών* (www.efsyn.gr/arthro/tis-ethnikofrosynis-ilie-noite).
- ⁴⁵⁵ Γιάννης Βούλγαρης (2016), «ΓΕΜΦΥΛΙΑ ΠΑΘΗ», η επιτυχία και τα όρια», στο *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 134-135, (<http://www.synchronathemata.gr/emfilia-pathi-epitichia-ke-ta-oria/>). Τελευταία προσπέλαση 17.08.2018).
- ⁴⁵⁶ Σακκά Βασιλική, «Προσεγγίζοντας την Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου. Εισαγωγικές επισημάνσεις», στο Κόκκινος Γιώργος, Μαυροσκούφης Δημήτρης Κ. (επιμ.) (2015), *Το Τραύμα, τα Συγκρουσιακά Θέματα και οι Ερμηνευτικές Διαμάχες στην Ιστορική Εκπαίδευση*. Αθήνα: Ρόδον εκδοτική, σελ. 348-351 και κυρίως 341-342.
- ⁴⁵⁷ Κόκκινος, Γιώργος, «Η δυναμική της μνήμης και της λήθης στη δημόσια σφαίρα και οι Νόμοι για τη Μνήμη στη Γαλλία», στο Κόκκινος Γιώργος, Λεμονίδου Έλλη, Αγτζίδης Βλάσης (2010), *Το τραύμα και οι πολιτικές της μνήμης: Ενδεικτικές όψεις την συμβολικών πολέμων για την Ιστορία και τη Μνήμη*. Αθήνα: Ταξιδευτής, σελ. 11-127, και κυρίως 17-21· Αβδελά Έφη (2014). «Η σχολική ιστορία πρόσφορο έδαφος για πολιτική προπαγάνδα: Ιστοριογραφία και δημόσια ιστορία σήμερα: μια δύσκολη σχέση». *Χρόνος* 12 (04.2014).
- ⁴⁵⁸ Walberg Herbert J., Paik Susan J. (2000, 2002). Αποτελεσματικές εκπαιδευτικές μέθοδοι („Effective Educational Practices.” *Educational Practices Series*), No 3, μετάφραση Μαυροσκούφης Δημήτρης Κ.. International Academy of Education, International Bureau of Education – IBE, UNESCO, σελ. 5-6.
- ⁴⁵⁹ Για την έννοια της ιστορικής κατανόησης και ενσυναίσθησης, βλ. Κόκκινος Γιώργος (2003). *Επιστήμη, ιδεολογία, ταυτότητα*. Αθήνα: Μεταίχμιο, σελ. 142-146.
- ⁴⁶⁰ Γενικά για θέματα διδακτικής της ιστορίας και παιδαγωγικής, βλ. Αγγελάκος Κώστας, Κόκκινος Γιώργος (επιμ.) (2004). Η διαθεματικότητα στο σύγχρονο σχολείο και η διδασκαλία της ιστορίας με τη χρήση πηγών. Αθήνα: Μεταίχμιο· Βαρλάς Μιχάλης, «Μνήμη, μαρτυρία και συναισθηματική εκπαίδευση στην τοπική ιστορία». Εκπαιδευτικές δυνατότητες ενασχόλησης με τη μνήμη, ανακτημένο από: <https://www.youtube.com/watch?v=Ow38M1fdcS8> (Προσπελάστηκε: Αύγουστος 2017)· Κανελλοπούλου-Μπότη Μαρία (επιμ.) (2018), *Παιδί και Πληροφορία. Αναζητήσεις ιστορίας, δικαίου, δεοντολογίας και πολιτισμού*. Αθήνα: Οσελότος· Μαυροσκούφης Δημήτρης (2005), *Η Ιστορία μέσα και έξω από το σχολείο*, Υλικό από τη σειρά των έξι ημερίδων, Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης, (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 2005), Τομέας Παιδαγωγικής Α.Π.Θ.· Κόκκινος Γιώργος, Μαυροσκούφης Δημήτρης Κ. (επιμ.) (2015), *Το Τραύμα, τα Συγκρουσιακά Θέματα και οι Ερμηνευτικές Διαμάχες στην Ιστορική Εκπαίδευση*. Αθήνα: Ρόδον εκδοτική· Σακκά Βασιλική, «Προσεγγίζοντας κριτικά το παρελθόν”: Σε αναζήτηση του οπτικού, μιντιακού και ιστορικού εναλφαθητισμού: Σκέψεις πάνω στα αποτελέσματα του διαγωνισμού παραγωγής ιστορικού ντοκιμαντέρ από μαθητές δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης», στο Ανδρέου κ.ά. (2015). *Δημόσια Ιστορία*, σελ. 309-329· Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, Τ. Βερβενιώτη, Κ. Μπάδα, Ε. Νάκου, Π. Πανταζής, Π. Χαντζαρούλα (επιμέλεια) (2013). *Γεφυρώνοντας τις γενιές: διεπιστημονικότητα και αφηγήσεις ζωής στον 21ο αιώνα. Προφορική ιστορία και άλλες βιο-ιστορίες*. [Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου: Βόλος, 25-27 Μαΐου 2012], Βόλος: Ένωση Προφορικής Ιστορίας, σελ. 309-420
- ⁴⁶¹ Εθνικό Συμβούλιο Ερευνών ΗΠΑ (2006), *Πώς μαθαίνει ο άνθρωπος*, μτφρ. Κρομμύδα Ελένη. Αθήνα: Κέδρος, σελ. 17-44.

⁴⁶² Κόκκινος Γιώργος (2003). *Επιστήμη, ιδεολογία, ταυτότητα*. Αθήνα: Μεταίχμιο, σελ. 207-225, Μαρσαγγούρας Ηλίας Γ. (Επιστημονικός Υπεύθυνος). *Η Καινοτομία των Ερευνητικών Εργασιών στο Νέο Λύκειο. Βιβλίο Εκπαιδευτικού*. Αθήνα: ΟΕΔΒ, σελ. 16-19. Μαυροσκούφης Δημήτρης Κ. (2006), «Από τη διδακτική έρευνα στη διδακτική πράξη: προσπάθεια για γεφύρωση του χάσματος», *Παιδαγωγικά Ρεύματα στο Αιγαίο*, 2, σελ. 19-29 και ειδικότερα 19.

⁴⁶³ Walberg Herbert J., Paik Susan J. (2000, 2002). Αποτελεσματικές εκπαιδευτικές μέθοδοι („Effective Educational Practices.” *Educational Practices Series*), No 3, μετάφραση Μαυροσκούφης Δημήτρης Κ.. International Academy of Education, International Bureau of Education – IBE, UNESCO, σελ. 10-11. Μαρσαγγούρας Ηλίας Γ. (Επιστημονικός Υπεύθυνος). *Η Καινοτομία των Ερευνητικών Εργασιών στο Νέο Λύκειο. Βιβλίο Εκπαιδευτικού*. Αθήνα: ΟΕΔΒ, σελ. 25-27.

⁴⁶⁴ Κόκκινος Γιώργος (2003). *Επιστήμη, ιδεολογία, ταυτότητα*. Αθήνα: Μεταίχμιο, σελ. 175-194.

⁴⁶⁵ Αποστόλου Αλέξανδρος, Δημόπουλος Κώστας, Τσατσαρώνη Άννα, «Η μέθοδος των σχεδίων έρευνας (projects): Προϋποθέσεις ένταξης σε μια διεπιστημονική (ή διαθεματική) προσέγγιση της διδασκαλίας των Φυσικών Επιστημών», στο: Αγγελάκος Κώστας, Κόκκινος Γιώργος (επιμ.) (2004). *Η διαθεματικότητα στο σύγχρονο σχολείο & Η διδασκαλία της Ιστορίας με τη χρήση πηγών*. Αθήνα: Μεταίχμιο, σελ. 19-29 και ειδικότερα 24-27.

⁴⁶⁶ Το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής έχει προβεί σε σχετική μελέτη βάσει ερωτηματολογίων, ορισμένα αποτελέσματα της οποίας παρουσιάστηκαν σε εκδήλωση με θέμα «Οι Βιβλιοθήκες ως χώροι μάθησης και υποστήριξης της εκπαιδευτικής διαδικασίας – Το παράδειγμα των Δημιουργικών Εργασιών του Γενικού Λυκείου», στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, που διοργανώθηκε από τη Βιβλιοθήκη του ΙΕΠ, το Γενικό Συμβούλιο Βιβλιοθηκών και την Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδας.

⁴⁶⁷ Βασιλακάκη Γεωργία (2017). Η πρόσληψη της μεθόδου project στην ελληνική εκπαίδευση, Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, ΑΠΘ, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών στις «Επιστήμες τις Αγωγής»: Θεσσαλονίκη, σελ. 116-123.

⁴⁶⁸ Αγγελάκος Κώστας, «Η διαθεματικότητα και τα “νέα” προγράμματα σπουδών της υποχρεωτικής εκπαίδευσης: Κριτική προσέγγιση μιας ασύμβατης σχέσης», στο: Αγγελάκος Κώστας, Κόκκινος Γιώργος (επιμ.) (2004). *Η διαθεματικότητα στο σύγχρονο σχολείο και Η διδασκαλία της Ιστορίας με τη χρήση πηγών*. Αθήνα: Μεταίχμιο, σελ. 43-54.

⁴⁶⁹ Αγγελάκος Κώστας, «Η διαθεματικότητα και τα “νέα” προγράμματα σπουδών της υποχρεωτικής εκπαίδευσης: Κριτική προσέγγιση μιας ασύμβατης σχέσης», στο: Αγγελάκος Κώστας, Κόκκινος Γιώργος (επιμ.) (2004). *Η διαθεματικότητα στο σύγχρονο σχολείο και Η διδασκαλία της Ιστορίας με τη χρήση πηγών*. Αθήνα: Μεταίχμιο, σελ. 43-54 και ειδικότερα 43-47· στο ίδιο: Αποστόλου Αλέξανδρος, Δημόπουλος Κώστας, Τσατσαρώνη Άννα, «Η μέθοδος των σχεδίων έρευνας (projects): Προϋποθέσεις ένταξης σε μια διεπιστημονική (ή διαθεματική) προσέγγιση της διδασκαλίας των Φυσικών Επιστημών», σελ. 19-29.

⁴⁷⁰ Αποστόλου Αλέξανδρος, Δημόπουλος Κώστας, Τσατσαρώνη Άννα, «Η μέθοδος των σχεδίων έρευνας (projects): Προϋποθέσεις ένταξης σε μια διεπιστημονική (ή διαθεματική) προσέγγιση της διδασκαλίας των Φυσικών Επιστημών», στο: Αγγελάκος Κώστας, Κόκκινος Γιώργος (επιμ.) (2004). *Η διαθεματικότητα στο σύγχρονο σχολείο & Η διδασκαλία της Ιστορίας με τη χρήση πηγών*. Αθήνα: Μεταίχμιο, σελ. 19-29 και ειδικότερα 24-27.

⁴⁷¹ Hobsbawm Eric (2010), *On History*. (1η έκδοση: 1997) Orion (Kindle Edition): Βόγη Ε. Κ., *Τι πρέπει να γνωρίζει ο ιστορικός για την επιστήμη και το επάγγελμά του*; Αθήνα, Σύνδεσμος ελληνικών ακαδημαϊκών βιβλιοθηκών www.kallipos.gr, 2015.

⁴⁷² Σακκά Βασιλική, «“Προσεγγίζοντας κριτικά το παρελθόν”: Σε αναζήτηση του οπτικού, μιντιακού και ιστορικού εναλλακτισμού: Σκέψεις πάνω στα αποτελέσματα του διαγωνισμού παραγωγής ιστορικού ντοκιμαντέρ από μαθητές δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης», στο Ανδρέου κ.ά. (2015). *Δημόσια Ιστορία*, σελ. 309-329 και ειδικότερα 315-316.

⁴⁷³ Κοντογιώργη Μαρία. «Η αγγλική σχολή Διδακτικής της Ιστορίας και η ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα», στο Κανελλοπούλου-Μπότη Μαρία (επιμ.) (2018), *Παιδί και Πληροφορία. Αναζητήσεις ιστορίας, δικαίου, δεοντολογίας και πολιτισμού*. Αθήνα: Οσελότος, σελ. 266-273 και ειδικότερα 269.

⁴⁷⁴ Κόκκινος Γιώργος (2003). *Επιστήμη, ιδεολογία, ταυτότητα*. Αθήνα: Μεταίχμιο, σελ. 225-226.

⁴⁷⁵ Μαρσαγγούρας Ηλίας Γ. (Επιστημονικός Υπεύθυνος). *Η Καινοτομία των Ερευνητικών Εργασιών στο Νέο Λύκειο. Βιβλίο Εκπαιδευτικού*. Αθήνα: ΟΕΔΒ, σελ. 24.

⁴⁷⁶ Σακκά Βασιλική, «“Προσεγγίζοντας κριτικά το παρελθόν”: Σε αναζήτηση του οπτικού, μιντιακού και ιστορικού εναλλακτισμού: Σκέψεις πάνω στα αποτελέσματα του διαγωνισμού παραγωγής ιστορικού ντοκιμαντέρ από μαθητές δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης», στο Ανδρέου κ.ά. (2015). *Δημόσια Ιστορία*, σελ. 309-329 και ιδιαιτέρως 328-329. Κόκκινος Γιώργος (2003). *Επιστήμη, ιδεολογία, ταυτότητα*. Αθήνα: Μεταίχμιο, σελ. 342-361.

⁴⁷⁷ Αγγελάκος Κώστας, «Η διαθεματικότητα και τα “νέα” προγράμματα σπουδών της υποχρεωτικής εκπαίδευσης: Κριτική προσέγγιση μιας ασύμβατης σχέσης», στο: Αγγελάκος Κώστας, Κόκκινος Γιώργος (επιμ.) (2004). *Η διαθεματικότητα στο σύγχρονο σχολείο και Η διδασκαλία της Ιστορίας με τη χρήση πηγών*. Αθήνα: Μεταίχμιο, σελ. 43-54 και ειδικότερα 50.

- ⁴⁷⁸ Τσολάκης Χρήστος Λ., Αδαλόγλου Κυριακή, Αυδή Άβρα κ.ά. *Έκφραση Έκθεση για το Γενικό Λύκειο*, τ. Γ'. Αναθεωρημένη έκδοση. Αθήνα: ΟΕΔΒ
- ⁴⁷⁹ Κασιμάτη Ρεγγίνα, Γεωργούλας Στράτος κ.ά., *Κοινωνιολογία Γ' Γενικού Λυκείου*. Αθήνα: ΟΕΔΒ.
- ⁴⁸⁰ Γρηγοριάδης Ν. Καρβέλης Δ., Μηλιώνης Χ. κ.ά., *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, τ. Γ'. Αθήνα: ΟΕΔΒ.
- ⁴⁸¹ Μαρσαγγούρας Ηλίας Γ. (Επιστημονικός Υπεύθυνος). *Η Καινοτομία των Ερευνητικών Εργασιών στο Νέο Λύκειο. Βιβλίο Εκπαιδευτικού*. Αθήνα: ΟΕΔΒ, σελ. 21-22.
- ⁴⁸² Μαρσαγγούρας Ηλίας Γ. (Επιστημονικός Υπεύθυνος). *Η Καινοτομία των Ερευνητικών Εργασιών στο Νέο Λύκειο. Βιβλίο Εκπαιδευτικού*. Αθήνα: ΟΕΔΒ, σελ. 55-69.
- ⁴⁸³ Κόκκινος Γιώργος (2003). *Επιστήμη, ιδεολογία, ταυτότητα*. Αθήνα: Μεταίχμιο, σελ. 174, 224-225.
- ⁴⁸⁴ Μαρσαγγούρας Ηλίας Γ. (Επιστημονικός Υπεύθυνος). *Η Καινοτομία των Ερευνητικών Εργασιών στο Νέο Λύκειο. Βιβλίο Εκπαιδευτικού*. Αθήνα: ΟΕΔΒ, σελ. 32-46.
- ⁴⁸⁵ Για τον κλάδο της Προφορικής Ιστορίας, τη μεθοδολογία, τα οφέλη της ένταξης του στις σχολικές εργασίες και τις πιθανές δυσκολίες που μπορεί να συναντήσει ο ερευνητής και ο εκπαιδευτικός, βλ. British Library and the Oral History Society (2017), *Archival management of oral history collections, Course Booklet*, British Library and the Oral History Society· Perks Robert, Thomson Alistair (eds.) (2016). *The Oral History Reader*. (1^η έκδοση 1998, 2^η αναθεωρημένη έκδοση 2006, 3^η αναθεωρημένη έκδοση 2016). London: Routledge· Rogers, K. L., Leydesdorff, S. and Dawson, G. (eds.) (1999). *Trauma and Life Stories: International Perspectives*. London: Routledge· Yow Valerie (1994). *Recording Oral History: A Practical Guide for Social Scientists*. Thousand Oaks: Sage Publications· Βαρλάς Μιχάλης, «Μνήμη, μαρτυρία και συναισθηματική εκπαίδευση στην τοπική ιστορία». Εκπαιδευτικές δυνατότητες ενασχόλησης με τη μνήμη, ανακτημένο από: <https://www.youtube.com/watch?v=Ow38M1fdeS8> (Προσπελάστηκε: Αύγουστος 2017)· Βαν Μπούσχοτεν Ρ. *Μνήμη και Προφορική Ιστορία* (προπτυχιακό μάθημα με παρουσιάσεις διαθέσιμες στο Διαδίκτυο)· Βαν Μπούσχοτεν, Ρ., Βερβενιώτη Τ., Βουτυρά Ε., Μπάδα Κ. (επιμ.) (2008). *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφύλιου πολέμου*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο· Βαν Μπούσχοτεν Ρ., Βερβενιώτη Τ., Μπάδα Κ., Νάκου Ε., Πανταζής Π., Χαντζαρούλα Π. (επιμέλεια) (2013). *Γεφυρώνοντας τις γενιές: διεπιστημονικότητα και αφηγήσεις ζωής στον 21ο αιώνα. Προφορική ιστορία και άλλες βιο-ιστορίες*. [Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου: Βόλος, 25-27 Μαΐου 2012], Βόλος: Ένωση Προφορικής Ιστορίας, και συγκεκριμένα: Αυγέρη Σοφία, «Από την «εκμάθηση» στη «δημιουργία» Ιστορίας. Ένα πρόγραμμα προφορικής Ιστορίας για τη βουλγαρική κατοχή με μαθητές Λυκείου», 353· Νάκου Ειρήνη, «Η προφορική ιστορία στην εκπαίδευση ως ριζοσπαστική μαθησιακή διαδικασία», 339· Πεντάζου, Ιουλία «Πώς ζούσαν οι παππούδες μας;». Ένα εκπαιδευτικό πείραμα προφορικής ιστορίας στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση», 361 κ.εξ· Γραίκος Νικόλαος, «Μαθητικές δράσεις καταγραφής της τοπικής ιστορικής μνήμης. Εκπαιδευτικές προσεγγίσεις και ερωτήματα μεθόδου και νοήματος», 401 κ.εξ· Ομάδα προφορικής ιστορίας Κυψέλης, «Η προφορική ιστορία στην κοινότητα», 475 κ.εξ· Αλεξοπούλου Χριστίνα, «Ο ρόλος του αποδέκτη / παραλήπτη μαρτυριών ακραίου ψυχικού τραυματισμού στην πρακτική της προφορικής ιστορίας και της ανθρωπολογικής έρευνας», 491 κ.εξ· Κακάμπουρα Ρέα, «Δευτερογενής αφηγηματική ανάλυση βιογραφικών συνεντεύξεων: ένα εργαστήριο», 505 κ.εξ. Σακκά Βασιλική (2004), «Προφορική Ιστορία και σχολείο: Η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία», στο *Τεκμήριον* 4, Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Αρχαιονομίας-Βιβλιοθηκονομίας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο. Κέρκυρα, σ.σ. 63-88.
- ⁴⁸⁶ Μαρσαγγούρας Ηλίας Γ. (Επιστημονικός Υπεύθυνος). *Η Καινοτομία των Ερευνητικών Εργασιών στο Νέο Λύκειο. Βιβλίο Εκπαιδευτικού*. Αθήνα: ΟΕΔΒ, σελ. 17.
- ⁴⁸⁷ Κόκκινος Γιώργος (2003). *Επιστήμη, ιδεολογία, ταυτότητα*. Αθήνα: Μεταίχμιο, σελ. 207-211.
- ⁴⁸⁸ Σακκά Βασιλική, «Προσεγγίζοντας κριτικά το παρελθόν»: Σε αναζήτηση του οπτικού, μιντιακού και ιστορικού εναλλακτισμού: Σκέψεις πάνω στα αποτελέσματα του διαγωνισμού παραγωγής ιστορικού ντοκιμαντέρ από μαθητές δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης», στο Ανδρέου κ.ά. (2015). *Δημόσια Ιστορία*, σελ. 309-329 και ειδικότερα 311-312.
- ⁴⁸⁹ Για τη χρήση των πηγών στη διδασκαλία και μεθόδους ανάλυσης πηγών διαφορετικής προέλευσης, βλ. Αγγελάκος Κώστας, Κόκκινος Γιώργος (επιμ.) (2004). *Η διαθεματικότητα στο σύγχρονο σχολείο και η διδασκαλία της ιστορίας με τη χρήση πηγών*. Αθήνα: Μεταίχμιο, και ειδικότερα: Κόκκινος Γιώργος, «Θεωρητικά ζητήματα ανάλυσης ιστορικών πηγών», σελ. 57-79· Αθανασοπούλου Αφροδίτη, «Ιστορία και Λογοτεχνία στο σχολείο. Μία διεπιστημονική πρόταση διδασκαλίας για την κριτική αγωγή των μαθητών στον σύγχρονο πολιτισμό», σελ. 101-131· Γατσωτής Παναγιώτης, «Η διδακτική προσέγγιση της “Νέας Ιστορίας” με τη χρήση ιστοριογραφικών έργων», σελ. 133-148· Μαυροσκούφης Δημήτρης (2005), *Η Ιστορία μέσα και έξω από το σχολείο*, Υλικό από τη σειρά των έξι ημερίδων (Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης, (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 2005), Τομέας Παιδαγωγικής Α.Π.Θ.· Κόκκινος Γιώργος (2003). *Επιστήμη, ιδεολογία, ταυτότητα*. Αθήνα: Μεταίχμιο, σελ. 211-225.
- ⁴⁹⁰ Carr E.H. (1961). *What is History?* New York, Random House· Hobsbawm Eric (2010), *On History*. (1^η έκδοση: 1997) Orion (Kindle Edition)· Βόγλη Ε. Κ. (2015), *Τι πρέπει να γνωρίζει ο ιστορικός για την επιστήμη και το επάγγελμά του;* Αθήνα, Σύνδεσμος ελληνικών ακαδημαϊκών βιβλιοθηκών www.kallipos.gr· Σακκά Βασιλική, «Προσεγγίζοντας κριτικά το παρελθόν»: Σε αναζήτηση του οπτικού, μιντιακού και ιστορικού εναλλακτισμού·

Σκέψεις πάνω στα αποτελέσματα του διαγωνισμού παραγωγής ιστορικού ντοκιμαντέρ από μαθητές δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης», στο Ανδρέου κ.ά. (2015). *Δημόσια Ιστορία*, σελ. 309-329 και ειδικότερα 314-315.

⁴⁹¹ Καραγιώργη Μαρία (2007), *...και Περιμένοντας τη Δημοκρατία*. Αθήνα: Προσκήνιο – Άγγελος Σιδεράτος, σελ. 9-10.

⁴⁹² Το προσωπικό θάρρος και η ηθική ενδυνάμωση συχνά παρατηρούνται σε προφορικές μαρτυρίες θυμάτων διωγμών. Rogers, K. L., Leydesdorff, S. and Dawson, G. (eds.) (1999). *Trauma and Life Stories: International Perspectives*. London: Routledge, σελ. 81.

⁴⁹³ Rogers, etc. (1999). *ό.π.*, σελ. 243

⁴⁹⁴ Rogers, K. L., Leydesdorff, S. and Dawson, G. (eds.) (1999). *Trauma and Life Stories: International Perspectives*. London: Routledge, σελ. 220.

⁴⁹⁵ Καραγιώργη Μαρία (2001). *Από μια σπίθα ξεκίνησε*. Αθήνα: Προσκήνιο – Άγγελος Σιδεράτος σελ. 14.

⁴⁹⁶ Μανωλκίδου-Βέττα Φανή (1997). *Θα σε λέμε Ισμήνη. Οι αναμνήσεις είναι μεγαλύτερες απ' τη ζωή*. Αθήνα: Φιλίστωρ, σελ. 14.

⁴⁹⁷ Rogers, K. L., Leydesdorff, S. and Dawson, G. (eds.) (1999). *Trauma and Life Stories: International Perspectives*. London: Routledge, σελ. 48.

⁴⁹⁸ Rogers, K. L., Leydesdorff, S. and Dawson, G. (eds.) (1999). *Trauma and Life Stories: International Perspectives*. London: Routledge, σελ. 186-194.

⁴⁹⁹ Rogers, K. L., Leydesdorff, S. and Dawson, G. (eds.) (1999). *Trauma and Life Stories: International Perspectives*. London: Routledge, σελ. 22, 183.

⁵⁰⁰ Γαραντούδης Ευριπίδης, Χατζηδημητρίου Σοφία, Μέντη Θεοδώρα, Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, Β' Γ/σίου. Αθήνα: ΟΕΔΒ.